

Iran

Intryck och Avtryck 1980 – 2020

Kent Eklind

Iran och omvärlden

Vattenvägar - Färdvägar

Visionärerna

Tillbakablickar

1

En växande klyfta

I ett memorandum vid första världskrigets slut ansåg Lord Harcourt, minister i Asquiths regering 1915, att *England skall behålla en del av Mesopotamien, kanhända ända från Persiska viken till Bagdad, huvudsakligen markområden (...) Om Persien dras in i kriget skulle det vara önskvärt att den del av den neutrala zonen som innehåller oljefält och provinsen Pars kommer under brittisk kontroll.*

Det var en annan syn på omvärlden än den som Thomas Jefferson i Förenta Staterna haft hundratalet år tidigare. Då gällde det mellanhavandena mellan England och Frankrike. Han påpekade att vi tror lika lite att Bonaparte kämpar för havens frihet som att Storbritannien kämpar för mänsklighetens frihet. Målet är detsamma, att dra till sig andra nationers makt, rikedom och tillgångar. Idag anser den amerikanske utrikesministern Pompeo att Trump *was sent by God to save the Jews from the Persians*. Den tid när Irans kärnenergiprogram 1957 startade med amerikanskt bistånd är förbi. Iran är inte längre en allierad, garant för USA som aktör i Mellersta östern. Iran hade, i brev 1964 till den amerikanske presidenten pekat på att med ett ökande arabiskt hot mot regionens stabilitet var landets försvarsutgifter otillräckliga.[I]

När den iranske Shahen samma år besökte Washington gavs han utfästelser om ekonomiskt stöd. Samma år fick militär amerikansk personal full diplomatisk immunitet. Två veckor senare fick Iran en kredit om 200 miljoner dollar för militär upprustning. Det gjordes gällande att det var priset för immuniteten. När shahen året efter besökte den amerikanske utrikesministern Dean Rusk försäkrade han att hans reformarbete, *den vita revolutionen*, utvecklades utan problem. Endast minoritetsgrupperingar ledda av reaktionära mullor gjorde invändningar. Det var ett påstående som rimmade illa med ett attentatsförsök mot shahen kort därefter.[1]

När *Nixondoktrinen,* 1969, ett skydd av USA:s nyckelpunkter, skrotades av Carter-administrationen för att ersättas med ett stöd för de mänskliga rättigheterna försvann ett externt stöd för shahadministrationen. USA såg Iran

I Thomas Jefferson, president i USA 1801 – 1809

som ett fotfäste i området kring Persiska viken. Carteradministrationen hade för att säkerställa detta lagt grunden för ett progam, *Rapid Deployment Force*, RDF, *Carterdoktrinen*, 1977. Den togs i bruk när Sovjet påbörjat sina operationer i Afghanistan. Då hade Iran, sedan England dragit sig tillbaka i Mellanöstern, blivit en underförstådd garant för västs intressen. Där hade man, från 1975, etablerat Rastakhizpartiet, *Hezb-e Rastakhiz*, förnyelsepartiet, och skapat en enpartistat. Det raderade broarna mellan regim och samhälle. Under tiden kunde Ayatollan Ruholla Khomeini från exilen i Paris, med inspelningar på kasettband, frammana sociala och kulturella bilder. De utmålade en orientalisk despoti förvandlad till petroleumdespoti. Där gick omkring en tredjedel av statsfinanserna till upprustning medan statsledningen vidhöll vad som betecknats som en ”politisk järnridå”.

Åren före Khomeinis återkomst präglades av spänningar som gick igenom hela det iranska samhället. Där fanns återkopplingar till den konstitutionella revolution som inledde Irans 1900-tal, engelskt framtvingande av Reza Shahs abdikation 1941, AJAX-kuppen 1953 som störtade den folkvalde prmiärministern Mossadeq och upplopp under 1960-talet. Med revolutionen 1979 utvidgade Ronald Reagan Carterdoktrinen, *Reagan Codicil*. USA skulle inte låta Saudi-Arabien bli som Iran. Med manövern Gallant Knight 1980 testades en sovjetisk invasion utsträckt till Iran.

Khomeinis återvände till Iran 1979. USA förlorade då ett brofäste för sin närvaro i Mellersta östern. Det sammanföll med regionala förskjutningar. Hit hörde ett fredsavtal mellan Egypten och Israel, militanta islamisters ockupation av moskén i Mecka, shiitiska upplopp i Saudiarabien, en sovjetisk invasion i Afghanistan och Saddam Hosseins övertagande av Iraks Bathpartiet sedan presidenten Ahmad Hassan Al-Bakr tvingats bort. En regional karta höll på att förändras. Där såg USA endast tre horisonter, kommunism, olja och Israel.

Det hela skulle i väst komma att betecknas som det ”iranska problemet”. Det var en kamp om olja. Det har blivit en kamp om sanktioner.[2]

2

Från Persien till Islamisk republik

Parsa, Persien, kallade grekerna en gång de som bodde i den iranska provinsen Fars. De talade ett annat språk. Med dem växte ett första världsherravälde fram, framsprunget ur en kraftfull dynastibildning, den Akemenidiska.

I vår tid, 1935, ändrades namnet Persien till Iran. Det hade föregåtts av att den persiska legationen i Berlin pekat ut provinsen Fars som den ariska rasens ursprungsort, *Ēran šahr*, ariernas land. I Europa förknippades det med tysk nationalsocialism men det vilade på andra bevekelsegrunder. De gick tillbaka till förislamisk tid. Namnändringen var också en fråga om identitet.

Vem berättar historien har författarinnan Arundhati Roy frågat. Den franske filosofen Michel Onfray påpekar i sin *Mothistoria* att när en historia, sann eller falsk, upprepas tio, hundra, tusen gånger blir den en slutlig sanning. Beowulfkvädet, från 700-talet, betraktas som ett engelskt nationalepos men kan det vara en fråga om om Skandinaviens tidiga historia? Kan det vara en krönika komponerad i Norden, ett östsvenskt diktverk, muntligt traderat före ett skriftspråk och senare nedskrivet i ett engelskt kloster. Om detta tvistar den pensionerade arkeologiprofessor Bo Gräslund och Oxfordprofessorn Rachel Burns. Tvisten rör händelser som går tillbaka till ett europeiskt 700-tal.

Mera sällan nämns att då hade kungalegenden Kyros utfärdat Kyroskrönikan, ansedd som den första urkunden om mänskliga rättigheter, idag förvarad på British Museum i London med kopia i FN. Det ”andra templet” i Jerusalem hade återuppbyggts. En av våra världsreligioner, zoroastrismen, skulle komma att utmana kristendomen under tusen år. Den föll för Islam. I Europa och USA har man ägnat sig åt att, i arkeologins namn, se till att iranska konstskatter finns tillgängliga på British Museum, Louvren och Chicagos universitet. I filmvärlden blir det amerikansk action, *300 – Rice of an Empire*, med beskrivningen *Den persiska armén, ledd av den hänsynslöse Xerxes, attackerar den moderna demokratins vagga, Atén.*

Med detta kan skandinaviska Vikingar beskrivas som *en krigarkast som inspirerades av Mitraskulturen inom romerska armén på 200-talet e Kr och länkade denna till den egna tron på Oden*. Då förbigås att mitraskulturen föddes i

Iran, inte i den romerska armén. Våra asagudar Oden, Tor och Frej var grenverk i en förkristen religion som från Iran och Indien rört sig västerut. Det var östliga vindar. Om dem har det sagts att vem som helst har något att säga om Iran, antingen om akemenidiska kungar, Sheherazadeh, Persepolis, en påfågelstron, prakten i Isfahan, Zarathustra eller, numera, Khomeini. I denna bild av Iran saknas händelseutvecklingen vid sidan av ett ledargarnityr som begränsar en medborgerlig rätt att uttrycka sig fritt. Iran förvandlas till en våldsbejakande nation där väst med makedonisk erövring skapat ett imperium vid sidan av Mitradates VI, kung av Pontus och *andra områden* i Mindre Asien". Att *andra områden* var de där kraftfulla dynastibildningar på persisk mark kunde värja sig mot erövrare från väst omnämns inte.

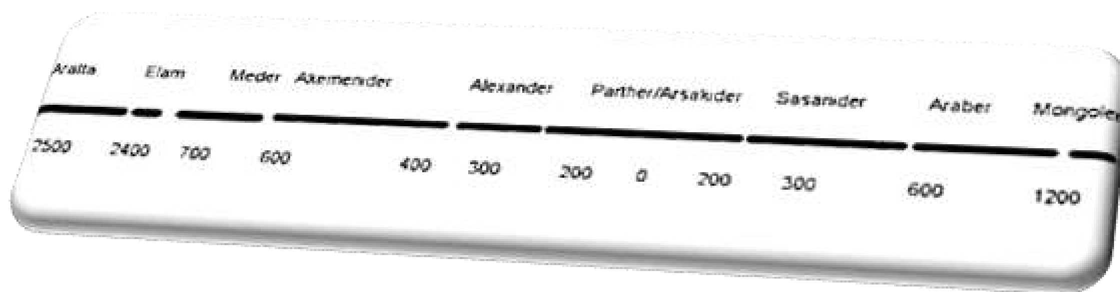
Föreställningar om det orientaliska, *den andre*, har levt vidare sedan Iliadens tid. När Aischylos i *Perserna* talar om Xerxes blir Asien en fientlig annan värld. Vid inledningen av 1960-talet formulerade chefen för mellanösternstudier vid Harvard, H. A. R. Gibbs, det orientaliska som ett hot. I Sverige kunde det påstås att Saddam Hossein hämtade sitt språkbruk från Khomeinis *manekéiska tankevärld*. Västvärlden hade en *roll* för demokratisk utveckling. Den skulle *påverka och uppmuntra* och försöka föra en *uppdämningspolitik* eftersom de islamiska strömningarna växte i styrka. En *manikéisk tankevärld*, sedan länge död, förvandlas till ett hot, hänfört till å ena sidan Saddam Hossein, å andra sidan Ruholla Khomeini. Då förbigås att en manekéisk tankevärld var ett uttryck för hellenismen. Där ingick en religionssynkretism, gnosticism, grekiskans kunskap och insikt. Utmönstrat ur kristendomen levde detta kvar till medeltiden. Av huvudtyperna, den iranska med mandeismen/manikeismen och den syrisk-egyptiska, skulle den förstnämnda bli ett av irans islamiska särdrag.

Det var ett led i kristendomens utbredning. Den hade nått österut. Där fanns, som det uttryckts i en äldre litteratur, två *ariska världsvälden*, Rom och Iran. Mellan dem var en *semitisk kil* inklämd. Den *sökte skydda sin egenart gentemot både hellenistisk och persisk övermakt* och *Västs dominans började vid Marathon* varefter islam senare tog sin plats i världen men *mötet med en gammal sofistikerad kultur som den persiska skulle samtidigt lyckligt vidga det egna registret, på östliga omvägar fick beduinättlingarna nu kontakt också med en hellensk tankevärld. Inte för intet hade flyktingar från akademin i Aten sökt sig till en fristad vid persiska hovet*

I Vitterhetsakademins skriftserie om Europa kallas detta *hotet från perserna*. Amerikanska kartografer vill kalla Persiska viken Arabiska sjön. I svensk kulturdebatt ställs frågan *Är vår föreställning om romarriket som högkulturens fackelbärare blott produkten av en segrande civilisations historieskrivning?* Det besvaras med ett citat från Rutilius. Det *var till nytta för de orättfärdiga att bli erövrade av dig*. Är det, i vår tid, vara till nytta om de som benämns ondskans axelmakter erövras? Skulle det omfatta iranska kulturminnesmärken som den bibliska Esters borg och profeten Daniels grav? Karuns stränder är kantade av

kemiska stridsmedel och marint skrot efter Irak-Irankriget efter ett frikostigt stöd till Saddam Hossein när han angrep Iran?

Det segrande Roms försök att få den iranska högplatån på fall kunde aldrig fullföljas. Roms Crassus som tillhört det första romerska triumviratet fick när han gick över Roms östra gräns se sina soldater nedgöras till sista man, inklusive honom själv och sonen. I filmens värld ändas Crassus liv hellre på en

gladiatorarena. När senare Marcus Antonius, innan han slog sig ihop med Kleopatra, gjorde nya försök tvingades han till ett återtåg liknande Napoleons 1812. Det beskrivs i äldre uppslagsverk som en kamp mellan *Östern och Västern, där östern trots sina rikedomar besegrades av Västerns överlägsna vapenmakt* men romkejsaren Trajanus, besluten att nå Indien, misslyckades. Så har historieskrivningen öster om Eufrat marginaliserats. Media förstärker under tiden de krafter som med militär slagkraft vill passera Eufrat västerifrån.

Det påminner om ett Persien så som det framträder i Montesquieu´s *Persiska brev*. Montesquieu förde fram en samhällskritik riktad mot ett Frankrike i förfall under Ludvig XV. Det var förövningar som skulle blomma ut 1789. I hans satir utspelas det som två perser på besök i Frankrike. De förmedlar sina intryck i brev till sina hustrur. Detta sker vid en tidpunkt då rapporterna från 1600-talets franska resenärer österut, bland dem Tavernier och Chardin, gjort ”österlandet” alltmer intressant inom ett handelsinriktat Europa. Samtidigt beskrevs detta österland som ett envälde bebott av lättingar och lögnare. Det ägde förvisso rum i den religiösa toleransens hemland men detta inkluderade harem och vällustingar

Hans satir fick starkare lyskraft än det avsedda målet, kritik mot den franska regimen. Denna fullföljdes först senare, med Montesquieus *L´esprit des lois, Lagarnas anda* där maktfördelningsläran lade grundvalen för den statsform som fortlevt in i vår tid. Den persiska bilden, förklenande, besvärade emellertid Montequieu. Han lät påpeka att de huvudpersoner som han flyttat från Persien till Frankrike måste *nödvändigtvis framställas såsom uppfyllda av okunnighet och fördom*. Men då var skadan redan skedd.[3]

3

Kampen om oljan

Konsolideringen av statsbildningar i Mellanöstern var knuten till förekomsten av olja. Perserkungen Xerxes hade använt brinnande pilar, insmorda i olja, när han intog Aten. Oljan var redan då vapen och handelsvara. Den ersatte senare segel, ånga och dragdjur. Idag är den en miljöfråga, knuten till koldioxidutsläpp, växthuseffekt, klimatförändringar och sanktioner.

Vid 1900-talets början kom västliga koloniala intressen att riktas mot Kirkuk, det ottomanska Mosul, och södra Iran. Dagens Gulfstater hade ännu inte trätt fram. Lorden Julius de Reuter fick 1872 en koncession på 70 år för att exploatera alla mineral- och petroleumtillgångar i Iran. Efter det första världskriget ökade England sitt inflytande. Tyskland och Turkiet hade lämnat scenen. Frankrike och USA var endast närvarande på diplomatisk väg. Ryssland trängde på i norr men var upptaget av revolutionens efterbörd. Irans södra provinser kontrollerades av *The South Rifles* under den engelske generalen Percy Sykes. I Kaspiska havet opererade engelsk marin under kommendören Norris, i östra Iran brittisk militär under generalen Malleson.

Det var en kamp om oljan och efterverkningar av å ena sidan en zondelning av Iran mellan England och Ryssland 1907, *Konstantinopelfördraget* 1915 och engelska försök att tvinga fram ett fördrag, 1919. Det skulle i praktiken ha förvandlat Iran till en brittisk koloni. Det godtogs av englandsvänliga krafter i den iranska regeringen, ”Triumviratet”, men föll i riksdagen. Iran blev, som en brittisk historiker uttryckt det, *exposed to violations and sufferings not endured by any other neutral country*.

Den engelske baronen William Knox D'Arcy hade 1901 tilldelats en koncession på 60 år av Mozzafar al-Din Shah Qajar. Den omfattade en stor del av Iran undantaget de norra landområdena. Till en början resultatlöst tvingades D'Arcy's att sälja sina rättigheter till ett syndikat i Glasgow, *Burmah Oil Company* men 1908 fann man olja. Med detta startades 1909 *Anglo-Persian Oil Company*, APOC. Där hade England aktiemajoriteten, senare *Anglo-Iranian Oil Company*, AIOC/*British Petroleum*, BP, från 1948 NIOC, från 1954 *Iranian Oil Participants*

Ltd. Bolaget skulle med ökande råoljeutvinning gradvis nå en ledande plats på oljemarknaden. Raffinaderiet i Abadan blev störst i världen. Anläggningen kunde 1950 leverera 25 milj. ton (185 miljoner barrels/fat oljeprodukter). Då hade efter det första oljefyndet 1908 flera nya fyndigheter öppnats, bland dem Haftgel 1927, Aghajari 1936, Gachsaran och Pazanan 1937 och Naft-e-Sefid 1938. Med detta öppnades en marknad utanför Iran.

Koncessionen 1901 följdes 1916 av en koncession i norra Iran till den ryske oljemagnaten Akady Khoshtaria. Den blev inte ratificerad. Sedan den 1918 upphävts av den iranska riksdagen sålde Khoshtaria sina rättigheter till APOC. Iran ansåg att koncessionen kommit till före den ryska revolutionen, upphävts 1918 och exkluderat Irans norra provinser. En överföring till APOC var olaglig.

Trots detta bildades ett dotterbolag, 1920, *North Persia Oil Company*. Iran slöt året efter ett fördrag med Ryssland där tsartidens koncessioner med undantag för fisket i Kaspiska havet upphävdes. England med APOC som verktyg försökte klamra sig fast i Iran som fick ett oväntat stöd. USA med ökande behov av olja ställde privata oljebolag mot ett statligt engelskt. Konflikten speglade ett synsätt som framträdde i ett memorandum från det brittiska amiralitetet 1922 – *From the strategical point of view the essential thing is that Great Britain should control the territories on which oil is situated*. Det kom till uttryck i bildandet av IPC, *Iraq Petroleum Company*, ett resultat av Sykes-Picotfördraget 1916, balansstång mellan arabiska och palestinska intressen.

De arabiska delarna av ett ottomanskt välde blev under Nationernas Förbund 1920 franska respektive brittiska mandat. IPC kom 1914 att suga upp Turkish Petroleum Co och säkra engelska anspråk med det brittiska mandatet Iraq som bas. Med detta tillkom *The Read Line*, 1928, som inneslöt huvudparten av det ottomanska riket, Turkiet, Irak, Saudiarabien och shejkdömena. Iran, Kuwait, Israel och Jordanien låg utanför. Det hela irriterade amerikanska bolag. Det spetsades till när amerikanska bolag vägrades prospekteringar i mellersta östern. Gulf Oil vägrades söka koncessioner i Bahrein. Det var motsättningar som skulle bestå fram till andra världskriget slut.

Efter *The read Line* följde *Achnacarryavtalet*. De tre största bolagen förband sig att behålla den dåvarande fördelningen av marknaden samt gemensamma principer för fastställande av priser på världsmarknaden. För att undvika överproduktion hade avtalet 1928 som basår. De övriga stora bolagen anslöt sig strax därefter. Över The Read Line och Achnacarryavtalet vilade samtidigt en rädsla för USA:s monopollagstiftning. Den medförde senare regleringar inom ramen för *Export Petroleum Association* under *Webb-Pomerene Act* (monopol); ett *Memorandum for European Markets* (1930); ett *Draft Memorandum of Principles* (1934) och ett antal andra regelkonstruktioner.

Iran befann sig utanför *The Read Line* men oljetillgångarna kontrollerades av APOC. Man ansåg att bolaget förvärvat koncessionen från 1901 på laglig väg. Iran ansåg koncessionsvillkoren som oskäliga. Krav fördes fram på revidering. Iran krävde en vinstandel ökad till 25 %. John Cadman, ordförande i APOC, medgav 20

% med fortsatta förhandlingar kring en förlängd koncession där ett utvidgat avtal mellan APOC och det brittiska amiralitetet garanterades. Den iranske utrikesministern Teymurtash invände att en förlängning av D´Arcykoncessionen endast kunde komma till stånd under förutsättning av en uppsägningsrätt.

Iran ville begränsa APOC`s inflytande. Det skulle öppna för att släppa in andra intressenter och minska den brittiska regeringens inflytande. När en finanskris minskade vinstutrymmet för APOC ökade Teymurtash sin press. Han fick parlamentet att, 1930, godta ett lagförslag som ålade APOC en beskattning med 4 % på bolagets vinst i Iran. APOC svarade med att erbjuda en årlig ersättning under tio år, alternativt åtta år under förutsättning att någon beskattning inte kom till stånd. Det avvisades med krav att APOC redovisade de vinster som genererats i Iran vars inflationsspiral nått 45 %. Järnvägsväsendets utbyggnad krävde betydande investeringar.

Det var en fråga om beskattningen av bolag i annat land än den där verksamheten bedrivs. Det påminner idag om en pågående rättstvist där EU ådömt elektronikjätten Apple att ersätta en under 20 år alltför låg skatt till Irland. Det är en fråga om skatteplanering.

Efter upprepade förhandlingar 1931 krävde APOC en förlängd koncession. Det godtogs inte. Teymourtash försökte i Europa få kronprinsen Mohammad Reza Shah som studerade i Schweiz att engagera sig. Det var utsiktslöst i en tid präglad av finanskrisens effekter. De iranska oljeintäkterna minskade med en femtedel från 1930 till 1931. Irans royalty uppgick till 366 000 pund. Den brittiska staten drog in 1 000 000 pund. Iran vinstandel hade gått ned med 36 %. Intäkterna minskade med 76 %. Vid fortsatta samtal i London om en ersättningsnivå som inrymde både royalty- och skattenivåer med en nivå fixerad till drygt 2.5 miljoner pund medgav APOC 500 000 pund. När detta höjdes till 1 miljon pund antogs det men Reza Shah vägrade att godta förslaget. Han beskyllde Teymourtash för att ha konspirerat med APOC. Kort därefter arresterades han. Förhandlingarna övergick till finansministern Taqizadeh.

Reza Shah lät 1932 upphäva D'Arcykoncessionen. Han ansåg att den stod i konflikt med landets intresse. England förde saken till Internationella domstolen. Iran ifrågasatte dess behörighet. Frågan ansågs vara en nationell angelägenhet. Efter överläggningar med den tjeckiske utrikesministern Edvard Benes som medlare följde ett reviderat förslag men det stod klart att en förlängd koncession låg utom räckhåll. APOC ville hänskjuta frågan till Förenta Nationerna. Iran ville få en uppgörelse. Som utväg drogs upplösningen av D´Arcys koncession tillbaka.

Med detta återtogs tidigare avtal, förlängt med 32 år. Royaltynivån var fortsatt låg men minskade prospekteringsrätten för APOC, föreskrev löpande inkomstbeskattning i Iran och en, garanterad löpande ersättning till den iranska statskassan. APOC undantogs från import- och exportavgifter men Iran tillförsäkrades ingen rätt till nya avtalsförhandlingar. Royalties skulle baseras på volym, producerade ton olja, istället för vinstmarginal.

Avtalet trädde i kraft 1933. Där föreskrevs iransk representation i APOC.s styrelse, täckning av uppkomna kostnader under tvisteperioden, anställning av inhemsk personal, reducering av koncessionsområdet, borttagande av exklusiva transporträttigheter. Av APOC:s vinst skulle 20 % tillfalla Iran med sänkt oljepris för iranska medborgare. Med omräkning av royaltyåren 1931 - 33 följde en fyrfaldig inkomstökning för Iran.

Irans oljeexport överskred 1937 10 miljoner ton men sjönk de följande åren. Reza Shah ansåg att det försvårade hans moderniseringsprogram. Han vände sig till AIOC för att få ett lån om 5 miljoner pund för järnvägsutbyggnad och militär upprustning. AIOC hävdade att amerikansk och rysk överproduktion orsakat en nedgång i exporten. Det uppfattades som en upprepad ovilja hos AIOC att stärka en iransk infrastruktur. Överläggningarna bröts. AIOC erbjöd sig att investera 16 miljoner pund i iransk oljeindustri och utrymme för ett lån avräknat mot royaltyersättningar med en överenskommelse 1940. Med fortsatt exportfall förkastades den samma år. När andra världskriget gått in på sitt andra år lät Reza Shah förklara att utländska intressen utnyttjade Iran utan att ge något tillbaka.

Efterverkningar

Med avtalet hade utrymme skapats för att frigöra Iran från brittiskt beroende. Det öppnade för andra intressenter. Från tyskt håll fanns intresse men amerikanska aktörer kom i förgrunden. Med en amerikansk 60-årig koncession 1937 skapades en buffertzon mellan amerikanska och engelska koncessioner. Det inkluderade en rätt att anlägga pipielines mot Oman men de amerikanska bolagen ansåg en överenskommelse med arabstaterna som bättre ur transportsynpunkt. Någon exploatering kom aldrig men koncessionen med amerikanska bolag blev en långdragen kontrovers mellan Tehran och APOC, ombildat till AIOC.

Till oenigheterna hörde frågan om teknisk personal och exportvillkor. I APOC:s tekniska personal ingick 1933 2050 utländska befattningshavare. Det utgjorde 8 % av det totala antalet anställda. Enligt avtalet skulle bolagets rekrytering ske bland iranska medborgare. Det utmynnade i en överenskommelse 1936. APOC förband sig att gradvis reducera den utländska arbetskraften. Den minskade från 14,84 % 1936 till 11,36 % 1941, irans andel ökade från 2050 1936 till 2457 1941.

Då hade, allt sedan 1800-talets slut, Iran försvagats av det som kallats *koncessionsjakten*. Till stridsfrågorna hörde tobaksfrågan. Den engelske majoren Talbot hade tilldelats en koncession för det engelska *Imperial Tobacco Group*. Det inledde en protestvåg, ledd av den inflytelserike prästen Sayyed ʿAli-Akbar Fal-Asiri. Han hade utmärkt sig med angrepp mot den judiska befolkningen, uppmanat till vandalisering av ett nyuppfört monument över poeten Ḥafeẓ i Shiraz och agiterat för shariabestraffning. Med denne samlades en opposition 1891. När Fal-Asiri tvingades i exil till Irak samlades tusentals protesterande i moskén Cah-e Cerag i Shiraz och angrep guvernören i Fars. Ulama, ett lokalt organ religiöst nätverk för köpmän och präster, gav ett tyst stöd.

Koncessionerna, led i ökad utrikeshandel och anpassning till världsekonomin hade slagit mot köpmannaskiktet. De ansågs öka utländskt inflytande och kolonial dominans. Det följdes av en *Fatwa*, förordning/påbud, där en ledande präst, Mirza Moḥammad Ḥasan Sirazi, uppmanade de troende att avstå från användning av tobak. Nāṣer-al-Dīn Shah tvingades upphäva koncessionerna 1892. Fal-Asiri kunde triumferande återvända. Krav restes på att koncessionerna skulle underordnas parlamentet. Det skapade slitningar mellan Iran och *Imperial Tobacco Corporation of Persia*. Bolaget krävde skadestånd. Det har antagits att det, omräknat, kan beräknas till runt 1 000 000 pund.

Tobaksfrågan blev startpunkt för de händelser som bidrog till den konstitutionella revolutionen 1905 – 1911. Under en tjugoårsperiod kom motsättningarna att kretsa kring tobak, olja, revolution, en engelsk-rysk zonindelning och en sovjetrepublik i norra Iran. Turkar, tyskar och ryssar i Bakuområdet förenklade inte situationen.

Trots detta kunde engelska intressen öppna för *Indo European Telegraph Company* att anlägga en linje från Bagdad över Iran till Persiska viken. Från 1871 befriades England från vägtullar och transiteringsavgifter. Året efter följde ett monopol på järnvägsbyggande, gruvnäring och bankverksamhet. Rederiet Lynch Brothers fick ensamrätt att nyttja Karunfloden upp till Ahvaz 1888. Samma år gavs koncession för uppbyggnad av en nationalbank, *Imperial Bank of Persia*. Iran tvingades till att för obestämd tid skydda engelska investerare. Engelska medborgare fick 1889 rätt till egen jurisdiktion vid vistelse i Iran.

Samtidigt hade Ryssland med anläggande av Transkaspiska järnvägen, 1888, försäkrats att någon järnvägsförbindelse för de närmaste tio åren inte skulle komma till stånd på den iranska sidan om gränsen. Ryssland kontrollerade all godstransitering och upprättade en bankverksamhet som skapade ett finansiellt beroende. Ryssland hade allt sedan Peter den store försökt expandera söderut. Målet var att nå Persiska viken och indiska oceanen. Ett ryskt sändebud hade funnits i Iran från 1561. Delar av de iranska områdena utmed Kaspiska havet hade ockuperats 1722. Med Nader Shah tvingades Ryssland lämna Baku och Derbent. Med *Ganjafördraget* 1735 kom Azerbajdjzan, Jerevan och Tiflis under iransk kontroll, Afghanistan 1738. Kabul och Peshawar besattes. Dagens Turkmenistan, Bukhara och Khivas återtogs 1740. Katarina den Stora förklarade Georgien som ryskt protektorat 1783, förnyat 1801 av Alexander I sedan Iran besatt Tiflis 1795.

Nader Shah hade skapat autonoma enheter, khanatbildningar norr om floden Aras, Med motsättningar under 1800-talet följde krigshandlingar. Efter Nader Shahs bortgång 1747 expanderade khanatet Jerevan, efter det rysk-persiska kriget 1804 - 1813 centrum för det persiska försvaret i norr. Ryssland hade belägrat Jerevan men slogs tillbaka av kronprinsen Abbas Mirza. Jerevan belägrades återigen 1808. Det misslyckades men följdes 1811 av ett nytt krig. Abbas Mirza tvingades med betydande eftergifter ingå ett fredsfördrag i Gulistan 1812. Då hade, med Frankrike där Napoleon orienterade sig österut, England trätt in för att skydda sina intressen i Indien. Iran hade förespeglats brittiskt stöd men

med *Gulistanfördraget* lämnades norra Iran i ryska händer. Ett fördrag till stånd 1814, följt av ett fördrag 1823 som satte stopp för ändrade gränsdragningar.

Iran hade med Gulistanfördraget norr om floden Aras förlorat Öst-Georgien med Imeretien, Mingrelien, Akbhazien, Dagestan, khanaten Derbent, Baku, Sjirvan, Sheki, Ganja, Garabagh, Quba, Mughan, Shaki och Talish (Armenien). Utöver landavträdelserna förlorade Iran rätten till sjöfart och handel på Kaspiska havet. Omkring tio år senare invaderade ryssarna åter Jerevan. Det ledde till rysk-persiska kriget 1826 - 1828. Abbas Mirza kunde besätta flera områden som förlorats 1813 men en motståndare med modernare vapen fick stöd av azarbaijanska azeris. Det framtvingades 1828 freden i Torkamān, Turkamanchaifördraget, undertecknat i Turkmanchay, Qarabak-regionen. Med Gulistan och Turkmanchayfördragen hade Iran mist stora delar av det legendariska *Iranshar*, Storiran.

Oskäliga koncessioner, tvister, engelska påtryckningar, militära operationer, vägrad insyn i engelsk bolagsverksamhet, oskälig vinstfördelning och engelska förslag 1919 för att förvandla Iran till en vasallstat skulle sammanfattningsvis sätta sina spår. Det skulle också de ryska krigens Gulistan- och Turkamanchaifördrag, ryska militära aktioner i norra Iran, en iransk sovjetrepublik, en engelsk-rysk zonindelning och engelskt-tsarryskt motstånd mot en konstitutionell revolution. Det fördjupades av en från engelskt håll med stöd av CIA administrerad statskupp 1953. [4]

4

Från en regim till en annan

Iran fick med en revolution vid 1900-talets inledning en konstitution. Den hade europeiska förebilder. Engelskt och ryskt motstånd slutade tiotalet år senare i en statkupp. Vid seklets sista hälft kom ännu en revolution. Från exilen i Paris återvände en stridbar präst, Ruholla Khomeini. Den första revolutionen hade lett till en västinspirerad konstitution. Den andra blev en islamisk.

Med tilltagande missnöje mot shahregimen hade under 1960-talet ett flertal politiska grupperingar växt fram. Till dem hörde den Iranska Frihetrörelsen under Mehdi Bazargan. Partiet låg nära 1950-talets Nationella front med Mohammad Mossadeq. Bazargan hade då lett det nybildade *National Iranian Oil Company* och varit ställföreträdande minister. Han skulle bli den islamiska revolutionens förste premiärminister. Med ljudkasetter hade den regimkritiske Ayathollan Ruholla Khomeini från exilen i Paris nått ut med sitt budskap.

Khomeini hade i början av 1970-talet lanserat begreppet *velayat-e faqih*, det juridiska mandatet. Det var ett teokratiskt samhälle. Den lagstiftande församlingen, riksdagen, ett av de tre fundamenten i konstitutionen, skulle ersättas med ett ”andligt planeringsråd”. Det var en nedgradering av folkviljan, västerut av filosofisk natur, österut andlig och religiös. Där ingick en biblisk försvunnen imam, mahdi. I väntan på hans återkomst skulle en temporärt utsedd ledare utses, för stunden Khomeini. Denne bar med sig tankegångar hos idébärare som Mulla Sadra Shirazi, d. 1640, elev till Isfahanskolans Mir Damad. d 1631. Det var en syntes mellan grekisk filosofi, forntida iranskt tänkande och islamisk mystik. Skiljelinjen mellan filosofin och teologin försvann. Nationellt oberoende, kultur och identitet, *iraniyat*, kunde endast kunde upprätthållas via en stark statsmakt, en religiös plattform i ideologisk klädnad. Där företrädde Khomeini en radikal falang, *Nahzat*, med uttalad regimkritik.

Efter Khomeinis bortgång blev det en ideologi, *Tauid*, formad av Murtaza Mutahhari. Den cartesianska tankegången om den enskilde som separerad enhet föll bort. Mulla Sadra hade likt Spinoza försökt förena existensbegreppet men utan att öppna för den enskildes ”jag tänker”. Det tillhörde endast Gud. Spinoza talade

om existensens logiska enhet men var inte, till skillnad från Thomas av Aquino, främmande för teosofiska inslag i biskopen Anselms Gudsbevis. Det var en dualism som skulle avlivas av Immanuel Kant, 1724 - 1804, sedan David Hume väckt honom ur en ”dogmatisk slummer”. Hegel, 1770 - 1831, öppnade sedan med sin världsande för Heidegger, 1889 - 1976, och hermeneutiken. Det har idag fått en fortsättning med flera aktörer, bland dem Abd al-Karim Surush.

Konstitutionen 1979

Den nya författningen 1979 utarbetades av en inre krets inom IRP, Iranska Republikanska Partiet, upplöst 1987. Det var i en slutlig versionen som *velayat-e faqih* togs in i författningen, folkviljan underordnad en ledare, *rahbari*. Grunden hade lagts för en teokrati. Khomeini hade haft en alltför stark ställning för att kritiska röster skulle kunna slå igenom. Därmed skapades en tvådimensionell sfär. Å den ena sidan en yttre västerländsk tredelad maktfördelning, å den andra sidan en maktfördelning där balansen rubbats. På europeisk botten påminner konstruktionen om Berthold Brechts poem under hans sista år i Berlin, Buckow-elegierna. Efter upploppen i Östtyskland 1953 lät statsledningen meddela att eftersom folket hade förlorat statsledningens förtroende fick folket ta igen detta med fördubblad ansträngning. Men, frågade Brecht, *vore det inte lättare för statsledningen att i sådant fall upplösa folket och välja ett annat*?

Författningen var ett första steg. Ett andra var ockupationen av USA:s ambassad, ett tredje en intern maktkamp åren 1981 - 83. Den utmynnade i att huvudkontoret för det islamiska republikanska partiet sprängdes. Då hade tre huvudlinjer korsats. Den största ansåg att präster skulle avhålla sig från politik. En ”moderat” grupp med Kazem Shariatmadari ville föra tillbaka de grunddrag som hade färgat den konstitutionella revolutionen 1905. I en tredje grupp med Khomeini fanns Hossein Montazeri, Mohammad Beheshti, ”revolutionens organisatör”, Morteza Muttahari och Akbar Hashemi Rafsanjani.

Om Khomeinis vägval har sagts att det var artskilt från tidigare klerikala utmaningar som tobakskoncessionen 1890--91 och den konstitutionella revolutionen vid 1900-talets inledning. Khomeini hade transformerat en passivt färgad religiositet till en revolutionärt färgad. Från 1500-tal till 1800-tal hade religionen underordnats en statsledning som var styrd av ”Guds skugga”. Med Khomeini underordnades den en andlig ledare. Islamkännare har pekat på att en sådan ordning brukar bli kortlivad och jämfört med en europeisk Calvin, John Knox och hugenotterna. De kunde inte etablera en himmelsk stad på jorden. Inte heller Iran idag pekar mot något himmelrike. Motsättningarna mellan olika block har fördjupats. Medan den ärkekonservative Mesbah Yazdi förkastade både republiken och staten blev den tidigare presidenten Mousavi blev ledstjärna för reformistiska krafter. Mousavi hade stått nära Khomeini medan Yazdi, nära Khamenei, idag andlig ledare, inte hade hört till Khomeinis favoriter. Han hade, till skillnad från Yazdi, i ett brev året före sin bortgång som ett svar på en fråga som ställts av Khamenei, klargjort att i ett val mellan sharia och staten kom den sistnämnda i första hand.

Besluts- och förvaltningsstruktur:
Parlamentet, Majles-e Shorâ-ye Eslami, majlis, består av en kammare med 290 ledamöter valda på fyra år med ensamrätt att stifta lagar och att tillsammans med presidenten utse regering tillsammans med statschefen och väktarrådet. Lagstiftningen får inte strida mot konstitutionen och sharia.

Expertrådet, även expertförsamlingen, *Majles-e-Khobregan* består av 86 skriftlärda som utses i allmänna val. Vilka som får kandidera bestäms av väktarrådet. Rådets uppgift är att välja statschef.

Väktarrådet, *Shora-ye Negaban-e Qanun-e Assassi* består under statschefens ledning av 12 ledamöter, hälften utsedda av parlamentet och hälften av statschefen. Deras uppgift är att granska parlamentet och presidenten samt kandidaterna till parlamentet, expertförsamlingen och presidentposten. Rådet kan diskvalificera sådana som inte har de kvalifikationer som konstitutionen föreskriver.

Statschefen, Revolutionens ledare, *Rahbar*, utses av expertförsamlingen genom direkt omröstning vid tidigare statschefs död, avsättning eller uppsägning. Han är överbefälhavare, kontrollerar domstolar och utser sex av tolv ledamöter i Väktarrådet. Han har vetorätt mot parlamentet men ingen egen lagstiftningsrätt.

Presidenten väljs i direkta val för en period om fyra år. Presidenten utser tillsammans med parlamentet regering och leder verkställande av parlamentet och statschefen beslutat. Får vid val ingen kandidat över 50 % av rösterna avgörs det mellan de två kandidater som fått flest röster i en andra valomgång.

Expeditionsrådet utses av statschefen. Rådet tillkom vid revideringen av författningen 1988 för att bilägga motsättningar mellan parlamentet och väktarrådet och vara rådgivare till statschefen.

Författningsändringen 1989

När Khomeini gick bort uppstod oklarhet om vem som skulle träda in som andlig ledare. Det utmynnade i oenighet om valet av andlig ledare, *marja-e taqlid*. Det slutade med att den som för stunden ansågs mest lämpad kunde utses. Det avvek från en shiitisk tradition, en urvalsprocess, *marjaiyat*. Det var en ordning som motsvarade politisk konsensus i ett sekulärt samhälle. Den teologiska bindningen försvagades till förmån för en politisk. Det föll tillbaka på Khomeini vars politiska profil hade hämtats från Ayathollan Sayyed Abol-Kazem Kashani på 1950-talet. Denne hade i den inflammerade frågan kring Mossadeqs nationalisering av oljan brutit med det klerikala etablissemanget med en revolutionär teologi som kombinerade religion och politik.

Det blev den politiserade islam som Khomeini lanserade från 1960-talet. Där växte en politisk bas fram som vilade på grupperingar inom ett nätverk, ”imamlinjen”. Vid sidan av imamlinjen fanns en andra huvudlinje med Khamenei. En tredje huvudfåra var Rafsanjani med Teherans borgmästare Gholam-Hossein Karbaschi, senare som minister under Khatami avsatt av konservativa krafter i en uppmärksammad rättegång.

Khomeini ville före sin bortgång försäkra sig om att hans velayat-e faqih förstärktes. Han introducerade begreppet *Absolute Guardianship of the Islamic Jurist,* fritt översatt en *absolut ledning av islamiskt rättslärda* och inrättade ett *expeditionsråd* som skulle medla vid oenighet mellan parlament, regering och väktarråd. Montazeri, utsedd som Khomeinis efterträdare, tvingades bort. Ett revisionsråd tillsattes för att utforma författningsändringarna.

Före något beslut fattats avled Khomeini,1989. Sju veckor senare följde ett referendum. Med stöd av 97,6 % infördes en första ändring av 1979 års författning. Valdeltagandet var 55 %. Rafsanjani utsågs till president. Kravet på att den andlige ledaren, *rahbar*, skulle vara en *marja* upphävdes. Utseendet av ledaren lades i händerna på expertrådet. Med tillägg inrättades ett nationellt högsta säkerhetsråd, *Supreme National Security Council*. Kravet på referendum vid ändringar av den iranska konstitutionen upphävdes. *Majlis-e Melli* namnändrades till *Majlis-e Islami*. Antal ledamöter i Expertförsamlingen (86) ökades med rätt att samlas minst en gång per år och expeditionsrådet blev ett permanent organ. Premiärministerposten avskaffades.

Då hade på drygt tre månader ett beslutsunderlag presterats. De konstitutionella ändringarna uppgavs ha fått stöd av 97,6 % röstande. Som jämförelse kan noteras att i Sverige kräver en grundlagsändring *att riksdagen fattar två beslut med likadant innehåll och att det hålls ett allmänt val mellan de två besluten.* Allmän sett är grundlagsändringar i de flesta länder tidsmässigt krävande.

Stödet för Khomeinis *velayat-e faqih* hade varit svagt bland flera ledande parlamentsledamöter. Till kritikerna hörde storayathollan Hossein-Ali Montazeri, degraderad och placerad i husarrest. Till andra kritiker hörde Montazeri. Denne påpekade att 1979 års konstitution saknade referenser till någon andlig ledare som skulle ha exekutiva befogenheter eller absolut makt, *velayat-e faqih*. Den andlige ledarens uppgift var att vägleda samhällsorganen och han skulle vara folkvald. Med författningen, antagen 1979 och reviderad 1989, infördes en blandning av demokrati och teokrati där statschefen har all makt. Genom att sortera bort kandidater kan maktskifte och liberalisering förhindras. Media och armén är underställda statschefen, förstärkt av religiösa förordningar.

När författningsändringen kom till stånd hade Khamenei redan utsett till andlig ledare. Khomeini hade förklarat att han kunde utöva *ijtihad*, kravet på en *Wali al-Faqih*. Det avvek från en shiitisk tradition, en strukturerad urvalsprocess, *marjaiyat* Med detta infördes en ordning som motsvarade politisk konsensus i ett sekulärt samhälle, en separation av religiös auktoritet och politisk. Det följdes av en författning som kan ändras utan referendum vilket skall ske enligt den iranska konstitutionens artikel 6. Följdeffekterna blev en andlig ledare som med stöd av ett väktarråd kontrollerar parlament och presidenval, en maktkoncentration i händerna på en politisk elit. Denna kontrollerar alla nivåer inom den iranska samhällsstrukturen och kan egenhändigt utforma landets grundlagar. [I]

Efter 1989

Med inre motsättningar kring den ekonomiska politiken och *velayat-e Faqi* följde utbrytningar ur det fundamentalistiskt orienterade *Jame´e Rohaniyate Mobarez* (Militanta prästförbundet) med bildandet av det mer reforminriktade *Majma´e Rohanioune Mobarez* MCA (Militanta präströrelsen). Den senare upptog 2/3 av parlamentsplatserna under mandatperioden 1988 - 92. Den kommande

I *Ijtihad* - självständig korantolkning;

mandatperioden, 1992 - 96, blev MCA trängt av väktarrådet som uteslöt MCA:s kandidater men från 1995 kom de tillsammans med Rafsanjani att bli ett stöd vid valet av Mohammad Khatami som president 1997.

Från 1995 kretsade det politiska skeendet kring 1) den ursprungliga imamlinjen, 2) Khamenei med en radikal framtoning med en expansiv utrikespolitisk strategi gentemot en fientlig omvärld formuleras av Mohammad Javal Larijani samt 3) Rafsanjani, uttalad pragmatiker. Den tidigare premiärministern Hossein Mousavi närmade sig en pragmatisk Rafsanjani. Motsättningarna mellan konservativa och reformsinnade ökade när Rafsanjani kopierade Kinas modell för ekonomisk utveckling. Det medförde minskade subventioner. Statsstöd till religiösa institutioner skars ned under statlig kontroll. Företag som förstatligats privatiserades och öppnades för utländskt kapital och uttag av vinstmedel.

Rafsanjani, efter sin andra presidentperiod ordförande i expeditionsrådet, efterträddes av Khatami. Dennes reformvänliga linje medförde en rad försök från konservativa led att försvaga hans ställning. Dit hörde avlägsnandet av Teherans borgmästare 1989 - 98, Gholam-Hossein Karbaschi, en av presidentkandidaterna 2013. Karbaschi, uttalad reformist, var en ledande företrädare för en intresseförening bestående av teknokrater, *Kargozaran-e sazandegi*, stödgrupp till Rafsanjan och Khatami. Arresterad och anklagad för korruption tvingades Karbaschi bort, ett led i ansträngningarna att stoppa Khatami. Inför presidentvalet 2005, då väktarrådet diskvalificerade ett tusental kandidater varefter 7 återstod, hade Rafsanjani återkommit som kandidat. Han fick i en första omgång 6.1 miljoner röster, Ahmadinejad 5.7 miljoner och Mehdi Karrubi 5 miljoner. I en andra omgång där väktarrådet inkluderades följde en andra omgång. Det uppgavs att Ahmadinejad, av 27 miljoner röstande, fått 17 miljoner av rösterna, Rafsanjani 10 miljoner.

Valet 2013

Idag har den första generationen av revolutionens politiker decimerats. Samtidigt har innovativa religiösa företrädare utmönstrats. Statschefen, den andlige ledaren, allt mer framstått som en politisk och militär ledare, inte en andlig. Den regimen närstående Tehran Times fastslog inför valrörelsen 2013 att samtliga kandidater försvarade Irans rätt till ett fredligt kärnenergiprogram med olika syn på hur problemet skulle lösas men *beslut om kärnenergipolicy och utrikespolitik faller inom den högste ledarens område*. I detta framskymtar en statschef och ett revolutionsråd som ser varje form av maktutrymme i en presidents händer som ett intrång. Khamenei har offentligt uttalat att presidentvalen väl skulle kunna ersättas med en lösning där presidenten tillsätts av förvaltningsorgan, inte av folket. Med en sådan lösning skulle statschefen kunna undanröja presidenten som tänkbar efterträdare till statschefen.

Bakom detta framträder revolutionsrådet, IRGC som dominant maktfaktor. Vid sidan av ekonomiska och sociala effekter blir det synligt i praktiska administrativa åtgärder. Ekonomisk omstrukturering med öppningar mot IMF och Världsbanken har förenats med ett näringsliv som till stora delar förts över till religiösa fonder

utanför statsmaktens kontroll. Fonderna fungerar som ett sidoordnat näringsliv med monopolkaraktär, administrerade inom revolutionsrådet. Under 1980-talet låg rådet till stora delar under en civil administration. Idag har detta förskjutits. Statschefen har alltmer kommit att utöva en militär och polisiär ledning men samtidigt har rådets inflytande ökat. Det kontrollerar idag en tredjedel av landets ekonomi och hamnarna i Persiska viken. Uppköp har skett av statsägda företag, däribland det iranska telekombolaget TCI.

Frågan har blivit om det är statschefen som leder landet eller om detta vilar på IRGC. Skiljelinjen har fördjupats. Det speglades efter presidentvalet 2009. Den tidigare premiärminstern Mir Hossein Mousavi som hört till kärnpolitikerna runt Khomeini framträdde som reformförespråkare men den andlige ledaren, Khamenei, förklarade valet som klanderfritt. I valet 2013 gav den förre presidenten Mohammad Khatami den kandiderande Hassan Rohani sitt stöd. Då vistades fortfarande politiska opponeneter, arresterade vid valet 2009, i iranska fängelser. På internet begränsades nyhetsflödet. Från 2010 förklarades flera politiska partier ogiltiga. Journalister varnades för artiklar om att valet inte skulle ske korrekt och förbjöds att närma sig förre presidenten Mohammad Khatami.

När registreringsperioden vid valet 2013 gick ut hade av 680 kandidater väktarrådet accepterat 8. Den förre presidenten Akbar Hashemi Rafsanjani hade diskvalificerats med åberopande av hans ålder. Av ett trettiotal kvinnor försvann alla. Väktarrådets konservative Mohammad Yazdi lät meddela att lagen inte gav utrymme för en kvinnlig president. Han åberopade artikeln 115 som använder ordet *man*.

Uteslutningen av Rafsanjani avlägsnade en av grundarna av den islamiska republiken. Han hade inlett ett återuppbyggnadsprogram, intagit en moderat hållning och varit för ett mera öppet samhälle med en förbättrad utrikespolitisk hållning. Med Rafsanjani hade en väg funnits där reformister och centerrörelse kunde mötas. Med diskvalificeringen hade en politisk huvudfåra trängts ut.

De av väktarrådet godkända kandidaterna var Saeed Jalili, Gholamali Haddad-Adel, Mohsen Mohammad Baqer Qalibaf, Ali Akbar Velayati, Hassan Rohani, Mohammad Reza Aref och Mohammad Gharazi. Bland de uttalat konservativa återfanns Gholamali Haddad Adel och Mohammad Baqer Qalibaf, Tehran's borgmästare, idag parlamentets talman. Där fanns även kärnvapenförhandlaren Saeed Jalili, förespråkare för en hård utrikespolitisk linje. Till den konservativa falangen hör också expeditionsrådets ordförande Mohsen Rezai och förre utrikesministern Ali Akbar Velayati. Hassan Rohani betecknades som moderat konservativ medan reformisterna företräddes av den förre förste vicepresidenten Mohammadreza Aref. Sedan Arefs och Haddad Adels dragit sig tillbaka återstod sex presidentkandidater. Av dem hörde 5 till den konservativa sidan och stod Ayathollah Ali Khamenei nära.

Val- och röstningsproceduren har till det yttre likheter med de valprocedurer som tillämpas i Europa. Valboxarna kontrolleras under övervakning av polis och utomstående observatörer. Röstningen sker på valsedlar. De räknas öppet i

närvaro av utomstående. Resultatet från varje vallokal anslås och publiceras på central nivå. Den röstande skall visa ID-handling med fotografi, fingeravtryck och en unik sifferkombination. Före valsedeln läggs i valboxen tas fingeravtryck på valdokumentet. Valsedeln avskiljs sedan, markeras av den röstande och läggs i valboxen. Efter detta stämplas ID-kortet för undvikande av röstning två gånger.

Valen 2009 och 2013:

Kandidat	Antal röster	%
Valresultatet *2009*		
Mahmoud Ahmadinejad	24 527 516	62,63
Mir-Hossein Mousavi	13 216 411	33,75
Mohsen Rezaei	678 240	1,73
Mehdi Karroubi	333 635	8,85
Summa	(valdeltagande 85 %) 38 755 802	100,0
Valresultatet *2013*		
Hassan Rohani	18,613,329	50.71%
Mohammad Baqer Qalibaf	6,077,292	16.56%
Saeed Jalili	4,168,946	11.36%
Mohsen Rezaei	3,884,412	10.58%
Ali Akbar Velayati	2,268,753	6.18%
Mohammad Gharazi	446,015	1.22%
Ogiltiga röster	1,245,409	3.39%
Totalt	36,704,156	100,00%

Valresultatet *2009*, BBC 2009-06-17, valresultat 2013 Payvand News 2013-06-17

Valet ägde rum samtidigt som levnadskostnader och inflation enligt officiell statistik översteg 30 %. Oberoende analyser (Atieh Grouop) anser att den översteg 40 %. Landets valuta, rialen, hade halverats och sanktioner har slagit mot energi- och banksektor. Till förlorarna hörde låginkomsttagare och medelklass. Med vikande oljeexport och ett pressat näringsliv är var Irran inne i en recession. Behoven av genomgripande strukturella ändringar hade inte funnits med på presidentkandidaternas agenda Det var mot denna bakgrund som Hassan Rohani tillträdde som president. Det gav eko i media som pekade på ett välvilligt mottagande med förhoppningar att långvariga motsättningar, där kärnkraftsfrågan och sanktioner varit dominerande, skulle komma närmare någon form av lösning.

Hasan Rouhani återvaldes 2017. Vid parlamentsvalen 2020 valdes Tehrans förra borgmästare Mohammad-Bagher Ghalibaf in som talman. Han hör till de konservativa krafter som flera gånger utmanat den mer reformvänlige Hassan Rouhani. Parlamentet har sedan länge dominerats av ultra-konservativa ledamöter som i princip motarbetar Rouhani. Det ramas in av en valrörelse i USA som färgats av risken för en militär konflikt. Donald Trump avbröt en missilattack mot Iran medan en riksrättsprocess flankerades av drönaranfall mot den iranske generalen Qasem Soleimani och Irans nedskjutning av ett ukrainskt passagerarplan. Efter terrordåden den 11 september 2001 gav kongressen

presidenten utökade befogenheter i *War Powers Resolution*. Demokraterna i senaten vill begränsa denna möjlighet. Presidenten måste gå till kongressen för att förklara krig men det har kringgåtts med militära åtgärder som inte kallats krig. Demokraterna vill göra inskränkningar eftersom ett ordkrig kan leda till en fullskalig militär insats. Under tiden har Donald Trump har lagt fram en fredsplan för Mellanöstern som ger Israel rätt att annektera Västbanken.

För irans vidkommande innebär det blickar österut. Ryssland och Kina har flyttat fram sina positioner men inre motsättningar speglas av den iranske utrikesministern Javad Zarif. Han har ansett den iranske ledaren Ayathollah Ali Khamenei's "kompass österut" som meningslös men samtidigt träffas med Kina ett långtgående 25-årigt strategiskt samarbetsavtal. Samtidigt föreslås stora landarealer runt Damavandberget, under protester, överförda till statliga religiösa fonder, *Iran's Endowment and Charity Organization, Owqaf*. Områdena skall förvaltas av kulturministeriet, kontrollerat av regimen med en ledning tillsatt av Khamenei. Av de naturskyddade omgivningarna runt Damavand överförs 18 000 hektar till religiösa fonder, i praktiken till revolutionsgardet. Mot detta har den tidigare chefen för Irans naturskyddsdepartment, Massoumeh Ebtekar protesterat då det strider mot landets författning. Området har varit naturskyddat enligt reglering 2002, DoE. Damavand, en aktiv vulkan 5 610 meter hög, är ett nationellt monument omnämnt redan Ferdosis iranska nationalepos, Shahname.[5]

5

Kärnkraft, resolutioner och sanktioner

När Iran och den så kallade 5+1 gruppen 2015 nådde ett avtal hade, efter 1979, västlig koncessionspolitik ersatts med sanktionspolitik. Sedan USA 2018 lämnade överenskommelsen har sanktioner följt. USA har idag, med undantag för Dominikanska republiken, inte kunnat få något stöd i FN:s säkerhetsråd för ett utvidgat vapenembargo. USA fjärmar sig från sin omvärld.

Iran inledde sitt kärnergiprogram på 1950-talet med hjälp av USA och anslöt sig 1959 till IAEA, det internationella atomenergiavtalet. USA installerades 1967 en reaktor. 20 billioner dollar öronmärktes för anläggande av 12 kärnkraftverk, utökat till 18. Ett Icke-spridningsavtal, NTP, signerades 1968. General Electric och Westinghouse erhöll kontrakt på 8 reaktorer. Ett centrum för kärnforskning etablerades i Isfahan 1984 med kinesiskt stöd. Med Ryssland ingick Iran en överenskommelse om kärnenergi 1989.

Icke spridningsavtalet, NTP, kom till 1970 för att hindra en spridning av kärnvapen. Förslaget lades fram av den svenske utrikesministern Östen Undén, Undénplanen. Stater utan kärnvapen förband sig att avstå från tillverkning eller laging. Senare tillkom ett tilläggsprotokoll. Sovjetunionen. Avtalet gynnade stormakterna. Icke kärnvapenstater ville ta del av kärnteknik för fredlig användning. Flertalet länder har undertecknat NTP. Israel, Nordkorea, Indien och Pakistan står utanför. Idag har förslag lagts fram om en kärnvapenfri zon. USA och Storbritannien enades om ett provstopp 1958. När Sovjetunionen 1961 återupptog sina prov utmynnade det i en FN-resolutionen.

I Iran kan kärnkraftsfrågan delvis föras tillbaka till Irak-Irankriget. Ett attackerande Irak gavs militärt stöd av omvärlden. Där kritiserades kemiska stridsmedel i Irak och Syrien men det mötte inga invändningar när Irak anföll Iran. Det noterades av det svenska SIPRI. Den globaliseringsprocess som då pågick gynnade enligt Iran, Ryssland och Kina västländerna. FN:s säkerhetsråd utmålade Irans energiprogram som ett hot. Iran skulle upphöra med anrikning av

uran. Det hade alla länder rätt till enligt NTP men redan 2006 hade Iran med en resolution hindrats att anrika uran över en viss nivå.

När i början av 2002 en iransk opposition, NCRI, pekade på en dold kärnvapenutveckling förmådde IAEA Iran att tillåta inspektioner. Samma år infördes i USA en nationell säkerhetsgaranti. Med satellitbilder fångade IAEA 2003 upp orapporterade kärnkraftsanläggningar. Iran antogs ha mörklagt militära verksamheter. Franrike, England och Tyskland, E3/EU-gruppen, erbjöd sig att förhandla om en lösning. Det utmynnade i Parisöverenskommelsen 2004.

Med den nuvarande presidenten Hasan Rouhani som kärnvapenförhandlare, infördes ett frivilligt stopp för anrikning. Det förlängdes. IAEA erbjöds att övervaka. Iran medgav en anrikning av uran men hävdade fredliga ändamål. Inspektioner ägde i enlighet med NTP rum 1992, Bushehr, Isfahan, Tehran, Karaj, Seghand och Moallem Kalayeh, 1993, uppföljning, 1997, Hans Blix och 2000, Mohamed El-Baradei. Därefter har vid sidan av USA-sanktioner och EU-förhandlingar ett flertal inspektioner genomförts. Iran godtog, temporärt, bestämmelserna i NTP:s tilläggsprotokoll.

Iran föreslog 2005 en rad tekniska lösningar, en formalisering av tilläggsprotokollet och utökad IAEA-kontroll. E3/EU-gruppen krävde ett förlängt stopp. Iran svarade med att häva stoppet 2005 och framhöll att E3/EU-förslaget inte pekade på några garantier om en fortsatt fredlig användning. IAEA införde 2011 ekonomiska sanktioner. Bakom detta låg misstankar om åtgärder sedan Khomeini gått bort efter att ha skrinlagt kärnvapen som stridande mot islam. Satelitbilder skulle, 2012 identifiera en testanläggning, Parchin, för missiler. IAEA:s granskningar bekräftade att uran anrikades med hög nivå. Till orosmomenten hörde en maskerad upplagring av låganriktad uran som skulle lämna öppet för att inom en tolvmånadersperiod producera kärnvapen.

IAEA har ingen rätt att granska oanmälda eller misstänkta aktiviteter. Det var ett kontrollsystem som Hans Blix, under 16 år chef för IAEA, betecknat som alltför svagt. Från 1991 och efter Kuwaitkriget inrättades ett övervakningssystem. En ny myndighet tillkom vid sidan av IAEA, UNSCOM. I september 1997 tillkom ett tilläggsprotokoll, grundat på resolutionen 687 (IAEA INFCIRC/540). En precisering av kontrollverksamheten fördes in. Tillägget blev benämnt Program 93+2, initierat 1993 för att pågå fram till en översyn av ickespridningsavtalet.

Mot slutet av 2013 hade samtal om kärnkraftsanvändningen inletts efter atomenergiorganet IAEA:s inspektioner. Parcinanläggningen strax utanför Tehran stod i förgrunden. Samtalen, som då ifrågasattes av SIPRI, Stockholm International Peace Research, avslutades utan resultat. FN uttryckte oro över att återkommande fördröjningar skulle tjäna som täckmantel för kärnvapenutveckling. Med ett tal av Rouhanis FN kom signaler om en öppning i relationerna mellan Iran och omvärlden. Ur en iransk synvinkel förlitade sig USA på att länder som Saudiarabien, Qatar, Bahrain, Azerbajdzjan, Turkiet skulle fylla ut Irans frånvaro politiskt, ekonomiskt och säkerhetsmässigt.

Iran hävdade ett behov av kompletterande energikällor. I en överenskommelse 2013 enades parterna om att anrikning övertigande 5 % skulle upphöra. Uran anrikad till 20 % skulle neutraliseras. Nya centrifuger skulle inte tillverkas. En vidgning skulle ske för IAEA:s inspektioner. När förhandlingarna avslutades 2014 blev en deadline utsatt till den 1 juli 2015. Till knäckfrågorna hörde urananrikning och missilutveckling.

Strax före ursatt deadline förde Iran fram en kravlista utanför de ramar som dragits upp. Där ingick tidigare krav på omedelbart upphävande av sanktionerna. Ett tidsbestämt upphörande med kärnkraftsprogrammet förkastades. Den föreslagna perioden, minst 10 år, ansågs oacceptabel. USA krävde att avvecklingen av sanktionerna skulle ske succesivt och avtalsförlaget inkluderade ett möjligt återinförande av sanktioner. För att gå vid sidan av FN förberedde USA en kommission med representanter för de inblandade nyckelländerna. England, Kina, Frankrike, Tyskland, Iran, Ryssland och USA skulle kunna föra upp brott mot avtalet till kommissionen. Vid ett åsidosättande av avtalet förutsattes IAEA granska frågan med ett slutligt majoritetsbeslut i kommissionen.

Det franska ombudet i förhandlingarna ansåg att idén vände på logiken med vetorätten. Hans Blix, tidigare chef för IAEA, tvivlade på att Ryssland och Kina skulle kunna ställa sig bakom den föreslagna lösningen. Om så vore fallet skulle det vara ett anmärkningsvärt medgivande för att låsa upp ett dödläge i säkerhetsrådet. En kommission skulle i övrigt kunna bli ett tveeggat svärd – USA skulle kunna hamna i en situation där man stod ensam mot de övriga aktörerna. Andra pekade på att lösningen skulle kunna vara en öppning för ryskt och amerikanskt samarbete.

När tiden för en överenskommelse passerats förlängdes denn med en vecka, preciserat i USA:s *Iran Nuclear Agreement Review Act*. Den skulle överlämnas till kongressen för 30 dagars granskning. Skulle överenskomna tidsgränser överskridas gavs USA:s kongress 60 dagar för avtalsgranskning. När efter ytterligare tidsutdräkt förhndlingarna återupptogs hörde missilfrågan till de återstående problemen. USA, England, Frankrike och Tyskland ansåg att en ökad missilkapacitet skulle späda på motsättningarna i Mellanöstern. Det utmynnade i att ett avtal kom till stånd. Det skulle föreläggas USA:s kongress och godkändes av Säkerhetsrådet och EU 2015-07-20, Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA. Avtalet trädde i kraft 2016.

Med detta skulle Iran begränsa sitt kärntekniska program och tillåta ingående inspektioner av IAEA. Vissa sanktioner suspenderas och justerats. Ett tillståndsförfarande skulle ersätta tidigare totalförbud. Säkerhetsrådet antog 2015 en resolution som föreskriver åtgärder i enlighet med vad som överenskommits. EU antog 2015 rådsbeslut om sanktionslättnader. Trots rapporter från IAEA om att Iran uppfyllt sina skyldigheter enligt avtalet, drog sig USA ur avtalet 2018. Avtalet har av Israel kallats för ett *historiskt misstag* och kritiserades i USA av republikanska politiker under valåret 2016. Nuvarande presidenten Trump hade som vallöfte att lämna avtalet och 2018 meddelades att USA skulle dra sig ur. Det följdes av sanktioner. Iran och Ryssland enades 2018

om ett fortstt samarbete om kärnenergi och nya reaktorer. Länderna skall fullfölja ett avtal om byggande av ett nytt kärnkraftverk med kapaciteten 3 000 megawatt. Irans har idag en kärnenergikpacitt på 1 0000 megawatt

Iran meddelade 2019 att den urananrikning som föreskrevs i kärnenergiavtalet passerat gränsvärdet på 3,67 procent. Det skulle ökas till 5 procent. Iran skulle återgå till avtalets nivå om de europeiska avtalsparterna fullföljde sina åtaganden. IAEA meddelade att man kommer att granska en ökad anrikning. Enligt Tehran Times planerar Iran att bygga nio nya kärnkraftverk fram till 2025. Iran beräknas idag ha tredubblat sitt innehav av anrikat uran meddelade atomenergiorganet IAEA i mars 2020. Det strider mot kärnenergiavtalet. Iran får endast ha 300 kilogram anrikat uran på lager. Enligt IAEA överstiger det idag ett ton. Det uppskattas vara nära det behov som krävs för kärnvapen.

Iran kom 2020, sedan USA avlägsnat den iranske generalen Qasem Soleiman, att meddela att man inte skulle begränsa sin anrikning, tolkat som att Iran lämnade avtalet. Den iranska kärnkraftafrågan har, sammanfattningsvis, varit lång.

1957 – USA, kärnkraftssamarbete med Iran
1967 – USA levererar forskningsreaktor, Teheran Research Reactor, TRR
1968 – Iran undertecknar ickespridningsavtalet
1974 – Irans avtal med IAEA, Internationella atomenergiorganet, träder i kraft.
1974 – Tyska Siemens påbörjar uppförande av ett kärnkraftverk i Bushehr
1979 – Islamiska revolutionen, import av kärnbränsle från USA eller Europa upphör. Arbetet i Bushehr avstannar och kärnkraftsprogrammet upphör.
1987 – Med argentinsk hjälp börjar TRR anpassas för 20-procentigt anrikat uranbränsle
2002 – Iransk exilgrupp avslöjar kärnkraftsanläggningar i Natanz och Arak
2003 – I förhandlingar med EU3 utfäster sig Iran att upphöra med urananrikning och underteckna ett tilläggsprotokoll, som ger IAEA ökat tillträde till kärnkraftsanläggningarna.
2005 – Ahmadinejad president, samtalen med EU3 kollapsar, Iran återupptar sin anrikning.
2006 – IAEA för Irans brott mot garantiavtalet till FN:s säkerhetsråd. USA ansluter sig till EU3-gruppen tillsammans med Ryssland och Kina. Nya benämningar införs, EU3+3- och P5+1-gruppen. Säkerhetsrådet inför sanktioner.
2009 – USA öppnar för samtal, uppgifter förs fram om anrikningsanläggning i Fordow
2010 – Israel förbereder flygattacker mot Irans kärnkraftsanläggningar som avbryts.
2013 – Hassan Rohani president. Iran och P5+1-gruppen sluter den 23 november i Genève ett interimsavtal, Joint Plan of Action, JPOA
2015 – Iran och P5+1-länderna enas om ramar för ett slutligt avtal om Irans kärnteknikprogram, Comprehensive Joint Plan of Action (CJPOA). Iran förbinder sig att minska antalet centrifuger och utlovar begränsningar av sitt kärnenergiprogram.

Sanktioner och sanktionseffekter

Sanktioner karaktäriseras av rättsregler som 1) begränsar handlingsfriheten 2) utgör komplement till diplomati 3) är tidsbegränsade och 4) är straffbelagda. Sanktionen kan medföra ekonomiska restriktioner som frysta tillångar, begränsade finansiella transaktioner, rese- och handelsrestriktioner och import-exportförbud/vapenembargo. För att sanktionen skall vara legal krävs stöd i FN, i EU genom rådsförordning eller Lag (1996:95) om vissa internationella sanktioner. I sanktionsprocessen ingår tre steg, 1) diplomati genom samtal och utbyte av kravlistor, 2) hot och eventuellt ”förlamande” ekonomiska sanktioner samt 3) militärt hot.

Med FN-resolutioner strax efter organisationens tillkomst blev Iran bricka i det kalla kriget med tre resolutioner 1946. Där krävdes att Sovjetunionen drog tillbaka sin militära närvaro i Iran efter andra världskriget. Under 1970-talet medförde iranska gränsöverskridanden att Irak vände sig till FN. En resolution, 1974, manade Iran till upphörande med operationer utanför egna gränser. Där dolde sig en gammal tvistefråga, gränsdragningningen i Shatt el-Arabs flodområde. I området fanns etniska spänningar, efter upptäckten av olja 1908 fördjupade.

Med gisslandramat 1979 blev Iran föremål för två resolutioner. Det följande året bröt Irak-Irankriget ut, följt av 16 resolutioner. Rådets första resolution, 479, var fri från påpekanden om att Irak var anfallande part. När kriget vände till Irans fördel och Sovjetunionen återupptog vapenleveranser till Irak följde resolutionerna 514, 522 och 540 som krävde omedelbart eldupphör. FN och säkerhetsrådet präglades av ett USA som ville ha långtgående åtgärder, EU som förorde ett förhandlingsförfarande medan Kina och Ryssland var tveksamma.

Under de senaste åren har listan på sanktioner mot Iran varit omfattande. Det har inte kunnat strypa Irans handel utanför USA och Europa helt. Sanktionerna har kompletterats med åtal mot företag och institutioner. Samtidigt har Iran kunnat teckna flera avtal för att utveckla sin energisektor. Effekten av sanktionerna har varit oklara. Iran och Kina har träffat långtgående samarbetsavtal om kinesiska investeringar i Iran.

Europa, Ryssland och Kina har varit mindre långtgående i kraven mot Iran. Europa har motsatt sig väpnade aktioner. USA har fört en aggressiv linje med stöd av den enda kärnvapenbärande staten i Mellanöstern, Israel. Inom Iran har sanktionerna utnyttjats av den politiska administrationen. Flera hamnar i Persiska viken kontrolleras av revolutionsgardet. Allt från mobiltelefoner till kinesiska tofflor och riskakor har varit tillgängliga. Hälsokontroller av importerade matvaror saknas och genom uppköp av statsägda företag, däribland 51 procent av aktierna i det iranska telekombolaget TCI, har gardet ökat sitt inflytande. Inom FN har oro uttryckts kring sanktionseffekter för mannen på gatan med importbegränsningar på läkemedel och medicinsk utrustning.

FN-resolutioner

Efter rapporter från IAEA har FN har antagit en rad sanktioner och 2006 uttryckte oro för att Iran återupptagit sitt anrikningsprogram. Iran uppmanades verka för en insyn som medförde förtroende för att landets energiprogram hade fredliga syften. Resolutionen 2006 utvidgades 2008. Medlemsstaterna uppmanades att granska banker, fartyg och luftfart samt personer som kunde misstänkas ha samröre med iransk kärnenergiindustri, följt av ännu en resolution samma år. Det skärptes 2010 då urananrikning i Qom, Fordo skett utan anmälan till IAEA. Beslutet hade stöd bland 12 rådsmedlemmar. Brasilien och Turkiet röstade emot. Libanon avstod. Med en resolution 1984 förlängdes mandatet för en sanktionskommitté, förlängt 2012, resolution 2049. Kring frågor som rör människorättskränkningar utfärdades en resolution 2019. Resolutionen antogs med 84 röster för och 30 röster emot. 66 länder valde att lägga ner sina röster.

EU-sanktioner

EU:s sanktioner sönderfaller i resolutioner från säkerhetsrådet och självständiga beslut. De flesta är tvingande för FN:s medlemsstater. De genomförs med en *gemensam ståndpunkt* och förordningar antagna av ministerrådet. Inom EU har den gemensamma ståndpunkten 2007/140 följts av kompletteringar. Nya förordningar har antagits 2007, 2008 och 2010. Det utökades 2012, utan hänvisning till någon säkerhetsrådsresolution, med sanktioner inom energi- och finansområdet. Samma år infördes importförbud för iransk naturgas och exportförbud för grafit och vissa metaller, viss marin utrustning och transportrelaterade sanktioner med finansiella restriktioner. Genom förordning, (EG) nr 2271/96, gavs aktörer i EU möjlighet att söka ersättning för skador vid tillämpning av extraterritoriella sanktioner. Med förordningen ogiltigförklarades följderna i EU av utländska domstolars sanktionsbeslut. Fysiska och juridiska personer som befinner sig i EU förbjuds att följa dessa sanktioner, om inte kommissionen har beviljat undantagstillstånd enligt grunder som antogs 2018.

USA-sanktioner

Gisslandramat i Tehran blev startskott för ekonomiska sanktionerna mot Iran. Det var en reviderad version av de Iransk-Libyska sanktionsbestämmelserna från 1996, ILSA. Det förnyades 2006 då sanktionerna på Libyen lyftes av och Carteradministrationen fryste iranska tillgångar. Under Rafsanjani ströps handeln som ökat sedan Irak-Iran-kriget med förbud mot bankstöd, exportlicenser, lån och krediter för amerikanska banker, omsättning av statliga skuldsedlar och agenturverksamhet för USA eller amerikanska fonder. Under Reagan förbjöds all export och import och George W. Bush bibehöll sanktionerna med reducering ifråga om medicinsk utrustning, kaviar och textil. Under Clintonadministrationen, 1993–2000, blockerades löpande oljeavtal, följt av en total handels- och investeringsblockad, 1995, utvidgat 1997.

Med valet av Mohammad Khatami 1997 följde ett minskat sanktionstryck. Det öppnades för samtal. USA:s utrikesminister Albright hade lagt fram en ”vägkarta” för normalisering. Sanktionerna lättades. Livsmedel och medicin lyftes ut, senare mattor, pistagenötter och kaviar men med attacken mot World Towers 2001 skärptes sanktionerna. När Mahmoud Ahmadinejad tillträtt lyftes det uppehåll i anrikningen av uran som införts av den blivande presidenten Hasan Rouhani bort. Det följdes av FN-resolutioner 2007, 2008 och 2010. Under 2010 godkände senaten och representanthuset *The Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act* (CISADA), som Obama signerade samma år. Nya sanktioner följde 2011, 2012 och 2013. Trycket ökade när kongressen i USA med stor majoritet antog *The Nuclear Iran Prevention Act,* fyra dagar före installationen av den nyvalde och förmodat moderate presidenten Rouhani i Iran. USA drog 2020 tillbaka de undantag för sanktioner mot Iran som tillåtit företag från de länder som fortsatt ingår i kärnenergiavtalet att verka i landet.

JCPOA-avtalet, Comprehensive Joint Plan of Action, där Iran förband sig att begränsninga sitt nukleära program, tillfördes under Barack Obama en klasul som tillät återinförande av sanktioner om Iran inte levde upp till avtalsvillkoren, ”Snapback”, resolution 2232. Vetorätten skulle inte vara tillämplig. Enligt avtalet kunde återinförande endast krävas av avtalspart. Då skulle säkerhetsrådet besluta om en ny resolution, denna gång med vetorätt. USA oroades av ryska och kinesiska invändningar och har fört fram krav på sanktionernas återinförande. Det har avvisats som icke legalt. De europeiska avtalstecknarna, Ryssland och Kina anser att avtalet inte kan tillämpas av USA som lämnat detta. Tillämpning kan bara ske av avtalspart.

Andra sanktionsbeslut utanför FN

Andra nationer involverade i sanktionerna är Kina som försökt finna en anpassningslinje då det gäller kärnkraftsfrågan. Kina har valt att inte gå lika långt som USA men har gjort korrigeringar i valutaflödet för att förmå USA att inte utvidga sanktionerna till kinesiska banker. Till andra länder som infört sanktioner hör Australien, Indien, Japan, Syd-Korea och Schweitz. Från europeiskt håll har den franske professorn Pierre Hassner, känd geopolitisk bedömare, inte gett uttryck för någon optimism kring sanktionsmedlet. Han oroas över att frågorna om Iran och Palestina kan bli övermäktiga. Hanteringen av Iran blir enligt honom inte bättre med sanktioner men utgör ett alibi för regimen. Under tiden fanns hot om en israelisk intervention. Hassner konstaterade att *L´idée que, parle pouvoir de l´example, les non-iccidentaux abandonnent l´arme nucléaire est irréaliste*. Beräkningar inom FN har pekat på att en minskning av sanktionerna skulle öka Irans BNP med 32 %. Inom gas- och oljesektorn skulle en betydabde ökning kunna ske, reducera oljepriset och öppna möjligheterna för amerikanska investeringar.[6]

6

Stormaktsspel

Ökande oljeproduktionen i Mellersta östern under 1900-talets första hälft förde med sig motsättningar. Amerikanska oljebolag pressade det statskontrollerade brittiska AIOC men de hade från 1911 fått sin monopolställning avskaffad. Ett antal fristående bolag följde. De blev med Shell och AIOC/BP marknadsledande, de sju systrarna. Brittiskt motstånd mot amerikanska prospekteringar kunde biläggas 1928.

Mellan brittiskdominerade APOC/AIOC och Iran fanns oenighet om vinster och beskattning alltsedan bolagets tillkomst. Det första världskriget medförde engelska, ryska och turkiska militära operationer på iransk mark. Efter kriget ställdes krav på justering av koncessionsvillkoren. Det mynnade 1933 ut i ett avtal, reviderat 1940 men ofördelaktigt för Iran. Det andra världskriget förde med sig fallande export. Iran blev med de allierades materialtransporter, de beräknas ha uppgått till över 5 miljoner ton, ett transiteringsland.

Med Reza Shahs abdikation 1941 inleddes en ny fas. Det skulle utmynna i händelserna 1979. Då hade gradvis överföring av Irans oljeintäkter till utländska exploatörer sedan 1800-talets sista hälft skapat en skattebas bestående av långtgående koncessioner. Det hade förenat med engelskt, ryskt och amerikanskt maktspråk skapat ett missnöje växt kring avtalen från 1933 och 1940 med tilläggsformuleringar om en förlängning med 32 år då avtalstiden gick ut 1961.

I ansträngningar att befästa kontrollen över Iran ingick engelsk oro över tysk närvaro i Iran. Den tyska inmarschen i Sovjet övertygade Churchill om att Iran var en svag punkt i Asien. England ville skydda raffinaderierna i Abadan och den transiranska järnvägen. Den svarade för flödet av krigsmaterial vid sidan av konvojtrafiken mellan Murmansk och Arkangelsk. Iran ockuperades 1941. De allierade ville skapa en korridor till Ryssland, motverka tyskt spionage, säkra oljetillförsel och förekomma protyska officerare inom Iran som antogs vilja installera en protysk regim. Iran ansåg att Tyskland som handelspartner, motvikt mot engelska och ryska affärsintressen, inte utgjorde inte något hot mot AIOC. Brittiska extraterritoriella rättigheter i koncessionen 1933 hade avskaffats. Raffinaderiet befann sig på iranskt territorium. Iran stod neutralt när kriget bröt ut men de allierade krävde att iran skulle utvisa alla tyskar från landet.

Reza Shah hade utan resultat sökt ett samarbete med USA. Den iranske ambassadören i Washington bad om förberedelser som skydd mot engelsk aggression och anknöt till *Atlantdeklarationen*, demokrati, suveräna rättigheter, nationellt självbestämmande och frihet. Den dåvarande Hooveradministrationen uppfattade situationen som ett intrigerande. Det låg utanför USA:s intresse att intervenera. USA avböjde med hänvisning till att britterna endast strävade efter skydd mot en tysk invasion. USA, passiv partner till britterna, ansåg sig försvara demokratin genom att träda in på britternas sida. Britterna ansåg av samma anledning att det fanns goda skäl för en militär närvaro i Persiska viken. Det lämnade utrymme för Tyskland som sökte oljetillgångar. Om det inte lyckades skulle tysk närvaro underlätta ett övertagande av anläggningarna i Abadan och sovjetiska anläggningar i Azerbajdzjan. Ryskt försvar västerut skulle försvagas.

Den tyska närvaron undergrävde Reza Shahs situation. Han abdikerade den I augusti 1941. Den 21-årige sonen Muhammad Reza Shah trädde in. Iran föll i händerna på ockupationsmakterna. Utrymmet för den nye shahen begränsades till en åderlåten försvarsmakt. Den kontroll över parlamentet som Reza Shah haft försvann. För att hindra riksdagen från att återta det inflytande som förlorats under Reza Shah valde ockupationsmakterna att vända sig till en ung och oerfaren shah med ett begränsat manöverutrymme.

I ett trippelfördrag 1942 mellan Iran, England och Ryssland gick Iran med på utökat ickemilitärt stöd till de allierade som förband sig att respektera Irans oberoende med militärt tillbakadragande inom sex månader efter krigets slut. Iran förklarade sedan krig med Tyskland 1943 vilket öppnade för medlemskap i FN. Vid Teheranmötet 1943 mellan Churchill, Stalin och Roosevelt försäkrades Iran ett oberoende med utfästelser om stöd för att påskynda ekonomisk utveckling.

Vid krigsslutet lät USA meddela Irans utrikesminister, den i Schweiz utbildade teknologen Anushirvan Sepahbod, att Iran var skyldigt att upphandla amerikanskt överskottsmaterial. Sepahbod motsatte sig med hänvisning till att det slitage som drabbat Iran som transitoland. Det hela antas ha lett fram till att USA såg till att Sepahbod inte fick delta i den iranska delegationen vid San Franciscokonferensen där Förenta Nationerna grundlades. Sedan Sephabod ersatts godtogs senare de amerikanska propåerna.

Med avvecklingen av en auktoritär statsledning hade fältet lämnats fritt för parlamentet. Där aktiverades de politiska partierna, förvissade om ett större utrymme. Premiärministern Ali Mansur hade lämnat posten strax efter abdikationen, följd av Mohammd-Ali Foroughi 1942 varefter Ali Suhaili trädde med ett begränsat handlingsutrymme. När partierna samtidigt började söka ett bredare folkligt stöd restes krav på ett bredare parlamentariskt inflytande. Udden riktades främst mot England, sedan 1800-talets slut betraktat som en exploatör av Iran men kritik riktades även mot Ryssland. Då hade ett pärlband av premiärmistrar passerat. När sedan Ahmad Qavad kunde påbörja sin fjärde premiärministerperiod kunde en viss stabilisering ske. Han höll sig kvar på posten från januari 1946 till december 1947.

Efterkrigstid

Vid krigsslutet översteg den brittiska beskattningen av AIOC oljeinkomster den iranska statens inkomster. Situationen tillspetsades när en förnyelse av löpande avtal med AIOC kom upp till övervägande. En av det kommunistiska Tudehpartiet organiserad strejk åtföljdes av demonstrationer. *Tudehpartiet* hade sin kärna bland de 53 personer som arresterats under Reza Shah. Med kraven på ekonomiska och sociala reformer kunde Tudehpartiet öka sitt inflytande Under tiden pressade amerikanska oljebolag på om koncessioner. Ryssland ställde motsvarande krav i norra Iran. Med bildandet av en löst sammansatt partikonstellation, *Nationella Fronten*, trädde en beprövad politiker, franskutbildad jurist, Mohammad Mossadeq, in som premiärminister. Målet var att återföra oljan till dess ägare. Efter hans nationalisering av oljan arrangerade CIA på brittiskt initiativ hans avsättning med en statskupp, AJAX.

Då hade avtalet från 1933 sedan länge varit en stötesten. I avtalet föreskrevs att oljearbetarnas standard skulle förbättras. Skola, sjukhus, vägförbättringar och telefonförbindelser skulle inrättas men en oljearbetare erhöll en dagslön om 50 cent, saknade semester och sjukersättning. Bostäderna saknade vatten och elektricitet. Gatusystemet förvandlades vid vårflod till lervälling. De anställda bodde under sommaren utomhus, vinterperioden i hallbyggnader som rymde 4000 personer utan mellanväggar och toalett. Den engelska personalen hade bungalows, bevattnade gräsmattor och utomhusbad. Oljearbetarna saknade butik, bad och träd till skydd mot hettan, omgivna av råttor och läckande oljetankar.

Med uteblivna åtgärder och sociala spänningarna krävde parlamentet en omförhandling av avtalet 1947. Det var ett led i Mossadeqs politiska program - nationellt oberoende, militär under civilt styre och ändrat valsystem. AIOC erbjöd en royaltygräns som reducerats till följd av ändrad beräkningsmetod. Möjligheter för inhemsk personal att utbildas utlovades men ett ökat inflytande avvisades. Någon insyn i räkenskaper och resultatredovisning medgavs inte. De iranska kraven på ändrade skatteförmåner och en vinstdelning 50/50 utsträckt till flera produktionsled avvisades. AIOC inskränkte vinstdelningen till vinster i Iran. England tillfördes mer i skatt än vad Iran erhöll i royalties. Det skulle leda fram till den nationalisering av oljetillgångarna som följde 1951.

Under Qavam avvecklades ryska koncessionskrav i norra Iran, *Qavam-Sadchikov agreement*. Qavam tog upp avtalsfrågan men tvingades avgå. Frågan förhalades av efterträdaren Hakimi. Ett dödläge uppstod med ett försvagat parlament. Shahen kunde flytta fram sina positioner med Muhammad Sa´ed, hängiven monarkist, installerad som premiärminister. Det var en öppning mot väst men kontrasterade mot nationella stämningar. När britterna fick sin önskade förlängning av 1933 års avtal till riksdagen sköts frågan upp till kriget hade upphört. Det inledde en massiv rysk propaganda till stöd för Tudehpartiet. Demokratiska Partiet i Azarbaijan, lierat med Tudeh, utropade en autonom republik under Jafar Pishevari. I Kurdistan inrättade Qhazi Mohammad, efter tillbakadragandet av ryska trupper. den kurdiska republiken Mahabad. Det

tillgodosåg ryska intressen. Medan britter och amerikaner lämnade landet efter krigsslutet blev ryssarna kvar med starka påtryckningar från England och USA.

När Sa´ed tvingats avgå förde England förde fram den en gång av Reza Shah utmanövrerade Sayyed Zia som ersättare men valet föll en administratör, Ali Manzur. Denne, pressad av Nationella Fronten, kunde inte föra oljefrågan till beslut. Han tvingades avgå 1950. Då hade den politiska kartan fått se ett antal partier träda fram. Parlamentsvalet 1944 blev det första fria på 20 år. På sina håll i Sverige kom Mossadeq att beskrivas som *en av de högljuddaste nationalistiska agitatorerna (...) diktatorn Mossadeghs besynnerliga figur* – och om hans fall kunde det heta att *det utgör obestridligen vid sidan av Adenauers triumf ur Västs synvinkel den stora behållningen av året 1953*. Denna *triumf ur Västs synvinkel* lade grunden för antiamerikanska och antieuropeiska strömningar som kvarstår även idag. Den svenska arrogansen kvarstår i dagens mediala rapportering.

Efter kriget hade Storbritannien och USA dragit tillbaka. Sovjetunionen vägrade och gav sitt stöd till två utbrytarrepubliker, Folkrepubliken Azerbajdzjan och den kurdiska folkrepubliken. Efter påtryckningar från USA och FN och kontroversiella löften om oljekoncessioner drogs de sovjetiska styrkorna tillbaka i maj 1946. Premiärministern Ahmad Qavam kunde senare avveckla ett avtal med Stalin och självständighetsrörelserna slogs ned.

Nationella Fronten

Politiska spänningar ledde fram till att premiärministern Ahmad Qavam, sedan han fört oljefrågan mot en lösning, tvingades avgå 1947. Han efterträddes av sin föregångare, Hakimi, som slagit ut Mossadeq. Shahen kunde stärka sitt inflytande. Med detta slogs Nationella Unionen och Nationella Kommittén ihop, *Nationella Fronten*, under ledning av Mossadeq. Anslutning kunde inte göras av en enskild person, endast av intresseföreningar, organisationer och politiska partier.

Mossadeq kunde 1949, med Nationella Fronten som plattform, tvinga fram överläggningar kring ryska och amerikanska krav på oljekoncessioner. Ett dekret kunde införas 1944 där framtida utländska koncessioner förbjöds. Ryssland motsatte sig med hänvisning till utfästelse under tsartiden vilket drog in FN i skeendet. Med detta kunde Sovjetunionen förmås att avstå från ett användande av sin vetorätt medan Iran slöt ett avtal med USA om militärt bistånd. Under krigets slutår hade England samtidigt försökt få till stånd en kommission där företrädare för England, Ryssland och USA skulle granska frågan om Azarbaijan. Förslaget avvisades av Stalin. Förbudet mot utländska koncessioner som skulle få återverkningar. I den turbulens som uppstod utsattes shahen för ett attentatsförsök. Där figurerade den inflytelserike Ayathollan Sayyid Abulqasim Kashani, teologisk stödjepunkt för den sekuläre Mossadeq. Kashani utvisades till Beirut. Den liberale Ahmad Qavam och Mossadeq isolerades. När Mossadeq sedan kunde nationalisera oljan startade det förlopp som förde fram till att USA och England avlägsnade Mossadeq med en statskupp 1953.

Inom Nationella Fronten kom de ledande personerna att arresteras 1953 med frigivning 1954. Från 1954 hade organisationen ändrat namn till *Nationella Motståndsrörelsen*. Denna splittrades 1965 i *Andra fronten* och *Tredje fronten*. Den förstnämnda dominerades av *Iranpartiet*, den senare av *Frihetsrörelsen*, från 70-talets andra hälft förstärkt med Bazargan, drivkraft med stöd i *Nationella Partiet* och *Socialistpartiet*. I den politiska kartan ingick också - vid sidan av shahens 1963 inrättade Iranska Novinparti - gerillainfluerade organisationer. De hade växt fram sedan oppositionen i norra Iran 1963 angripit lokala polismyndigheter, Siakalhändelserna. Dit hörde Marxistiska Fedai, *Sazaman-e Cherikha-yi Fedai Khalq-e Iran*, Islamiska Mujahedin, *Sazman-e Mujahedin-e Khalq-e Iran*, Marxistiska Mujahedin samt ett antal mindre grupperingar.[7]

Vägen mot händelserna 1979 hade öppnats.

7

Fundamentalism och motstånd

När Bosporen och Gibraltar passerats av arabiska erövrare ställdes en expansion västerut på sin spets. Slaget vid Poitiers 732 fick hamnade i historieböckerna. Påven S:t Francis missionerande budskap, följt av korstågen, väckte ett motstånd. Uttrycket Jihad blev ledmotiv. Det användes av profeten Muhammed när han mötte sina motståndare i Mecka. Det återkom under kalifatens offensiva skede under 6 - 700-talen. Med Napoleon i Egypten blev det ett uttyck för sekulära staters koloniala ambitioner i Asien, Afrika och Mellersta östern.

Vid avslutningen av det första afghanska kriget 1842 blev britter som lämnat Kabul nedgjorda till sista man. Brittisk kolonialpolitik tvingades för första gången på reträtt. I Sudan mötte en militant mahdirörelse. Förintad av engelsmännen 1899 återkom den med resningar 1908, Katifiyyaresningen och 1927, Darfullrebellerna. Britterna med sydafrikanska National Party inrättade Bantustan, Bantuland, med *stan* hämtat från persiskan. Det var ett led i apartheidpolitiken. Muslimer kastades ut. Södra Sudan blev 1922 ett stängt område. Missionärsledda skolor öppnades med engelska som undervisningsspråk. Arabiskan förbjöds. Efter andra världskriget kom lättnader under missionärernas protester men motsättningar ledde till konfrontationer åren 1967 - 72. Först 1985 med en resolution i FN, England och USA avstod, och en följande avveckling av apartheid föll den koloniala tvångströjan.

Som militant företrädare för islam uppträdde under mitten av 1700-talet Mohammad ibn Abdel-Wahhab, 1703 - 1787. Han grundlade Wahhabismen, en islamisk puritanism, idag salafisterna. En islamisk stat byggd på sharia skulle komma till stånd. I Saudi-Arabien klingade hans budskap ut men det spred sig. Europeisk kolonialpolitik, ”en politisk metod för utrotning och avkulturisering”, mötte motstånd.

Fundamentalistiska strömningar tillskrivs vanligen islam även om den vanligen anses ha varit mer vidsynt än kristenheten. I väst kom fundamentalismen den till

uttryck under 1900-talets inledning. Kyrkoledaren William Bell Riley grundade *Northwestern Bible College* 1902 och, senare, *Worlds Christian Fundamentals Association*, 1919. Under 1930-talet trädde en ”evangelistgeneration” fram som vände sig mot en modernistiskt inriktad liberalism. I USA grundades Bob Jones University 1927 och baptisten Gerald Winrod bildade *Den kristna trons försvarare* för att mota undervisningen i utvecklingslära. Efter en rundresa i Nazityskland predikade han om det judiska hotet. Tillsammans med presbyterianen Carl McIntyre brännmärkte Winrod varje liberal tendens och McIntyre anslöt sig till Joseph McCarhys kommunistjakt.

I väst led fundamentalisterna ett förkrossande nederlag i en uppmärksammad rättegång, 1925 i USA kring yttrandefriheten så som den kom till uttryck i konstitutionen. I samma skeende växte pingströrelsen fram. Men medan fundamentalisterna ville frondera mot modernismen med bibeltexten och ”logos” som vapen valde pingstvännerna samma väg som islams sufister. De gick vid sidan av språket, det kunde ju ändå inte uttrycka verkligheten så som den kunde iakttas av mystikerna. Pingstvännerna talade med tungor. En sådan mysticism hade man satt stopp för redan 200 år tidigare i det safavidiska Iran. Idag är en kristen fundamentalism mest tydlig med ”den kristna högern” i USA.

Inom judendomen uppstod, efter förintelsen och bildandet av den israeliska staten 1948, fundamentala krafter som ansåg att den nya staten inte kunde tas i anspråk av vilken jude som helst. Sionismen var för dem oacceptabel. De rättrogna måste avskiljas från detta. Något inrättande av en sekulär stat för ”avfällingarna” kunde det inte bli fråga om. För de ultraortodoxa var moderniteten inget annat än ett exiltillstånd som ökade avståndet till Gud. Ledande fundamentalister som rabbin Abraham Yeshayahu Karlitz, 1878 - 1943 tillskapade institutioner där studiet av Toran var livslångt och fortsatte efter giftermålet då man försörjdes av hustrun. Det var judendomens väktare.

Kolonialmakternas uttåg

Med kolonialmakternas kristna mission närdes fundamentalistiska strömningar som slog rot under 1920-talet. De fördes fram av indiern Sayyed Ami Ali, 1849 – 1928 i hans bok *The Spitit of Islam*. Egyptiern Hasan al-Banna, utbildad vid Dar al-Ulum i Kairo, blev drivande kraft vid bildandet av det Muslimska brödraskapet. Målet var att återerövra islam som det varit före en kolonisation. Det föll tillbaka på Mohammad Rashid Rida, 1865 - 1935, sin tids mest framträdande idébärare inom islam. Från 1948 växte det ”hemliga redskapet”, en militant gren, fram. När Banna gick bort utbröt interna stridigheter, tillspetsat av fördrivandet av palestinier 1948, ett fullföljande av den engelske utrikesministern Arthur Balfours brev till sionistledaren Chaim Weizmann 1917.

I Egypten såg britterna till att det egyptiska Wafdpartiet motarbetades fram till parlamentsvalen 1942. Partiet, högerliberalt och nationalistiskt, grundades 1919. Motarbetat av monarkin och den tidigare ockupationsmakten, England, förbjöds det vid revolutionen 1952. Anwar Sadat, senare Egyptens premiärminister, hade i slutet av 1940-talet grundat en organisation för attacker på britterna. Strax efter

inleddes en terroristkampanj som slutade med mordet på premiärministern Mohammad al-Nuqrashi. Regimen föll 1952. Generalen Gamal Abdel Nasser tillträdde med stöd hos brödraskapet. Där fann man att Nassers Egypten inte blev den islamiska stat som man hade tänkt sig. Brödraskapet blev upplöst, följt av ett attentat mot Nasser som överlevde. När Nasser gick bort 1970 inledde Anvar Sadat en fredsprocess. Sovjetunionens närvaro i regionen hade alltmer framstått som ett större hot än Israel. Sadat övergav nasserismen, panarabismen och socialismen. Det öppnade för västerländskt inflytande. Landet präglades av en ekonomisk blomstring men senare började en stigande inflation träda in.

Det blev i de fängelser där brödraskapets anhängare placerades som ett motstånd växte. I en cell skrev Sayyid Qutb, 1906 - 66, sina *Vägmärken*. Med begreppet *jahiliya*, trons fiender, pekade han på ett arabsamhälle före Mohammad som sekulariserats medan Gud placerats i en avskild livssfär. Det moderna samhället hade inte följt Guds påbud om en lagstiftning där korantext omsatts till sharia. För brödraskapet såväl som ett islamiskt etablissemang knutet till en sittande regim var detta utmanande. Qutb frigavs 1964, arresterades på nytt anklagad för attentatsförsök, utsattes för tortyr och hängdes 1966. Detta närde en radikaliserad islamism som kom till uttryck i mordet på Anwar Sadat. Förgreningar växte fram. Händelseutvecklingen under den sovjetiska närvaron i Afghanistan fördes vidare till ett al-Qaida. Senare kom den i Qom födde Musa al-Sadr, teolog/aktivist, till Libanon som religiös ledare för att 1974 grunda *Harakat al-Mahrumin*. Vid ett besök i Libyen, året före händelserna i Iran 1979, kom al-Sadr att utan spår försvinna, eventuellt mördad av Kadaffis regim.

Al-Sadr´s försvinnande kom med politiska förtecken att jämföras med den tolfte imamen. Efterföljare startade den militanta Amalrörelsen. När Israel i början av 80-talet skulle krossa det palestinska upproret genom att gå in i Libanon kom en sidogren att utvecklas som från 1985 utgör det oberoende Hizbollah med ett välfärdsprogram som skiljer det från en militant palestinsk Hamasrörelse.

I Iran utspelades samma motsättning och den gick långt tillbaka i tiden. Efter Alis bortgång, den fjärde kalifen som kom ur shialeden, hade imamatet utövat en temporär auktoritet i en världslig och en andlig sfär. Frågan om andlighetens politiska inflytande lyftes fram med den shiitiska buyyiddynastin, 900-talets andra hälft och jihad blev skiljelinje mellan det sunnitiska och det shiitiska. De förstnämnda hade lett kalifaten vid en islamisk expansion men hade, enligt shiitisk uppfattning, inte vilat på en legitim grund. Frågan var vem som hade den legitima rätten att avgöra förutsättningarna för ett heligt krig. Bindande beslut kunde endast tillkomma den rätte imamen, provisorisk ledare i avvaktan på Mahdis, den tolfte imamens, återkomst. Endast denne kunde uttolka den gudomliga uppenbarelsen men varken Khomeini, Hasan al-Banna, Sayyid Qutb eller andra Mawdudi i Indien kunde förklara hur man skulle hantera en folksuveränitet inom de ramar som de drog upp.

I Iran blev legitimitetsfrågan en förövning till den konstitutionella revolutionen 1906. Mot fundamentalisternas Sheik Fadlullah Nuri, 1843 – 1909, stod Sheik Muhammad Husain Naini, 1850 - 1936. Denne hade i sin skrift *Varning till*

nationen och utlägggning för folket slagit fast att ett representativt styrelseskick var det bästa vid sidan av den dolde imamen och förenligt med shiislam. Det blev ett parlament och en författning. Kampen mellan sekulärister och fundamentalister blev sedan tydlig i Resah Shahs moderniseringsprogram. När Shejk Abd al-Karim Hairi Yadzi, 1860 - 1936 från 1920 fick en framskjuten plats i Qom kom staden att dra till sig flera shi´itiska mujtahider. Bland dem valdes ayathollahn Sayyid Aqa Husain Borujerdi, 1875 - 1961 till *marja taqlid*, en shiamuslimsk förebild.

Till dem som Yadzi tog till sig hörde Ruhollah Musawi Khomeini, 1902 - 1989. Han undervisade i rättsvetenskap, *fiqh*, var anhängare av Mulla Sadra och fördjupade sig i *irfan*. En tredje kraft för radikala krafter blev efter andra världskrigets slut ayathollan Sayyid Mustafa Kashani, 1882 - 1962. Fängslad av britterna kom han sedan att motta medel från USA och vända sig emot Mossadeq vilket medverkade till statskuppen 1953. En polarisering förstärktes. Fundamentalistiska krafter ansåg, liksom Gerald Winrod, Carl McIntyre, Abraham Karlitz och Hasan al-Banna, att man måste gå till motangrepp. Detta hade förstärkts sedan islam utsatts för en hård press med två politiska omvälvningar, kriget mellan Israel och arabvärlden 1967 och delningen av den då största muslimska staten, Pakistan. Detta omgavs av konflikter i Algeriet, Marocko och spänningar mellan Irak och Iran.

Om sufismen

Med teologiska lärostrider inom Islam växte en folklig religiositet med en mytisk strömning fram från det första århundradet. Det blev en konflikt med etablerade teologer som tilltog i styrka men inordnades med 1100-talet i en huvudfåra. Det var en brytning med en stelbent teologi som öppnade för mystiken, *tasawwuf*. Redan tidigt framträdde två riktningar, *Khorasanskolan* och *Bagdadskolan*. I den förstnämnda hörde till förgrundsfigurerna Abu Sa´id Fadlullah Ibn Abi´l-Khayr Ahmad Mayhani, 967 - 1049, i den senare Husayn Ibn Mansur al-Hallaj, d. 922.

Ordet *sufi*, ibland *sa`fi*, vara ren, kan komma från grekiskans *sofos,* vishet. Etymologiskt skall ordet komma från su`f, ull. En sufi är någon som går klädd i ylle. Det knyter sufismen till de kristna *anakoreterna*, fromma eremiter i egyptiska och syriska öknar från vilka sufismen kan ha fått näring. Tidiga sufi, helgonen, eller gudsvännerna, var stränga utövare av asketismen, Hasan al-Basri, d 728, Rabia, ”Islams Maria Magdalena”, 721 - 801. Senare märks påverkan av nyplatoniska och gnostiska tankegångar. Det sufistiska budskapet var personligt och knutet till en andlig ledare. Denne, Mästaren, tog till sig en lärjunge som gick igenom en initieringshierarki för att kunna tillträda en gyllene och välsignad kedja. *silsilat al-baraka*, med vilken man förbands med profeten, svärsonen Ali, någon av hans följeslagare eller de första kaliferna. Med detta följde helgondyrkan och inrättandet av ordnar. Ett hierarkiskt monopol på religionen förkastades.

Det var en strömning som ibland förklarats som framsprungen ur indo-iranska ursprungliga religiösa föreställningar, ibland som en form av indiskt inflytande. Andra har fokuserat på den kristna mystikens inverkan eller att sufismen är

potentiellt inbyggd i islamismen sedan 600-talet. Umyyadkalifatet, det arabiska, hade då arabiserat islam. Icke-araber stämplades som andra klassens medborgare. Kaliferna blev ”världsliga” makthavare. Historikern Ibn Kaldun talade om en tilltagande njutningslystnad. Många valde en annan livshållning. Asketism, tillbakadragenhet och gudsdyrkan sattes i främsta rummet.

Sufismen blev framträdande under tre perioder. Den första hade likheter med franciskanerordnarnas första tid, guldåldern. En mästare vandrar omkring med sina lärjungar. Under en andra period, från 1100- till 1400-talet under seldjukväldet, började fastare organisatoriska former växa fram. En tredje period inleddes från 1400-talet när det ottomanska riket bildas. Då bildades alltfler sufistiska ordnar, kloster och brödraskap, ofta knutna till någon islamisk skola. Inom det ottomanska imperiet bildas *Mevleviorden* och *Bektashiorden* med sina rötter i Shah Ismails diktverk *Hatayi* där Ali intar en så central plats att det anses påminna om den kristna treenigheten – Gud, Muhammad och Ali.

Från att till en början ha varit en missnöjesrörelse utvecklas ur detta så småningom ett ordenssystem byggd på en systematiserad disciplinär uppbyggnad Det första sufiska lärosätet kom till stånd i Kairos 980 och 991 inrättades ett i Bagdad. På svensk botten har konstnären Ivan Aguéli hört till dem somnärmade sig sufismen och efter studier av Swedenborg flyttade han till Egypten för att senare avlida i Barcelona efter att ha blivit överkörd av ett tåg.

Sedan en av islamisk idéhistorias förgrundsfigurer, al' Ghazzali, 1058 - 1111, utvecklat persiska idéer om härskandets natur sökte man inom islam att infoga sufismen i en etablerad struktur. Då hade den tendens till förstelning och slutenhet som utmärker islam från 1100-talet trätt in. Endast med handeln bevarades en grundval för arabisk övermakt. Med ekonomiska förändringar stärktes tendenser till upplösning. En rigid ortodoxi hämmade vetenskapligt tänkande, filosofi och vetenskap. Något motstånd kunde inte mobiliseras och ett vetenskapligt arv övertogs av Europa.

Då hade Iran varit en av de platser där sufismen efterlämnat ett långtgående litterärt och konstnärligt arv. Samtidigt drogs med den iranska sufismen en skiljelinje upp mot arabisk kulturell dominans. De element som den iranska sufismen införde gav Islam en mer universell karaktär. Med persiska diktare som Jalal al-Din Rumi framträdde en erotiskt färgad symbolik. Khorasanskolan anses från dessa utgångspunkter kontrastera mot Bagdadskolan. Bagdadskolan lutade mot det metafysiska och teoretiska. I Khorasan gavs det extatiska och erotiska formerna med musikaliska och sångliga inslag större utrymme. Med personligheter som Ibn al-Arabi fördes filosofin föras in i mystiken. Från abbasidkalifatet fram till mitten av 1200-talet, placerade sig sufismen och mystiken som ett centralt inslag i iransk islamism men ett tomrum skapades när mongolerna trängde tillbaka ismaeliterna och den egyptiska fatamiddynastin föll.

Sufismen lyfter fram den centrala roll som profetens familj intar, bruket av en mystisk begreppsbildning, *qutb*, ett profetiskt urljus, *nur-i-Muhammad*, ställföreträdarskapet, *wilayat* och olika esoteriska stadier, *maqamat-i-irfani*. Till

skillnad från sunni som undvek begreppsbildningen kring *qutb* gjorde shi´itiska mystikerna nytolkningar. De använde begreppet för att beskriva en esoterisk hierarki, en ordensmästare som ”polernas pol”, *qutb al-aqtab,* under en fördold imam men inom både sufismen och shia betonades martyrskapet. Inom det teologiska etablissemanget blev sufismen betraktad som störande. Sufisterna hade gjort anspråk på samma särställning som prästerskapet. Motsättningen fördjupades av ordensmästare som påstod att de kunde åberopa den dolde imamens mantel och framträda som dennes företrädare, *nawwab-i-amm* i kraft av *irfan,* teosofi, *hikmat-i muta' alli*, en högre visdom.

Till dem som undervisade i Irfan hörde Ayatullah Ruhullah Khomeini, inspirerad av Ibn al-Arabi-skolan. Under 1900-talet har Irfan främst levt vidare Sayyid Muhammad Kazim Assar, Allama Muhammad Husayn Tabataba'i och Jalal al-Din Ashtiyani. Motsättningar kom när Allama Tabataba'i, framstående korantolkare, återinförde Irfan inom teologiutbildningen i Qum. Han förvägrades att vara böneledare. Det var under Tabataba'i som Henry Corbin, kanske den störste västerländska kännaren av irfan, deltog i undervisningen och förde sina samtal. Till Tabataba'is studenter hörde Ayatullah Abdallah Javadi-Amuli som räknas till hans främsta efterträdare.

Efter revolutionen 1979 har sufismen med förankring i en traditionell persisk kulturutveckling ägnats mindre omsorg. Bilden avgränsas av media. Där är Iran kort och gott är ett islamiskt land. Det ofta uppfattat som ett land beläget inom en arabisk kultursfär. Det skymmer ett indo-europeiskt Iran men sufismen har kunnat stå stark även under yttre press. Med en blomstringstid under mongoler och il-khaner och stärkt under den safavidiska perioden kom den att ifrågasättas först under Pahlavi-dynastin. Efter revolutionen 1979 kom sufismen att hotas. Den politisering som skett har urholkat en andlig och bildningsmässig dimension som fått vika för nya tider. Frågan blir hur sufismen kan hävda sig och övervinna utmaningar från vetenskaplig positivism, relativism, materialistisk ateism, romantisk individualism, konstnärlig modernism och exoterisk islamism. Det som möjliggjort sufismens överlevnad är inte bara anpassning utan också förmågan att framhäva en omedelbar gudserfarenhet. Endast om detta kan besvaras kan sufismen fylla sin uppgift att leta efter det som bara kan förnimmas.[8]

8

Irak-Irankriget

Det har gått åtskilliga år sedan Irak angrep Iran. Med den vanliga ordföljden, Iran-Irakkriget, ges intrycket att Iran var den angripande parten, inte den angripna. Nedan används ordföljden Irak-Irankriget. FN:s säkerhetsråd betraktade Irak som den förfördelade parten, Iran som den angripande. Kriget varade i åtta år.

Bakgrund

När Jimmy Carter tillträtt som president 1976 och besöktes av den iranske shahen beskrev han Iran som en stabiliserande faktor i en av världens oroshärdar. Det var en av USA omhuldad verklighetsbild. Den vilade på behovet av en närvaro i Mellanöstern. Den skulle raseras när en shahkritiker i exil, Ruholla Khomeini, återvände till Iran.

Där hade en oppositionsrörelse förbisett en religiös rörelses populistiska sprängkraft. Efter en liberal regering med Mehdi Bazargan skulle den komma att avskaffas. Den var proamerikansk. USA:s ambassad belägrades av iranska studenter. Det löstes i ett första skede upp men när shahen strax därefter togs emot i USA för cancerbehandling stormades USA:s ambassad. Carter svarade med att stoppa oljeimporten från Iran, utvisade ett antal iranier och frös iranska tillgångar. Ett ombud sändes till Iran men året efter, 1980, bröts de diplomatiska kontakterna. Försök att frita ambassadpersonalen slutade med en helikopterkrasch i ett iranskt ökenområde där åtta dödades.

I juli 1980 avled shahen i Kairo - i USA förlorade Carter mot Reagan. Efter 444 dagar kunde 52 av ambassadens från början 66 personer friges och lämna Iran. Det hade föregåtts av en kraftmätning mellan utrikesministern Cyrus Vance och rådgivaren i Nationella säkerhetsrådet, Zbigniew Brzezinski som haft olika synsätt. Det hade skapat oklarheter. Vid Khomeinis återvändande fortsatte USA:s vapenleveranser till Iran. Khomeinis aktivitet i exil hade inte betraktats som ett hot – man hade förlitat sig på shahens säkerhetspolis, SAVAK. Varningssignaler

om shahens försvagade ställning stod i strid med tilltron till Iran som maktbas i Mellanöstern. Det sågs som motsättningar mellan sunni och shiaislam. När detta föll samman blev reaktionen att behålla den nya regimen för att säkra oljetillförseln och vara motvikt till ett sovjetorienterat Irak. I detta saknades insikt om djupliggande bakgrundsfaktorer. Dit hörde att CIA 1953 tvingat bort en folkvald premiärminister, Mossadeq, ersatt med en enväldig shah. Det blev endrivkrafter för händelserna 1979. Stormningen av den amerikanska ambassaden visade att ett proamerikanskt Iran numera inte stod på dagordningen.

Samtidigt ägde regionala förskjutningar rum. Fredsavtal mellan Egypten och Israel. Shiitiska islamisters ockupation av moskén i Mecka. Upplopp i Saudiarabiens östra provinser. Sovjets inmarsch i Afghanistan. Saddam Hossein övertagande av Bathpartiet i Irak. Åren efter Reagans tillträde präglades av Israels inmarsch i Libanon, angrepp på en amerikansk ambassad (1982) och en amerikansk flottanläggning i Beirut (1983). Året därefter togs den lokale chefen för CIA i Beirut som gisslan. Iran placerades på listan över terroriststater men banden hade inte brutits helt. Sonderingar ägde rum om kontaktvägar för en mer moderat ledning i Iran. Dit hörde det iranska stödet till en antisovjetisk gerilla i Afghanistan. Det hela utmynnade i ett memorandum, *US Policy towards Iran* (1985) där USA:s allierade gavs utrymme att låta vapen gå till Iran.

Från 1981 hade USA fört samtal med Iran om vapenleveranser. Det hade lett fram till att Iran inte skulle frige ambassadgisslan före presidentvalet. Det skulle försvaga Carters utsikter att bli omvald. I utbyte skulle ett presidentskifte öppna för vapenleveranser. De kom att hanteras via Israel men övergick i direkta kontakter mellan USA och Iran. Det utmynnade i Iran-Contrasaffären, 1981 – 86. Samtidigt som det amerikanska stödet till Irak ökade pågick en. försäljning av vapen till Iran, av USA stämplat som en terroriststödjande. Det stred mot amerikansk lag och förskönades inte av att intäkterna förmedlade till Nicaraguas Contras som fronderade mot regimen i Nicaragua.

När Irak 1980 anföll Iran som antogs försvagat efter revolutionen kom FN att utfärda 16 resolutioner. Inom säkerhetsrådet saknades, undantaget Frankrike, militära och ekonomiska knytningar i området. Händelsen mottogs svalt och den iranska regimen präglades av en negativ bild. USA intog en neutral hållning i väntan på en lösning av gisslandramat i Tehran. En kollaps inom någon av de krigförande parterna skulle äventyra en plattform för väst i Mellanöstern och öppna för sovjets inträde på iransk mark.

Med detta dröjde säkerhetsrådets åtgärder. En första resolution, 479, var fri från påpekande om att Irak hade påbörjat kriget. När kriget vände 1982 återupptog Sovjetunionen vapenleveranserna till Irak. Nya resolutioner (514, 522 540) omnämnde inte angriparen och krävde endast ett eldupphör och återgång till internationellt erkända gränser. För Sovjetunionen hade det varit en närvaro i perioder, ett stöd till Irak från 1958 till 1970-talet då USA efter den iranska revolutionen med vapen till Irak ville stärka sin närvaro i mellanöstern.

Krigsutbrottet

Utlösande faktor vid krigsutbrottet blev mordförsöket på den iraks utrikesminister, Tareq Aziz. En irakier med iranskt ursprung utpekades som den skyldige. Inom arabvärlden befarades att Irak planerade för ett övertagande av Shatt el-Arab och öarna i Persiska viken. I slutet av maj 1980, då den iranska ambassaden i London ockuperats av arabiska terrorister, bröt kriget ut.

Irakiskt flyg angrep vid Qasr-e-Shirin och kungjorde att Zayn al-Qaws och andra områden som Iran gjort anspråk på enligt ett fördrag 1975 hade återtagits. Irak hade 1979 då Saddam Hossein tillträtt ingått en säkerhetspakt med Saudiarabien. Den hade fått stöd av sex konservativa arabstater (utom Oman). När Iraks invasion av Iran avstannade kom i slutet av 1980 en officiell förklaring om neutralitet i konflikten. I april 198l protesterade Irak mot Irans ifrågasättande av arabisk suveränitet över några av öarna i Persiska viken. Det avvisades kategoriskt av Iran medan Irak grep och avrättade den shiitiska irakledaren Ayathollah Baqr al-Sadr, ”Iraks Khomeini”. Till bakgrundsfaktorerna hörde att Iran både före och efter revolutionen varit avvisande till Iraks ba´thtparti. Gränsdispyter hade gränsat till krigshandlingar 1969 och 1975. När Iran uppmanat irakierna att vända sig mot regimen fördjupades motsättningarna. Saddam Hossein fruktade en spridning av den islamiska revolutionen och hade tvingat Khomeini att lämna sin exil i Irak 1978.

Krigsförloppet

Med Iraks flygangrepp skulle en halv miljon människors liv förspillas med lika många bärare av krigsskador. Irak hävdade att det var en defensiv åtgärd efter återkommande gränskonflikter. Saddam Hussein ansåg att Iran brutit mot Algeravtalet (nedan) genom att stödja kurdiska uppror i norra Irak och gjort intrång på irakiskt territorium. Han ansåg att avtalet inte omfattade kurdfrågan och rev demonstrativt sönder den irakiska avtalskopian. FN:s säkerhetsrådsresolution, 479, 1980, talade om ”situationen i Iran-Irak”.

Då Irak inte utpekades som angripare följde en iransk misstro mot säkerhetsrådets oberoende. Resolutionen berörde inte att läget i regionen efter Iraks anfall kunde äventyras. Senare skulle tystnaden om iraks användning av kemiska stridsmedel bli iögonfallande. Det var väl känt av USA – men gynnade USA:s intressen där man istället förfasades över att Iran sände barnsoldater till fronten.

Kriget pågick till 1988 då ett stillestånd kom till stånd. I Irak hade man utgått ifrån att ett isolerat Iran efter 1979 skulle kunna besättas snabbt. Det var en missbedömning. Iran hade 1982 flyttat frontlinjen in på irakiskt område. Trots vapenembargo höll Iran sitt amerikanska flyg i luften. Irakiska MIG-23 och Mirage slogs ut. På marken föll Iran tillbaka på en svart marknad med reservdelar till stridsvagnar, robotsystem och flyg fram till krigsslutet 1987. En iransk

motoffensiv skulle i ett första skede komma att brytas av Iraks överlägsna innehav av tunga vapen. Iran hade främst amerikanska vapen från shahtiden. Ett stöd kom från Syrien och Libyen. För vapeninköp anlitades Nordkorea, Kina, Sovjet och Libyen. Med Iran–Contrasaffären framkom att USA i hemlighet levererat vapen till Iran. Senare stod det klart att även Israel försett Iran med vapen. Det hade även svenska Bofors AB via mellanhänder i Östtyskland. Mellan 1982 och 1984 levererades sprängmedel, avsedda för minor till irakisk militär. Kurdiska områden blev med svenska sprängmedel ett av världens mest minerade områden.

Irak mottog finansiellt stöd från Kuwait, Saudiarabien och Förenade Arabemiraten, från 1982 Sovjetunionen som svarade för 61 procent av vapenleveranserna. De skulle senare, efter ett vänskapsavtal med Iran, att avbrytas. Med detta följde reservdelsbrist. Andra leverantörer till Irak var Frankrike (18 procent av leveranserna), Kina (5 procent), Brasilien (4 procent) och Egypten (4 procent). Utrustning och ammunition för tillverkning av kemiska vapen tillhandahölls av Västtyskland, Nederländerna, Egypten, Indien, Frankrike, Italien, Spanien och Kina. Iran kunde 1982 pressa tillbaka Irak, återtog Khorramshar och hotade de irakiska oljeanläggningarna Mina al-Bakr och Al Faw i Basraområdet – bild nedan.

Kriget hade vänt. USA vidgade samarbetet med Irak men fortsatte under gisslandramat att sälja vapen till Iran. Från 1986 ökade stödet till Irak. När Kuwait, vars fartyg utsatts för iranska attacker, tillfrågade både USA och Sovjet om deras fartyg kunde få framföras under skyddsflagg gav USA sitt medgivande eftersom Sovjet gett ett sådant. USA:s närvaro i Persiska viken ökade. Då hade ”tankerkriget”, påbörjat av Irak, pågått fram till 1984 utan motattacker från Iran. När Irak trappade upp attackerna följde Iran efter. Irak intensifierade angreppen mot Kharg och iranska oljeinstallationer. USA lät utvidga Kuwaits rätt att låta sina oljetankers använda USA-flagg. Det skydd som den s.k. utflaggningen medförde, en fördel för redaren, skall tillämpat i krig efterleva den internationella regleringen. Från detta avvek Irak-Irankriget. Parterna attackerade 259 fartyg som förde neutral flagg men med Kuwaits flaggning kunde Irak bakvägen undvika sådana attacker.

Krigsslut

Olof Palme, av FN utsedd till medlare, tvingades 1982, efter ett femte försök att få en vapenvila till stånd, meddela att detta misslyckats. Vid en presskonferens i Stockholm pekare han på att alla möjligheter till förmedling hade tömts men han antas ha varit upphovsman till en plan i åtta punkter som generalsekreteraren Perez de Cuellar förelade Iran och Iraq 1985. Den baserades på en lösning steg för steg med specifika tidpunkter för ett upphörande med attacker på befolkningscentra, civil luftfart, handelssjöfart, hamnar, förbud mot kemiska vapen, utbyte av krigsfångar, eldupphör, tillbakadragande av trupp och inledande av fredsförhandlingar.

Förslaget godtogs av Iran. Irak ansåg det praktiskt ogenomförbart. Man krävde, tvingade till reträtt av det hårda iranska motståndet, omedelbart eldupphör enligt rådets resolution 582 (1986). Avslutningen på kriget kom efter en medlingsprocess

som, i formell mening, inte nått sitt mål. Andra faktorer ledde fram till ett avslut. Den 3 juli 1988 sköts ett civilt passagerarplan ned av den amerikanska flottans USS Vincennes. Alla ombordvarande, 290 personer, omkom. Tehran kom med incidenten, även om det stod klart att det varit fråga om ett misstag med en ursäkt framförd av USA, att ställa sig frågande till USA:s intentioner.

När Khomeini valde att officiellt meddela FN att Iran var redo för att ett eldupphör blev resolution 598 antagen. Irak stärkte sin ställning. Med innehav av modernare vapen fördröjdes fredsförhandlingarna med ökande krav på eftergifter. Där ingick Shatt el-Arab men den 20 augusti kom ett eldupphör efter åtta år. De svårhanterade fredsförhandlingarna ledde emellertid till att resolution 598 kom att fungera som det faktiska fredsavtalet men något sådant blev aldrig undertecknat. De sista krigsfångarna utväxlades år 2003. Förlusterna i liv och ekonomiska skador beräknas uppgå till en halv miljon irakiska och iranska soldater och civila med många fler skadade men resulterade varken i krigsskadestånd eller gränsförändringar.

Efterverkningar

Mellan Iran och Irak pågår överläggningar om rensning av de sjunkna fartyg som kantar vattenvägen utmed Khorramshar. Det har fördröjts. Till frågor som inte fått en lösning hör den irakiska regeringens budgettekniska problem. Målet är att underlätta fartygspassager och öppna för tänkta projekt i området dit även turistnäringen hör. För 2014 fastnade det hela i Iraks budget till följd av politiska oenigheter och IS-rörelsens intrång. Några pengar finns för närvarande inte budgeterade. Internationella Valutafonden har gjort bedömningen att Iraks oljeinkomster under 2014 sjönk med 2, 75 %, den största nedgången sedan 2003.

Shatt el-Arabs flodområde, huvudkälla för sötvattentillflödet i Persiska viken, har inverkan på ekologin i vattenområdets nordöstra del. Regleringar och dambyggnation uppströms och ökad salthalt hotar ekosystemet i Persiska viken och agrara näringar.

I Shatt el-Arab finns världens största palmskog, främst dadelpalmskog, som till 80 % har försvunnit mellan år 1975 och 2002. I mitten av 1970-talet fanns det omkring 17 - 18 miljoner träd, *Phoenix dactylifera*. Det utgjorde runt en femtedel av världens palmträd. Problemen startade vid slutet av 1960-talet. Saltmängder koncentrerade i jorden förvärrades av uppdämningar i Tigris och Eufrat. Naturliga översvämningar kunde inte minska saltinnehållet, förvärrat av kriget med dadelpalmskogen i frontlinjen. Dadelpalmen har en förmåga till att reparera sig själv men skadorna var omfattande. Med bioteknologi försöker iranska experter ersätta palmträd med klonteknologi för att påskynda processen. Sammantaget har krig, salt och palmpest förstört omkring 14 miljoner palmträd, omkring cirka 9 miljoner i Irak och 5 miljoner i Iran. För många har dadelhandeln i Shatt el-Arab, en gång den största efter handeln med olja, avsevärt försämrat levnadsvillkoren för en befolkning som varit beroende av dadelpalmen som inkomstkälla.

Kriget, FN och säkerhetsrådet

Mellan FN och säkerhetsrådet har politiska skiljelinjer sedan länge utgjort ett problem. Det blev tydligt under Iran-Irakkriget, Balkankrisen och med Syrienhändelserna. Säkerhetsrådet har inte kunnat koordinera hanteringen. Medlemmarna har tagit egna initiativ. Med misstro mot Iran efter revolutionen kom säkerhetsrådets arbete att vila på generalsekreteraren med den svenske statsministern som ombud.

Säkerhetsrådet färgades av de spända relationerna mellan USA och Sovjet under invasionen av Afghanistan 1979 då Carteradministrationen var upptagen med fritagandet av gisslan i Tehran. Carter hade 1980 klargjort att varje hot mot Persiska viken av någon utomstående skulle betraktas som ett hot mot amerikanska intressen. USA tog omkring 4 % av sin olja från området – men Europas och Japans beroende var påtagligare. USA hade i Mellanöstern inte visat prov på omsorg om europeiska eller japanska intressen men ansåg sig hotat.

Säkerhetsrådets åtgärder blev sena. Den första resolutionen, 479, var fri från påpekande om att Irak hade börjat kriget. Irak bearbetade rådsmedlemmarna för att hindra beslut före det stod klart att Irak inte kunde nå ett militärt genombrott. De permanenta medlemmarna var inte var övertygade om Irans utsatthet med avståndstagande till regimen och förväntningar att Irak skulle tilldela Iran ett bakslag. Rådsmedlemmarna hade inte förväntat sig den utdragna konflikt som följde.

När den svenske statsministern Olof Palme utsågs till FN-medlare 1980 hade försök gjorts att få till stånd en fri passage för en tankerflotta under FN-flaggning. Det hade godtagits av Iran. Irak hävdade rätt till nationalitetsflaggning med åberopande av Iraks suveränitet över Shatt el-Arab. Irak hade ambitioner på en vidgad politisk arena inom arabvärlden. Ett försvagande av ett revolutionärt Iran var grundsten. Iran såg ingen anledning att låta säkerhetsrådet intervenera. Rådets snabba reaktion vid gisslantagandet vid USA:s ambassad sågs som en förlängd USA-tentakel. Generalsekreteraren, Kurt Waldheim, hade haft knytningar till shahen och medverkat i förhandlingarna kring ambassadgisslan.

Trots detta godtog Iran det förslag som Olof Palme framlagt. Från Cypern tvingades han meddela att medlingen misslyckats. Förslaget innehöll specifika tidpunkter för ett upphörande med attacker på befolkningscentra, civil luftfart, handelssjöfart, hamnar, förbud mot kemiska vapen, utbyte av och eldupphör med tillbakadragande av trupp och inledande av fredsförhandlingar. Enligt Irak var detta praktiskt ogenomförbart. Irak krävde, tvingade till reträtt av ett oväntat hårt motstånd, omedelbart eldupphör enligt rådets resolution 582 (1986).

Efter resolutionen 598 kom frågan om Iraks kemiska krigföring upp. Iran hade 1982 och 1983 krävt att FN skulle granska irakiska attacker på civila mål. Det ansågs kräva ett medgivande från Irak som gav efter. Krigszonerna besöktes 1983. En rapport fastslog att iranska civila mål, till skillnad från irakiska, utsatts för

omfattande angrepp från flyg och artilleri. Trots detta avstod rådet från ett uttalande. Irak anklagade Iran för att ha förvrängt rapportmaterialet.

Frågan fick internationell uppmärksamhet först när europeiska sjukhus fick ta emot patienter från Iran som utsatts för kemiska attacker. FN lät sända personal för att undersöka anklagelserna - användande av kemiska vapen slogs fast men utan angivande av vilken krigförande part detta gällde. Först sedan allt fler gasoffer tagits emot på europeiska sjukhus och efter nya undersökningar som visade på en användning av kemiska preparat i krigföringen fördömde säkerhetsrådet användandet av sådana vapen enligt 1925 år Geneveprotokoll.

När ytterligare undersökningar av FN kom till stånd 1986 konstaterades att Irak vid upprepade tillfällen använt kemiska stridsmedel. Någon resolution rörande kemisk krigföring kom inte till stånd. FN:s bedömning saknade enligt den irakiska utrikesministern Tareq Azis ”balans”. Inom säkerhetsrådet hade ansetts att frågan skulle lösas inom ramen för en generell resolution om krigets upphörande – det var Irans omedgörlighet som medfört att kriget fortsatt. Den sovjetiska ståndpunkten var att frågan inte låg inom generalsekreterarens befogenheter - ett resolutionsutkast ansågs försvaga Geneveprotokollet.

Enligt flera iakttagare var utfärdandet av resolution 479, med uppmaning till eldupphör utan att knyta detta till ett tillbakadragande av stridskrafter, komprometterande för rådet och FN. Det har jämförts med säkerhetsrådets misslyckade hantering rörande tillbakadragande av Israelockuperat område 1967. En resolution som gav ett intryck av ett överseende då det gällde Iraks invasion av ett annat land underminerade förtroendet samtidigt som iransk misstro mot säkerhetsrådet stärktes. Rådet förefÖll att ignorera kriget under närmare två år. FN:s svårigheter att intervenera vid internationella konflikter har tilldragit sig svenskt intresse som rört konfliktförebyggande åtgärder, preventiv diplomati, förstärkta fredsbevarande aktiviteter och utvidgning av säkerhetsrådets medlemsantal. En särskild kommission, ledd av den förre svenske statsministern Ingvar Carlsson lade 1995 fram ett antal förslag till stadgeändringar.

Till den kritik som förts fram mot säkerhetsrådet hör en svag representation av hela världssamfundet. Misstro riktas mot det långvariga medlemskap som Frankrike och England haft trots en minskad internationell influens efter andra världskriget. Det har ansetts orimligt att åberopa historiska omständigheter för att bibehålla ställningen som permanenta medlemmar. Det är, menade Ingvar Carlsson *not reasonable to suggest that the five winners of the Second World War, with the assistance of 10 additional, rotating member states, comprise a representative, legitimate, or authoritative voice for a UN membership of 185.*

FN-stadgans låsningar kom till uttryck när Nicarguas hänvände sig till Internationella domstolen i Haag 1984. Domstolen fann att USA ådragit sig skadeståndsansvar för intrång. USA ignorerade domen och fortsatte interventionen. Nicaragua vände sig till säkerhetsrådet som uppmanade medlemsstaterna att följa internationella rättsregler. Resolutionen mötte veto från USA. Nicaragua vände sig direkt till generalförsamlingen som följde

säkerhetsrådet men USA och Israel vägrade godta besluten. Krav på ett ersättande av vetorätten med majoritetsbeslut har härefter ökat. FN:s *Friendly Relations Declaration*, 1970, understryker att en plikt till samarbete ingår i FN-stadgan. Det anses mot bakgrund av konflikter, bl.a. Darfur, Balkan och Iran-Irakkriget, kräva att medlemsstaterna vidtar nödvändiga åtgärder för undvikande av humanitära katastrofer även då säkerhetsrådet blockerats. Det skulle ske genom regionala organisationers intervention, ett utrymme som grundat på politisk vilja och militär kapacitet kunde bli en del av internationell rätt.

Med erfarenheterna av FN:s roll senare år har harvardhistorikern Daniel J. Goldhagen ansett att FN bör ersättas av en ny organisation. Historikern Mark Mazower påpekar att till FN:s arkitekter vid tillkomsten hörde Jan Smuts (1870 - 1950), en brittisk fältmarskalk som deltog i boerkriget, premiärminister i Sydafrika (1919 - 24, 1939 - 48) som i FN såg en utlöpare av det brittiska samväldet. Reformförslag har även lagts fram av Namibias FN-representant. Idag har frågan fått ny aktualitet med pågående konflikter.

Irak-Irankriget lämnade varken vinnare eller förlorare. Iraks mål att ta kontroll över Shatt el-Arab och västra Iran kunde inte infrias. Iran kunde behålla en gränsdragning enligt internationell praxis.

I mellersta Östern medförde kriget oro och nya vägval bland konservativa arabstater. Där närmade sig Saudiarabien och Kuwait Irak, andra aktörer avvaktade. Bahrain hamnade mellan dessa block med dragning mot Saudi-Kuwait. Emiraten, UAE, delades i två läger. En neutral, Dubai, Sharja och Umm al-Qavin, en proirakisk, Abu Dhabi och Ras al-Khaima. Gemensamt var rädslan för en spridning av den iranska revolutionen. Gulfstaternas samarbetsråd, Gulfrådet, GCC, ett politiskt och ekonomisk förbund (Kuwait, Saudiarabien, Bahrain, Qatar, Förenade Arabemiraten och Oman) såg kriget som avledare av Irak-Irankriget, en störande faktorer i en regional karta. Huvudlinje blev att nå ett slut utan att offra Irak. Det medförde närmanden till Iran men skapade oklarheter vid en anpassning till GCC:s policy. Samtidigt förstärktes en orientering mot försvarspolitiskt stöd från väst. För stormakterna var kriget en maktkamp där de hamnat på den ena sidan. För USA hade Irak och Iran ingått i ett strategiskt synfält men det blev nu en fråga om att anpassa sig till ett komplext Mellanöstern. Idag har andra problem trätt fram och spänningsfältet mellan Iran och Saudiarabien ökat.[9]

9

Olja, oberoende, nationalisering

Efter andra världskrigets slut ökade den politiska instabiliteten i Iran. Ett antal premiärministrar passerade. Den nye shahen ökade gradvis sina befogenheter med stöd av en lojal försvarsmakt. Det hämmade regering och parlament.

Efter Reza Shahs abdikation prioriterade hans efterträdare försvarsanslag och kontroll över armén. Med ett kringskuret politiskt inflytande förde han fram frågan om inrättandet av en senat vilket fanns inskrivet i konstitutionen. Det blockerades av premiärministern Ahmad Qavam. Mellan honom och shahen fanns sedan tidigare regeringsbildningar motsättningar. Shahen ville förstärka monarkin. Qavam ville en ministär oberoende av kungahuset.

När det i en BBC-sändning under shahens besök i England uppgavs att shahen haft överläggningar med den engelske utrikesministern Bevin om en reviderad konstitution ökade de politiska spänningarna. Där återfanns den Mossadeq närstående Ayathollan Kashani. Denne hade förankring bland köpmän- och basarfolk med ett nätverk där *Fedaiyan-e Islam*, en terroristinfluerad organisation bildad 1946 av en ung teologistuderande, Sayyid Navab Safavi, ingick. Kashani uppmanade till demonstrationer för ett öppet valförfarande. Shahen reste till USA. Ett förväntat stöd för militär upprustning uteblev men med en rojalistisk Abdulhusein Hazhir på premiärministerposten växte underliggande spänningsfält. Där figurerade de från engelskt håll alltsedan den brittinfluerade statskuppen 1921 omhuldade Sayyed Zia och Ahmad Qavam.

När Shahen utsattes för ett attentatsförsök, 1949, kunde han flytta fram sina positioner. Han sökte stöd bland parlamentsledamöter för inrättandet av en senat. Brittiska rådgivare avrådde men under premiärministern Hakim inrättades en konstituerande församling. Med hänvisning till 1906 års konstitution utsåg shahen hälften av ledamöterna med rätt att upplösa kamrarna. I praktiken hade en konstitutionell monarki etablerats.

Vid sidan av regeringsfrågan stod oljeavtalet feån 1933 på dagordningen. Englands hållning i oljefrågan var för USA oresonlig. Från brittiskt håll föreslogs officeren Alia Razmara som premiärminister. Denne, utbildad vid den franska militärakademin, tillträdde 1950. Han hade samarbetat med den amerikanske generalen Schwarzkopf när Azarbaijans prosovjetiska republik tvingades vika sig. Hans son ledde senare USA:s krigföring mot Irak. Razmara inledde med att försöka hindra Mossadeqs nationalisering men mördades 1951.

Iransk olja blir iransk

Med Razmaras bortgång kom Mossadeq blickpunkten. En kommitté under hans ledning tog dagen efter mordet beslut om nationalisering. Det godkändes kort därefter av parlamentet och den tillkomna senaten. Beslutet, *the Single Article Law*, möttes av England med en underminerande politik. Dit hörde ökad militär närvaro med blockering av iranska oljeleveranser och bankförbindelser. England protesterade även mot det Saudiarabiska Aramco som för utvinningen av råolja ingått ett avtal där vinstfördelningen var 50/50. Från amerikanskt håll ansåg man att det brittiska AIOC borde vara öppet för motsvarande avtalsreglering.

Med nationaliseringen blev västerländska bolag utestängda från raffinaderierna i Abadan. Kvarvarande brittisk personal gavs en vecka på sig att resa hem. Ett dödläge uppstod. Iran hade nationaliserat oljan men den kunde inte säljas. Oljebolagen, där Winston Churchill hade personliga tillgångar, blockerade tillgången till transportmedel. När det följdes av att engelska oljearbetare utvisades övervägdes en invasion av Abadan. England sökte USA:s stöd. Truman avvisande propån. AIOC förde fram en not till USA där brittiska intressen försvarades. Truman hänvisade till en nationalistisk våg som svepte över Mellanöstern och den utrikespolitiska hållning som USA intagit sedan Woodrow Wilson talat om internationella relationer baserade på självbestämmande. Premiärministern Attlee fick avföra invasionsplanerna. Det försvagade engelskt inflytande på oljeutvinningen. Där lät man beskriva iranierna som ohederliga, fatalistiska, principlösa, inbilska, villiga att ge utfästelser och intrigerande med undanflykter för egen vinning.

Frågan fördes till FN. Där vann Mossadeq det internationella samfundets och USA:s stöd. Mossadeq framhöll att 1933 års avtal påtvingats Iran efter påtryckningar. En sådan fråga låg inte inom säkerhetsrådets befogenheter. Rådet avstod från ett ställningstagande. Frågan sköts på framtiden. Englands resolutionsförslag föll. Mossadeq vann med framträdanden i amerikansk TV ett starkt stöd. Tidskriften TIME utsåg honom till Årets Man 1951.

När Mossadeq begränsade shahens befogenheter tvingades han, 1952, att avgå. Britterna ville få honom ersatt med den 72-årige anglofilen Ahmad Qavam. Shahen gick britterna till mötes. Det utlöste en proteststorm. När polis och militär beordrades ingripa förekom ordervägran. Efter fyra dagar tvingades Qavam avgå. Mossadeq återinstallerades. Sedan USA gått in för att lindra verkningarna av det engelska embargot lämnade engelsk ambassadpersonal Teheran. Engelsk dominans i Iran hade kommit till en slutpunkt. Mossadeq signerade en

överenskommelse med USA, *Iran-United States Joint Commission for Social and Economic Development* och förkastade framlagda förslag för ett biläggande av tvisten om 1933 års avtal. Efter överläggningar utan resultat utnämnde Mossadeq sedan den i Frankrike utbildade ingenjören Mehdi Bazargan till chefsposten i ”Nationella Iranska Oljebolaget”, NIOC.

Brytningspunkten mellan Mossadeqs krav på oberoende och den engelska ståndpunkten kretsade kring en av Mossadeq formulerad negativ jämviktsprincip. Britterna krävde bibehållande av AIOC:s tillgångar och produktionsprocess. För Mossadeq innebar det fortsatt exploatering och begränsat nationellt oberoende. England hänsköt frågan till internationella domstolen i Haag. Mossadeq påpekade att frågan rörde ett kontraktsbrott mellan Iran och ett bolag, inte en tvist mellan två stater. Då var domstolen inte behörig. Målet lades ned men kom upp på nytt 1952 då domstolen hänvisade till avtalet från 1933 och rekommenderade fortsatt bolagsverksamhet med förhandlingar.

I den iranska senaten hade generalen Zahedi motsatt sig Mossadeqs policy. Den amerikanske ambassadören Henderson, gjorde försök att lösa upp situationen. Det skulle få vänta tills Mossadeq avlägsnats. Det följande året, 1953, efterträddes Truman av Eisenhower. Kring denne fanns bröderna Dulles, en som chef för CIA, en som utrikesminister. Med dem blev ett engelskt initiativ alltmer amerikanskt. Redan efter krigsslutet hade en amerikansk positionering skett. Genom att stödja Iran förväntades ett fortsatt oljeflöde.

Företrädare för den amerikanska statsförvaltningen målade upp strategiska scenarier. Den till mellersta österpolitik knutne Wallace Murray deklarerade 1942 att *vi skall snart bli i en position där vi styr Iran via en verkningsfull kader av amerikanska rådgivare*. USA:s UD beskrev 1945 Persiska vikens oljeresurser som *en kolossal källa till strategisk makt och ett av de största materiella fynden i världshistorien*. Den utrikespolitiske analytikern Robert W Tucker förespråkade under 1970-talet ett militärt övertagande av oljetillgångarna i Mellersta Östern.[10]

10

Statskupp, revolution

Koncessionsförbud och nationalisering utmynnade i en statskupp. I maktspelet ingick placeringen av Oxfordprofessorn Robin Zaehner i Tehran för att medverka i förplaneringen. Det utmynnade i att en folkvald premiärminister med militära maktmedel tvingades bort.

Kuppen, operation Ajax, administrerades av CIA där Allen Welsh Dulles 1953 tagit över ledningen. Genomförandet hanterades av Kermit Roosevelt, sonson till den tidigare presidenten, sedan 1947 knuten till USA-administrationens Mellanösternfrågor. Han skulle senare, 1958, bli direktör inom Gulf Oil.

Inför kuppen hade flera gruppbildningar glidit över till shahsidan. Det hade isolerat Mossadeq vars reformagenda hotade ett traditionellt borgerskap och prästerskap. I detta ingick Ayathollan Sayyed Abol-Kazem Kashanis tillbakadragande av stödet för Mossadeq. Ekonomiministern Ali Amini avgick, av Nationella Fronten utmålad som bedragare i samarbete med 1953 års kuppmakare,

Våren 1953 hade klyftan mellan shahen och Mossadeq lett till att shahen hotade att lämna landet. Shahen tog sig till sitt sommarställe i Ramsar, därifrån till Bagdad. När han lämnade Iran utfärdade han ett dekret där han utsåg Fazlollah Zahedi som Mossadeqs ersättare. Denne försökte arrestera Mossadeq den 15 augusti med stridsvagnar vid hans bostad. De möttes av andra stridsvagnsenheter som inte var informerade om den uppkomna situationen.

Den 19 augusti följde en fullskalig inringning av Mossadeqs bostad. Operationen kostade omkring 300 människor livet. Möblerna packades in i militärfordon. Lägenheten tömdes och sattes i brand. Därefter kunde USA låta generalen Fazlolla Zahedi, tidigare varit internerad av britterna för pronazistiska aktiviteter, tillträda. Shahen återvände. Händelsförloppet har skildrats av amerikansk personal på plats, betecknad som en mindre incident i ett

hjälpprogram. Det hela var *a mission for peace*. I bokform (1956) omnämns varken amerikanska landsmän som AJAX-kuppens arkitekt Kerman Roosevelt eller CIA. Det hela formuleras som *a high note of idealism*.

Med kuppen försvann en statsledning som haft ett brett folkligt stöd med demokratisk profil. Den ersattes av en ledning som kontrollerade politisk aktivitet med säkerhetspolis, SAVAK. Det skulle garantera ett fortsatt oljeflöde, ett fullföljande av amerikanska, brittiska och ryska ansträngningar under 1900-talets första hälft för att vinna kontroll över iranska oljetillgångar, Efter kuppen kunde John Foster Dulles ge Herbert Hoover uppdraget att lösa det ”iranska problemet”. Med detta kom ett konsortium ”Iranian Oil Participants Ltd”, NIOC till stånd där amerikanska bolag erhöll 40 %, Standard New Jersey, Socony, Texaco, Gulf, Standard California, AIOC (Brittish Petroleum, BP) 40 %, det holländska Shell (14 %) och franska CFP 6 %.

Det ”iranska problemet” signerades av majlis den 21 oktober 1954 för en tid av 40 år. Följderna skulle bli långtgående men med NIOC ingående i konsortiet låg irans oljetillgångar delvis i landets egna händer. Men engelska oljeintressen hade nu blivit amerikanska. För Iran med bolagskonstruktionen NIOC hade delägarskapsfrågan en särskild karaktär. Iran förfogade över äganderätten till samtliga installationer med kontroll av produktionsvolymen. Det medförde en högre vinstandel. NIOC kunde välja mellan direkt marknadsföring av olja/gas eller ett deltagande i ”de storas” verksamhet i senare produktionsled.

USA upptogs vid denna tid av Nordkorea. Det kalla kriget hade blivit kallare. Truman antog att Sovjet hade för avsikt att sluta Iran till sig men intog en avvisande hållning gentemot den brittiska hanteringen av oljefrågan. Med presidentskifte i USA följde en ändrad amerikansk hållning med oro för att oljeproduktionen i Abadan skulle stoppa. Med nationaliseringen hade Iran strypt den egna produktionen. Det drabbade USA:s behov av flygbränsle.

Iran, beläget i Sovjetunionens södra periferi, hade med statskuppen 1953 blivit en bastion som skulle stödja USA:s Vietnampolitik. Iran hade sett USA som en bundsförvant alltsedan en amerikansk lärare, Howard Baskerville, blivit en ikon efter att 1909 ha förlorat livet för sitt stöd av den konstitutionella revolutionen. Det var ett förtroende som hade fallit tillbaka mot 1940-talets slut. USA blev en nykolonial maktfaktor, förstärkt med USA:s hållning i palestinafrågan 1947 - 48.

Den vita revolutionen

Med statskuppen 1953 passerades en milstolpe i iranskt 1900-tal. Iran fördes in i ett skeende som fick en ändpunkt 1979. Ökad industrialisering, kvinnlig rösträtt, och utbildningssatsningar under premiäministern Amir Abbas Hoveyda liksom reformpaketet, den ”vita revolutionen”, ett förvanskat plagiat av Mossadeqs landreform, fick negativa fördelningseffekter. Reformerna motverkade de besuttnas privilegier men gav inte nya brukargrupper resurser att effektivisera brukningsmetoderna. Storjordbruk i samarbete med västliga agrara organisationer och import av västlig teknologi lämnade mindre jordbruk vid sidan

av utvecklingen. Kännare som Ann Lambton beskriver reformen som genial i sin enkelhet men den saknade ett utrymme för social rättvisa. Iran som tidigare exporterat korn blev importör. Landsbygdsbefolkningen sökte sig till städerna med en oreglerad tillväxt. En kvinnlig rösträtt, industriell tillväxt och en växande välutbildad borgarklass som bas för monarkin motverkade inte ett spirande missnöje i bredare befolkningslager.

Iran som 1960 hade varit exportör av livsmedel blev från 70-talet importör. Av landets odlade areal låg 20 % i händerna på några procentandelar av befolkningen. Av strax under 3 miljoner jordbruk 1972 var 65 % under mindre än 5 hektar. Endast 17 % hade en areal vars intäkter översteg ett minimum för levnadskostnaderna. Med 1970-talet hade den vita revolutionen drivit in en jordbruksbefolkning till städerna. Enligt ILO (1972) var landet ett av de mest ojämlika i världen. Till detta kom regionala skillnader där Teheran hade en läkare på 974 personer medan Azarbaijan hade 1 läkare på 5 589. Samtidigt bör denna negativa bild kompletteras.

Med oljeinkomster hade infrastrukturella satsningar följt. I utvecklingsplaner 1962 - 68 och 68 - 73 steg BNP med 8 % respektive 14 % och åren 1973 - 74 med 30 %. Mellan 1963 - 1977 kom dammanläggningar till stånd i Defzul och Karaj, hamnar moderniserades i Anzali, Busheihr och Korramshar. Järnvägsnätet byggdes ut och jordbruksnäringen tillfördes betydande belopp. Åren 1963 - 1977 har i denna mening beskrivits som en industriell revolution. Antalet daghemsplatser växte från ca 13 000 till 220 000, grundskoleplatserna från 1.6 miljoner till 4 miljoner, gymnasieplatserna från 360 000 till 750. Lärarutbildningen ökade från 14 000 till 230 000 och under tiden tillkom 12 nya högskolor/universitet, en tredubbling av utbildningssystemet. Antalet iranska studenter vid utländska universitet ökade till omkring 80 000.

Före 1979 hade Iran haft en snabb ekonomisk tillväxt men militär upprustning hade medfört en sned inkomstfördelning. Reformprogram som den vita revolutionen stabiliserade inte detta. Trots detta hade en stagnerande ekonomi riktats mot en ”modernisering”, av många betraktad som en påverkan utifrån och okontrollerad utveckling i storstadsområdena.

Revolution och republik

USA:s växande maktposition och ökade intresse i Mellersta östern skulle med Khomeinis återkomst förlora ett säkerhetspolitiskt fundament. Hans islamiska revolution kom härjämte att sammanfalla med andra regionala förskjutningar. Hit hörde ett fredsavtal mellan Egypten och Israel, militanta islamisters ockupation av moskén i Mecka och shiitiska upplopp i Saudiarabiens östra provinser. Till detta fogades en sovjetisk invasion i Afghanistan och Saddam Hosseins övertagande av Bathpartiet sedan presidenten Ahmad Hassan Al-Bakr tvingats bort. En regional karta höll på att förändras. Där såg USA tre horisonter, kommunism, olja och Israel. Där saknades ett växande missnöje i Iran. Bland kritikerna fanns Ayatholla Khomeini. Han hade krävt regeringens avgång efter Siakalupploppet 1963 och tvingats i exil. Det stod klart att oppositionen inom Iran

var utbredd men dess omfattning kunde inte överblickas. Tiden fram till 70-talets slut förlorade den oppositionella rörelsen över 300 aktivister i sammanstötningar med SAVAK. Under tiden fram till shahregimens fall uppskattas vapeninköpen från USA ha uppgått till 18 miljarder dollar. Samtidigt utbildades drygt 11 000 iranska officerare i USA åren 1950. Det iranska flygvapnet sysselsatte omkring 8000 man med en flygplansflotta som innefattade omkring 450 enheter och 5000 piloter Den amerikansk militär närvaron kunde åberopas av Khomeini i dennes kritik mot statsledningen.

I januari 1978 hade Khomeini attackerats i iransk press. Det medförde en demonstration i Qom. Armén ingrep med dödsoffer som följd. Instabiliteten ökade. Inflationen skenade. Demonstrationer följde i Teheran, den svarta fredagen, med hundratals dödsoffer. Gerillaliknande rörelser växte fram, allt från upploppen 1963. En generalstrejk bröt ut. Armén vägrade öppna eld. Försök att lösa upp situationen med en ny premiärminister, Shapour Bakhtiar kom för sent. I öppna brev med kritik mot statsledningen krävde Nationella Fronten och ett antal jurister ändringar i det juridiska systemet. Vid iransk-tyska institutet i Teheran inleddes poesiläsningar med regimkritiska texter. Det hela drog med sig studentrörelsen och hundratusen studenter som vistades utomlands. Den 1 februari 1979 återvände Ruholla Khomeini från exilen i Paris. Ett försök att förena en liberal med Mehdi Bazargan med en religiös Khomeini, blev kortvarigt. Strax därefter försökte USA organisera en misslyckad statskupp, delvis som en följd av USA-ambassadören Sullivans tillkortakommanden.

Ekonomi, tillväxt, resurser

Iran kunde under 1900-talets andra hälft tillgodogöra sig ökade oljeinkomster. Vid 1960-talets inledning stod det klart att oljeinkomsterna inte motsvarade kostnaderna. Inkomstfördelningen krävde en anpassning till en produktionsbas som vid sidan av oljan var begränsad. Brister i inkomstbeskattningen medförde att en grundläggande tillväxtmotor saknades. Iran gled in i ett problem knutet till oljeräntan, skillnaden mellan det pris som kan tas ut för ett ton olja vid försäljning till konsument och den faktiska kostnaden för framställningen. Louise Fawcett, verksam vid universitet i Oxford, har kallat detta *The rentier State Paradigm*. Vem tillgodogör sig mellanskillnaden och hur används den, något som är knutet till producentländernas delägarskap, koncessioner och producerande bolag.

Med avsaknad av långsiktig ackumulering av kapital, en oförutsägbarhet alltedan 1800-talets frikostiga koncessioner och ett interregnum mellan 1900-talets två revolutioner saknades en långsiktig kapitalbas. Egyptens krig med Israel medförde ett ökande oljepris som i Iran följdes av ett uppsving och multinationella företag men under tiden steg inflationen. Krisåren 1971 - 73 blev en övergång från priser anpassade till en lägre produktionskostnad med marknadsanpassade priser

Med ett avtal 1973, då Saudiarabien introducerade oljan som ett vapen i säljbojkotter riktade mot USA och Europa, överfördes Irans installationer och Abadanraffinaderi till NIOC. Liksom Saudiarabien och Emiraten vidhöll Iran en

samverkan med de internationella storbolagen men till skillnad från Algeriet, Venezuela, Libyen och Irak minskade detta utrymmet för vinstmarginaler som tillväxtmotor. Fallande oljepriser från 1975 mattade av tillväxten. Det slog mot bredare befolkningslager. Det som återstod belastades med militära investeringar. I samförstånd med USA öronmärktes 20 billioner dollar för anläggande av 12 kärnkraftverk, 1979 utökat till 18. General Electric och Westinghouse erhöll kontrakt på uppförandet av 8 reaktorer.

Under tiden pågick business as usual tills det 1980 uppenbarades med Iran-Contrasaffären. Samtidigt passerade ett antal bombattentat där Iran blev måltavla. Dit hörde Libanongisslan 1982, bomber vid USA:s ambassad och marinbas i Beirut 1983 och kidnappning av CIA-personal i Beirut 1984. Ett civilt iranskt passagerarplan sköts ned av den amerikanska kryssaren Vincenne 1988. Samma år tillträdde George H. W. Bush medan CIA varnade för vapenutveckling i Iran.

Ett tillfälligt lugn inträdde vid 1990-talets inledning men varningar fördes fram om ett iranskt kärnenergisamarbete med Ryssland och Kina. Med Bill Clinton som president kom Iran att betecknas som en *outlaw nation* och 1995 kom ett dekret som blockerade samarbetet mellan amerikanska oljebolag (Conoco) och Iran. Den amerikanska kongressen anvisade 20 miljoner dollar för CIA-operationer i Iran. Iran-Libyensanktionerna sjösattes 1996 men ett försök till normalisering mellan USA och Iran i form av en ”vägkarta” lades fram av utrikesministern Madeleine Albright 1998. Sanktioner lyftes bort ifråga om livsmedel och medicin. Med George W. Bush följde 11:e septemberattacken 2001 mot World Trade Center i New York. Året efter rapporterades hemliga kärnvapenanläggningar av iranska oppositionsgrupper. IAEA rapporterade Iran till Förenta Nationerna 2006 med en första FN-resolution. En andra sanktionsvåg följde 2007 och ytterligare en 2008 då Barack Obama vann presidentvalet i USA. Året efter utspelades ett ödesdigert omval av den iranske presidenten Mahmoud Ahmadinejad.[11]

11

Shatt el-Arab, Basra och Abadan

Shatt el-Arab med Arwand Rud, en omkring 20 mil lång flodsträcka mellan Iran och Irak, formas av mötet mellan Euphrat och Tigris. I medelpersisk litteratur och den persiska Shah Nameh, kungaboken, 1000-talet, benämns Tigris Arvand. I Iran användes namnet som uttryck för Shatt el-Arab under den senare Pahlaviperioden och efter revolutionen 1979.

I området har sedan lång tid tillbaka oenighet rått om vem som har rätt till vad och var gränserna skall dras. Flodsträckans södra del utgör gräns mellan Iran och Irak ned till Persiska Viken. Flodens varierar i bredd från omkring 232 meter vid Basra och 800 meter när den når Persiska viken. På den iranska sidan löper floden Karun som förenar sig med Tigris. Slamavsättningar kräver fortlöpande underhåll.

Flodområdet blev en tvistefråga som går tullbaka till 1500-talet. Dagens Irak pendlade då mellan det safavidiska Persien och det ottomanska imperiet. Upprepade sammanstötningar bidrog till att ottomanerna inte kunde inta Wien. Det utmynnade i ett fredsfördrag 1639. Där ingick arabiska enklaver i flodområdet som ottomanerna ansåg sig representera sedan safaviderna åren 1623 - 1638 ockuperat Bagdad. Inte långt därifrån låg den gamla persiska huvudstaden Ctesiphon och de för shi´iter heliga städerna Karbala och Najaf. Gränsdragningen 1639 var vagt formulerad. Återkommande kontroverser kunde biläggas med ett fördrag 1746. Gränsdragningen från 1639 fastställdes.

Motsättningarna återkom under 1800-talet. Ett nytt fördrag 1823 medförde fortsatt oenighet. England och Ryssland intervenerade. En gränskommission tillsattes 1843, utmynnande i *Erzurumfördraget*, 1847. En gränslinje drogs längs den östra sidan av Shatt el-Arab som föll under turkisk/irakisk kontroll. Därmed kvarstod oenighet om tillgängligheten i vattenområdet.

Den brittiske utrikesministern Palmerstone lät 1851 klargöra att motsättningarna mellan Turkiet och Iran inte kunde fixeras utan ett engelskt-ryskt deltagande. En karta över vattenområdet kom till stånd 1869. Då hade motsättningar uppstått längs gränsen till den iranska provinsen Västra Azaebaijan. Frågan löstes i Berlinfördraget 1878 som avslutade kriget mellan det ottomanska imperiet och Europa. Västra Azarbaijan godtogs som persiskt territorium. En turkisk-persisk gränskommission fastställde sedan 1914 en gränsrevidering där Iran förlorade en kortare sträcka längs Khorramshar. Med första världskriget befäste England sitt inflytande med mandatet över Irak. Efter kriget hindrades Iran frn att delta i fredskonferensen i Paris för att föra fram brittiska och ryska intrång i norra Iran. England isolerade Iran, ett samspel mellan den engelske utrikesministern lord Curzon och Tehranambassadören Percy Cox. Iran vände sig utan resultat till den amerikanska delegationen.

Till problemen med Erzurumfördraget 1847 hörde avvikelser från internationell praxis. Med Versaillesfördraget 1919 fastslogs att vid gränsdragningar i vattenområden skulle den djupaste delen mellan länder, *thalweg,* användas. I Shatt el-Arab blev Basra utgångspunkt för en gränsdragning som kom att sträcka sig till lågvattenslinjen på den iranska sidan med undantag för Abadan och Korramshar där djupvattenlinjen skulle följas. Därmed kontrollerade Irak största delen av områdets sjöfart. Den navigeringsmöjliga delen undandrogs Iran med undantag för en kort sträcka utmed Khorramshar.

Där hade arabiska klaner ställt krav på ökad autonomi under den självständige Sheikh Khaz´al Khan. När Reza Shah under 1920-talets första hälft trängde undan denne kunde Iran kontrollera Persiska vikens norra kustlinje. Britterna, som ville få tillgångar till hamnar, öppnade för iransk överhöghet över fem öar i Shatt el-Arab. Det förstärkte Irans position men stod i konflikt med arabiska och irakiska intressen. Arabiska separatister som krävde ett självständigt Khuzestan fick stöd av Irak. Iran svarade med att stödja kurdiska intressen i den irakiska delen av Kurdistan.

I Shatt el-Arab kunde under tiden för det brittiska mandatet över Irak ett samutnyttjande av området upprätthållas. Irak, som endast hade tillgång till havet via Shatt-el-Arab, uppfordrades uppta förhandlingar med Iran. En internationell kommission kom därefter, 1935, att fastslå Iraks fulla kontroll över Shatt el-Arab i en gränskonvention 1937. Irak gjorde några eftergifter - strömfåran utmed den djupaste delen av vattenområdet skulle markera gränsen på en sträcka av åtta kilometer upp till Abadan. En tre mil lång triangelarea inom befintliga gränser utanför den iranska oljehamnen Abadan fick trafikeras fritt av Iran. Fartyg av alla nationer skulle tillåtas gå upp genom flodmynningarna för att ankra i iranska hamnar.

För detta saknade Iran utrymme för underhåll och kapacitetsökning. Det fick ske längre ut i Persiska viken. Det öppnade för en vänskapspakt, *Saadabadpakten*, (1937) mellan Iran, Irak, Turkiet och Afghanistan men där fanns även ett iranskt missnöje. Iraks Basra, uppströms, kontrollerade det område som var uppankringsplats för iranska oljetankers utanför Abadan. När gränskonventionen

det följande året kom upp i det irakiska parlamentet blev den även där ifrågasatt. Vid en omröstning var flertalet ledamöter mot överenskommelsen. Den blev inte ratificerad men *Saadabadpakten* fortlevde under fem år.

Algeravtalet

Med andra världskriget inträdde ett vakuum. Irak och Iran ockuperades. Iran kvarstod vid kravet på att Shatt El-Arabs djupvattenlinje skulle tillämpas. Från 1955 tillkom Bagdadpakten, signerad av Irak, Turkiet, Pakistan, Iran och England. Pakten gav ett substansiellt innehåll åt den tidigare Saadabadpakten och skulle utgöra ett bålverk mot Sovjetunionen. USA stod utanför men bidrog med vapen och ekonomiskt bistånd. Irak lämnade pakten 1958 när monarkin föll. Namnet ändrades till *Central Treaty Organization*, CENTO men upplöstes 1979 då Iran lämnat pakten.

Gamal Abdel Nasser hade 1956 lyckats uppnå ett engelskt tillbakadragande från Suezkanalen. Han hade betraktat Bagdadpakten som ett försök att säkra en engelsk dominans i Mellanöstern. Iraks inträde i pakten hade utgjort en riskfaktor. Arabiska intressen kunde öppnas för engelsk insyn och hämma stärkandet av Egyptens roll i arabvärlden. Relationerna mellan Egypten och Irak blev ansträngda. Engelska och franska aktiviteter vid Suezkanalen hade samtidigt stört USA som ansåg sina regionala intressen äventyrade. Mellan Iran och Irak ökade klyftan när Iraks monarki föll 1958, följt av en orientering mot Sovjetunionen. Störningar i Irans oljetransporter och en irakisk republik oroade shahen. I gränsfrågan hade han 1957 upprepat tidigare krav om utseende av en svensk medlare. Från Irakisk sida lät den nytillträdde Abd al-Karim Qasim förnya anspråken på hela Shatt el-Arab, tremilstriangeln vid Abadan och hela den iranska provinsen Khuzestan, av Irak benämnd *Arabistan*.

Från 1960 kom en stabilisering men motsättningarna kvarstod. Abd al-Qasim lät utvisa tusentals iranska medborgare. För de kvarvarande infördes restriktioner. Samtalen mellan Iran och Irak avstannade. Iran beslöt 1961 att all sjöfart till iranska hamnar skulle ske med iransk lots. Irak svarade med att avbryta all klarering. Oljeexporten från Abadan sjönk med 60 %. Enda återstående samarbete var ett gemensamt utnyttjande av nya oljefyndigheter, *Khaneqin* på den irakiska sidan, *Naft-e Sha Khane* på den iranska.

Irak blev med en statskupp 1968 en enpartistat, Baathpartiet, under Hasan al-Bakir med Saddam Hussein som vicepresident. Denne tilltvingade sig presidentposten 1979. Den nya regimen fångade upp nationalistiska och pan-arabiska stämningar med närmande till Sovjetunionen. Ett fördrag kom till stånd 1972. Kraven på ett frigörande av Khuzestan vidhölls och stöd gavs till vänsterrörelser i Dhofar, Oman och Jemen.

Vid slutet av 1960-talet frånträdde Iran överenskommelsen från 1937 Iran vägrade erlägga tullavgifter och påminde om att gränser i flodområden skulle följa thalweg, djupvattenlinjen. Merparten av de fartyg som nyttjade farleden var iranska. Överenskommelsen från 1937 var enligt Iran orättvis. Irak hotade med

krig men kunde, militärt svagare, inte ingripa när en iransk oljetanker med marin eskort passerade det omtvistade vattenområdet. Öppna krigshandlingar låg nära.

Det inträffade blev inledningen till en akut irakisk-iransk konflikt fram till 1975. Då kom *Algeravtalet* till stånd. FN hade gjort resultatlösa försök att bilägga tvisten. Irak hävdade att hela vattenområdet fram till Irans strandlinje var irakiskt territorium. Iran svarade med att ge sitt stöd åt kurdernas krav på oberoende i Irak. Insikt om att en uppgörelse måste komma till stånd ledde till förhandlingar. Algeriet inträdde som medlare. Det förde fram till ett avtal, Algiers Accord, Algeravtalet. Iran förband sig att upphöra med stödet till de irakiska kurderna - Irak godtog gränsdragningen utmed djupvattenlinjen. Shatt el-Arab öppnades. Uppgörelsen gynnade Iran. Initiativet gled över till Irak men med Algeravtalet hade Iran fått till stånd ett fastläggande av att djupvattenskurvan skulle ligga till grund för gränsdragningen. En stabilisering inträdde men bröts med den iranska revolutionen.

Med Iraks anfall 1980, där kemiska stridsmedel ingick, blev Shatt el-Arab ett slagfält. Som Iraks enda väg till Persiska viken blev det kännbart för Iraks oljeexport men när Iran intog halvön Al-Faw 1986 kunde Iraks sjöfart blockeras. Det fick spridningseffekter runt Persiska viken. Efter kriget förklarade Irak och Iran förklara Algerietavtalet som bindande men vid invasionen av Irak 2003 var vattenvägarna avgörande. Brittisk marin inriktade sig på att besätta installationerna vid Umm Qasr på Al-Faw vid invasionens inledning. Med krigsslutet fick britterna mandat att patrullera vattenområdet, FN-resolution 1723. Fram till 2007 skulle patrulleringen hindra vapeninförsel till Irak samtidigt som irakiska marina enheter förbereddes för ett övertagande av vattenvägarnas bevakning sedan koalitionsstyrkorna lämnat Irak 2011. Varför inte Iran gavs tillfälle att medverka i dessa överväganden är okänt men påminner osökt om den policy som färgar västlig nykolonialism.

Vid två tillfällen har iransk marin uppbådat engelska patrullfartyg som överträtt gränsdragningen. Åtta brittiska sjömän som ansågs ha befunnit sig på iranskt vatten uppbringades 2004. De frigavs efter för-handlingar mellan de brittiska och iranska utrikesministrarna. Den brittiska marina utrustningen beslagtogs. England ansåg att det område de beträtt tillhörde deras tidigare mandat, Irak. En ny diplomatisk kris följde 2007 när 15 britter greps – de frigavs oväntat efter 13 dagar. Enligt Iran hade britterna kommit in på iranskt vatten – England hävdade att de hela tiden varit på irakiskt vatten. När en liknande händelse ägde rum 2016 blev följderna mindre omskakande. Två amerikanska patrullbåtar blev bordade och besättningarna, 10 personer, omhändertogs för att friges dagen efter. Från USA:s sida medgavs att det hela var en fråga om oavsiktlig felnavigering i det besvärliga gränsområdet.[12]

Vattenvägar och färdleder

12

Om Kaspiska havet

Kaspiska havet är inte ett hav. Det är en sjö, jordens största, en rest av Tethyshavet. Den har en yta på 374 000 km², är runt 100 mil lång och som störst 43 mil bred. Av kustlinjen, 6 379 km, tillfaller 640 km Iran. Östersjön, ett hav genom förbindelse med Atlanten, har ungefär lika stor yta. Salthalten är ungefär densamma men volymskillnaden är stor. Kaspiska havet rymmer 78 200 km³ vatten, Östersjöns 20 000.

Tillsammans med Aralsjön utgör sjön återstoden av det Arlokaspiska inhavet. Ytan ligger 28 meter under havet. Det största djupet ligger runt 1 023–1 025 meter. Viktigaste tillflöden är Volga, Ural, Terek och Kura. Andra tillflöden är Aras, Emba, Kuma, Samur, Sefid och Su-lak. Sjön har till och från torkat upp och återfyllts men har de senaste decennierna minskat på grund av dammar som bromsar vattentill-förseln. Den iranska kustlinjen sträcker sig från Azarbajdjan i väster till Turkmenistan i öster.

Området har varit bebott sedan forntiden. Då var benämningen *Hyrcania*, fornpersiskans *Verkâna*. Ordet *Verkā* hade betydelsen varg - *Hyrcania* var *Varglandet*. Enligt Strabon blev sjön namngiven efter ett dåtida folk, *ashyapas* (Sanskrit) och då skall en gren av floden Oxus ha anknutit till sjön.

Vintertid råder stora temperaturskillnader i de södra och de norra delarna. I den södra ligger medeltemperaturen för januari på några få plusgrader, i den nordöstra delen runt 15 minusgrader. Med sex djupområden är havet, delvis outforskat, indelat i en grundare norra halva och en djupare södra. De skiljs åt av en grund passage som förbinder halvöarna *Apsjeron* (Azerbajdzjan) och *Tjeleken* (Turkmenistan). Djupskillnad i kombination med att största tillflödet sker i sjöns norra del skapar en ojämn salthalt. Den ligger på runt 1,1 procent, runt en tredjedel av salthalten i de flesta hav. I norra delen är sjön praktiskt taget saltfri. Utanför Volgamynningen sker isbeläggning under vinterhalvåret. I söder stiger salthalten och avviker mot världshavens - mängden magnesiumsulfat är 4 gånger så stor. I havets sydöstra del där klimatet är torrast och avdunstningen störst är salthalten högst. Saltast är en vik, *Karabugaz*, Det svarta svalget, norr om *Tsjelekenhalvön*, med en salthalt på 32 procent. Vintertid uppträder sulfat- och saltsyrebesläktade ämnen med en koncentration på omkring 35 %.

Fiske och kaviar

Med flacka kuster saknar Kaspiska havet bra hamnar men är rikt på olja, naturgas och fisk – sill, karpfiskar och stör med den ryska och iranska kaviaren. Stören är en *anadrom* fisk. Den lever i saltvatten men fortplantar sig i sötvatten vid kuster och flodutlopp med bräckt vatten. Den vandrar upp i flodernas sötvatten för att leka och livnär sig på bottenlevande blötdjur, kräftdjur och småfisk. Leken sker i juni till augusti i djupa, kraftigt strömmande floder med sten- eller grusbotten men det sker inte varje år. Populationen i södra Kaspiska havet har två lekperioder från april till oktober men leken avbryts när vattentemperaturen når över 25°C. Ynglen stannar i floderna till sommaren påföljande år.

Den persiska stören betraktades länge som en underart till *Acipenser gueldenstaedtii* men har allt mer börjat betraktas som en egen art. Forskning pågår. Arten är en av de störar som levererar den klassiska så kallade ryska kaviaren. I Iran odlas fisken för utsättning i fiskevattnen. Den persiska stören är klassificerad som *akut hotad* av IUCN, och beståndet minskar. Främsta orsaken är överfiske. Kommersiell fångst av arten är förbjuden i Ryssland sedan 2000, men illegalt fiske förekommer och är ett hot mot arten. Bifångst vid fiske av andra arter är också ett hot. I Iran, där fisken som nämnts ovan odlas för utsättning, är vattenföroreningar ett hot.

Havet och myten

I forniransk mytbildning har Kaspiska havet en framskjuten plats. Det var världens slutpunkt. Det var före en vikings seglats över Kaspiska havet för att ockupera staden Barda´a en kortare tid. Då hade en forniransk föreställningsvärld

passerats där man talat om ett sextonde land. Det placeras ibland vid Aralsjön, ibland längre västerut vid Volgas utflöde i Kaspiska havet. Där hade en i den forniranska legenden omnämnd Paurva undsatt gudinnan *Anahita*, klädd i bäverskinn. Med detta har kapitlen 5 - 12 i *Vendidad* – forntida texter och skapelsemyter – ansetts kunna få en tänkbar förklaring. I Vendidad svarade den persiske guden *Ahura Mazda* på profeten Zarathustras fråga om regnvattnet att detta renas i en sjö för att sedan med vindarnas hjälp återgå till källan. Mytologin så som den kommer till uttryck i Avestan antas falla tillbaka på den klimatiska och topografiska miljön runt Karabugaz i Kaspiska havets norra del.

Havet och oljan

Förekomsten av olja i Kspiska havet. var känd från 500-talet f.v.t. Sasanidkungen Ardashir I skall ha beordrat en ständig eld för Ahura Mazda, den persiska guden, i ett tempel. Från 900-talet grävdes brunnar för att dra nytta av oljan. På 1500-talet beskrev brittiska handelsmän hur svart olja, nafta, användes för uppvärmning. Under 1870-talet var det i Baku som de första maskinborrade oljehålen och offshore-borrningarna i världen utfördes.

När Turkmenistans införlivades med tsarväldet följde en rad expeditioner. Löjtnanten Zjerebtsov seglade 1847 över Karabugazviken för att ta bottenprover. De visade att den fyra meter djupa viken hade glaubersalt. Det kunde användas inom naturmedicin och glastillverkning men senare skulle Karabugaz försvinna i ryska kartor. Sjunkande vattennivå efter dammanläggningar skulle döljas. Karabugaz stängdes, förvandlad till saltöken. Flamingon, vars röda fjäderskrud beror på att dess livnäring, saltvattensräkan, försvann. Det kulminerade åren före Gorbatjov. De sibiriska floderna hade vänts söderut mot centralasiens bomullsfält. Med den ryske presidenten Gorbatjovs perestrojka vände pendeln men systemet kunde inte räddas. Året efter Turkmenistans självständighet, 1991, öppnades en förbindelse mellan havet och viken. En ekologisk obalans har delvis återställts.

Vid slutet av 1800-talet trädda oljeutvinning in. De ryska entreprenörerna Lianozov, Mantashev och Gukasov utvecklade ett konglomerat där delar låg i Alfred Nobels händer fram till 1917. Åren 1879 - 1888 nådde produktionen samma nivå som i USA. I Bakuområdet hade omkring 200 000 iranier sin utkomst, bland dem många av de konstitutionalister som framträdde under revolutionen 1906. Alfred Nobel hade tillsammans med bröderna Robert och Ludvig 1874 startat ett produktionsbolag för natfta. *Branobel*, under några år ett av världens största oljebolag vid sidan av Rockefellers Standard Oil. Alfred Nobels aktier i bolaget motsvarade 12 procent av den donation som senare blev grund för Nobelpriset.

Kaspiska havet är enligt internationella rättsregler delat mellan Ryssland och Iran. En systematisk exploatering tog fart 1921 med ett kombinat för saltkemi, kraftverksdammar och metallverken i Magnitogorsk. Under Stalintiden utgav den ryske författaren Konstantin Paustovskij boken *Det svarta svalget* som riktade sig till Sovjetunionens centralasiatiska muslimer med fältropet *Nomader! Sluta med irrfärderna över de döda öknarna och bli arbetare, ty nya tider har kommit*. Idag har de antika sidenvägarna fått en renässans som ett led i exporten av olja och

gas. Samtidigt har oklarheter rått om havets territoriella indelning efter den ryska republikens inrättande. Till problemen har hört lokaliseringen av pipelines och kuststaternas territoriella anspråk. Till aktörerna hör Ryssland, Iran, Azerbajdzjan, Khazakhstan och Turkmenistan. Även USA anser sig vara intressent, åberopande säkerhetspolitiska skäl.

Kaspiska havet förvaltades före Sovjetunionens upplösning enligt principer med motsvarighet på andra håll. Ladogasjön (Finland-Ryssland), Stora sjöarna (Kanada-USA) och överenskommelser USA träffat med England och Canada om de övre sjöarna, *Webster Ashburton Treaty*, 1842 och 1909, Constancesjön (Tyskland-Österrike-Schweiz) och Titikakasjön, Bolivia/Peru, 1956. Kaspiska havet hade tidigare territorialvattengränser men avtal om fiskezoner från 1978. När sovjetrepublikerna blev självständiga uppkom frågan om de legala rättigheterna enligt iransk-ryska avtal fortfarande var giltiga, till viss del reglerat i Wienkonventionen om nya statsbildningar.

Med territoriella förändringar pågår idag ett diplomatiskt krig mellan USA, Ryssland, Iran och Kina. Kuststaterna, Ryssland, Iran, Azerbajdzjan, Khazakhstan och Turkmenistan, gjorde 1991 anspråk på sina nationella tillgångar. Iran ville ha ett samutnyttjande enligt avtalen från 1921 och 1940. Det väckte oklarhet om havets territoriella indelning och lokaliseringen av pipelines. USA anser sig höra till intressenterna åberopande säkerhetspolitiska skäl.

Kazakhstan's kända tillgångar beräknas uppgå till 30 miljarder fat (2010). Tillgångarna finns i landets västra del där de fem största oljefälten är belägna – *Tengiz*, *Karachagansk*, *Aktobe*, *Mangistu* och *Uzen*. De svarar för drygt hälften av landets tillgångar. Turkmenistans sektor i K. beräknas innehålla upp emot 80 miljarder fat. Azerbajdzjan's tillgångar uppskattas (2012) uppgå till runt 7 miljarder fat, huvudparten lokaliserat offshore i *Azeri-Chirac-Gundeshifälten* (ACG). Azerbajdzjan International Oil Consortium (AIOC) träffade 1994 ett avtal på 30 år för fältens utveckling i det djupvattenbelägna Gunashli med en medverkan i pipelinen Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC). Ryssland motsatte sig Azerbajdzjans AIOC, där USA:s Amoco och brittiska BP ingick.

I den iranska sektorn beräknas oljetillgångarna uppgå till 10 miljarder fat. Det motsvarar 7 % av Irans totala kända tillgångar, huvudsakligen i Persiska viken. Utländska investeringar och distributionsvägar har varit kontroversiella sedan 1979. Kazakstan, Azerbajdzjan och Turkmenistan vill ha en delning av havet i sektorer.

I havets norra del kom från 1970 en sektorindelning mellan Azerbajdzjan, Kazakstan, Ryssland och Turkmenistan. Den baserades på en gränslinje ned till den rysk-iranska gränslinjen Astara-Hosseinqoli. Området söder om *gränslinjen* omfattade 44 000 kvm, 11,5 %, av havets yta. Kuststaterna inrättade 1992 ett samarbetsorgan. Ett gemensamt oljebolag bildades av Iran, Ryssland och Turkmenistan men Azerbajdzjan ansåg sig inte bundet av avtalen från 1921 och 1940. Iran gjorde anspråk på 20 % av vattenområdet. Det utmynnade i att Irans dåvarande oljeminister, 2001, klargjorde att med frånvaron av en lösning förbehöll

sig Iran rätten att påbörja aktiviteter i Kaspiska havet. När sedan den iranske utrikesministern 2010 lät uttala att Iran aldrig haft en rätt överstigande 11,3 % i havet, vilket följde med delningen av den norra delen 1970, tvingades han avgå.

Azerbajdzjan slöt 1997 avtal med amerikanska bolag. Iran och Turkmenistan protesterade. Iran pekade på att havet var *sue generis* - det hade en unik ställning. Föreslag 1994 om en regional samverkan kring Kaspiska havet vann stöd hos Ryssland och Kazakstan. Azerbajdzjan motsatte sig med hänvisning till att gränsdragningsfrågorna inte lösts. Mellan Turkmenistan och Azerbajdzjan fanns oenighet om rättigheterna till oljefälten *Kyapaz/Serdar*, *Chiraq* och *Azeri* där Alfred Nobel varit verksam. Azerbajdzjan motsatte sig iranska licensrättigheter till Royal Dutch Shell. Iran ansåg att den ursprungliga delningen av Kaspiska havet inte ändrades som följd av sovjetväldets kollaps men vann inget stöd. I de iransk-ryska fördragen betraktades Kaspiska havet som en inlandssjö. Kuststaterna hade inte rätt att åberopa sjöbottenresurser så länge inte frågan fått en lösning. En 1997 träffad överenskommelse mellan Azerbajdzjans statliga oljebolag, SOCAR, ryska Lukoil och Rosneft föll på denna punkt.

Irans krav på 20 % mötte motstånd. Det spetsades till när Kazakstan hävdade att Kaspiska havet var ett *hav*, inte en *sjö*. Den internationella havsrättskonventionen skulle tillämpas. Ryssland hade 1996 öppnat för samarbete med Kazakstan och tagit över unionens plats i FN. Där ingick tidigare förpliktelser och rättigheter liksom fördragen från 1921 och 1940 men med norra Kaspiska havet indelning i sektorer 1970 hade följt en modifierad bottenlinje. Den ”ryska delen” omfattade området norr om linjen från Astara över till den motsatta sidan men den hade aldrig fastställts. Kazakstan ansåg att det iranska förslaget, likadelning mellan var och en av kuststaterna, försvårade gränsdragningsfrågan. Ryssland, Azerbajdzjan och Kazakstan var öppna för en delning med en ”modifierad median”. Iran höll fast vid en likadelning.

Vid överenskommelserna 1921 och 1940 var varken havs- eller bottengränser etablerade. Avtalen reglerade sjöfart och fiske, inte olje- och gasutvinning. Iran hade förbjudits att använda marina tillgångar men fördraget 1921 hade upphävt begränsningar i Irans sjörättigheter efter det ryskiranska kriget 1828.

Den återkommande stötestenen har varit om Ryssland och de stater som tillkom vid sovjetväldes fall är bundna av överenskommelserna från 1921 och 1940. Det följer av Wienkonventionen, *Succession of States*. Frågan blev varför inte Iran skulle tilldelas 50 % av havet. Ryssland och de nya statsbildningarna hade att mellan sig fördela 50 %. Skulle en delning i nationella sektorer ske hävdade Iran en likadelning med 20 %.

Fram till 2018 har olika förslag passerat - delning av hela innanhavet, delning som följer havets botten med havsytan som öppet gemensamt vatten, delning enligt bestämmelserna i 1982 års havsrättskonvention, delning som följet en modifierad bottenlinje, delning i sektorer som var och en omfattar 20 %, delning i en nordlig och en sydlig del i ett första steg för att därefter dela dem inom de berörda staterna. Det hela har lett till konflikter mellan Azerbaidzjan och Iran.

Det spetsades till i ett område mellan Baku och den iranska hamnen i Astara. Iran hävdar att det är oklart vem området tillhör. Militär närvaro från iransk sida betraktades som intrång.

Med en överenskommelse som numera träffats regleras exploateringsrätten. Havet definieras som hav, inte sjö. Iran kan med detta inte åberopa en andel om 20 %. Kuststaterna förfogar över ett område som står i proportion till landets kustlinje. Gränsdragningen vid sidan om olja- och gas har lämnats öppen.

Konflikter och pipelines

Vägen för rysk gas västerut inbegriper en nordlig dragning via Östersjön. Ledningen tangerar Gotland – *Northstream*. Ett nordligt alternativ över södra Ryssland gynnar inte Iran. Ett sydligare alternativ, det kortaste, Kaukasusalternativet, med pipelines från Baku till Turkiet skulle kunna ske på den armeniska sidan utmed Arasfloden, gränsflod mellan Armenien och Iran. En tredje dragning, via södra Iran, faller tillbaka på en politisk utveckling där sanktioner och kärnkraft står i fokus.

Med detta har en maktkamp följt. USA och EU vill styra Centralasiens energiresurser förbi Ryssland och Iran. En nordöstflank med Ryssland, Kina och Iran vill se andra lösningar. Ryssland vill förhindra nya ledningar utanför ryskt territorium och öppna för samarbetsorganisationer som *Eurasec, Collective Security Treaty Organization* och *Shanghai Cooperation Organization*. Ett bilateralt avtal mellan Iran och Ryssland kom till stånd 2010 för att förbigå de sanktioner som blockerar Irans energisektor.

För ett ökat energiflöde har Iran närmat sig Kina. Till problemen hör sanktionsbestämmelser. Amerikanska bolag förbjuds att bedriva affärsverksamhet i Iran men avtal har träffats om gasleveranser till Turkiet. Med Turkmenistan har en distribution inletts. Idag sker en överföring till Kina från 2008 med nya avtal 2009, en andra pipeline 2010 då en pipeline för gas öppnades i Sarakh, gränsstad i nordöstra Iran och ett utvidgat samarbete 2020. En gasledning har byggts mellan de iranska städerna Sari och Neka vid Kaspiska havets sydkust. Från Turkmenistans Korpejefält, norr om Okarem i västra Turkmenistan sker distribution till Kordkuy i Iran. Ledningen, *Korpezhe-Kurt Kui Pipeline* med en längd uppgående till 200-kilometer var den första ledningen i området som inte passerade Ryssland. En andra pipeline, *Dauletabad-Khangiran Pipeline*, togs i drift 2010.

Projektet IPI, sjösatt 1994, avsåg en gasledning från Irans Södra Parsfält i Persiska viken till Pakistan och vidare till Indien. Med oenighet kring konstruktionsfrågor, underleverantörer och sanktioner har Pakistan lagt projektet på is. Under slutet av 2014 meddelade Iran att förseningar äventyrade en fortsättning och Indien övergav 2017 projektet för att prioritera en billigare ledningsdragning direkt från Iran.

TAPI, Turkmenistan–Afghanistan–Pakistan–India Pipe-line, utvecklas med stöd av Asian Development Bank. Pakistan, Indien och Afghanistan signerade en ramöverenskommelse 2008 men 2012 uppstod problem i Indiens och Afghanistans förhandlingar om kostnader. Med sanktionsbestämmelser mot Iran har TAPI haft fördelar för utländska investerare. Utbyggnaden har slutförts 2020.

USA har manat amerikanska och brittiska bolag att undvika projekt som medför intäkter för Iran. Bushadministrationen gav stöd för en gränsdragning i Kaspiska havet som gynnade kuststater utanför Ryssland och Iran.

Till pågående och avslutade pipelineprojekt hör *the Caspian Pipeline Consortium, CPC* (Tengiz-Novorossiysk), ett konsortium lett av BP och Statoil. Driften handhas av BP med Statoil som operatör.

BTC (Baku-Ceyhan), öppnad 2006 förbinder Baku med Ceyhan, hamnstad vid Turkiets sydöstra kust. USA och Europa anser att BTC balanserar ryska och iranska intressen, Ryssland anser att ledningen försvagar ryskt inflytande i Kaukasusområdet. Ledningen har fått kritik då den går förbi Armenien som riskerat en isolering. Ledningen utgör samtidigt en väst-östlig energi-korridor. Den gynnar Turkiet och stärker Georgiens oberoende gentemot Ryssland. Det har medfört sabotagehandlingar.

BTE, *South Caucasus Pipeline*, Baku–Tbilisi–Erzurum Pipeline eller Shah Deniz Pipeline, sträcker sig från oljefältet Shah Deniz i Kaspiska havet via Azerbajdzjan till Turkiet och kan kopplas till TGCP, *Trans-Caspian Pipeline*. Ledningen går parallellt med BTC och ägs av South Caucasus Pipeline Company.

TCGP, Trans-Caspian Pipeline är planerade gasledningar från Turkmenistan till den azerbajdzjanska terminalen Sangachal. Det är en öst-västlig dragning som kan anknytas till pipelinen Erzurum. Även en dragning norrut mot Kazakhstans Tengizfält har nämnts. Då skulle oljan kunna föras västerut utan att passera Ryssland eller Iran. Lösningen stöds av USA men mellan Azerbajdzjan och Turkmenistan finns oenighet. USA har vidhållit en priotering av TGCP med stöd av EU. Från rysk sida framhålls tekniska, juridiska och miljömässiga problem.

South stream och *North stream* har inom EU har med konflikten kring Syrien kommit i blickpunkten. Polen initierat en energisamverkan för att möta rysk kontroll över gasleveranser. Turkiet har hotat med att lämna South stream och överlåta rysk medverkan i anläggningen av ett kärnkraftverk till andra intressenter. Nord Stream som går i Östersjön passerar Sveriges ekonomiska zon. De första rören lades 2010 och ledningen invigdes 2011. Ytterligare en gasledning, *Nord Stream 2*, är under arbete, parallellt med den nuvarande, men en rad europeiska länder har avrått från ett genomförande. USA har kraftfullt motarbetat projektet och pressat Tyskland och tyska företag med hot om sanktioner. [13] [14]

13

Persiska viken

Persiska viken, anknuten till indiska oceanen, belägen mellan öst och väst, rik på olja och gas, utgör skiljelinje mellan Arabiska halvön och Iran. Med ytan 240 000 kvm är den hundratalet mil lång, från 56 km till 338 km bred. Med medeldjup omkring 50 meter, som mest 120, är den grund. Avdunstning medför hög salthalt. Stater som har kustlinje är ön Bahrain, Iran, Irak, Kuwait, Oman, Qatar, Arabemiraten och Saudiarabien. Till en övärld hör Kharg, Qeshm, Hormuz, Större och Mindre Tunb, Abu Musa, Kish, Hendurabi, Bubiyan (Kuwait), Tarout (Saudiarabien) och Dalma (Arabemiraten).

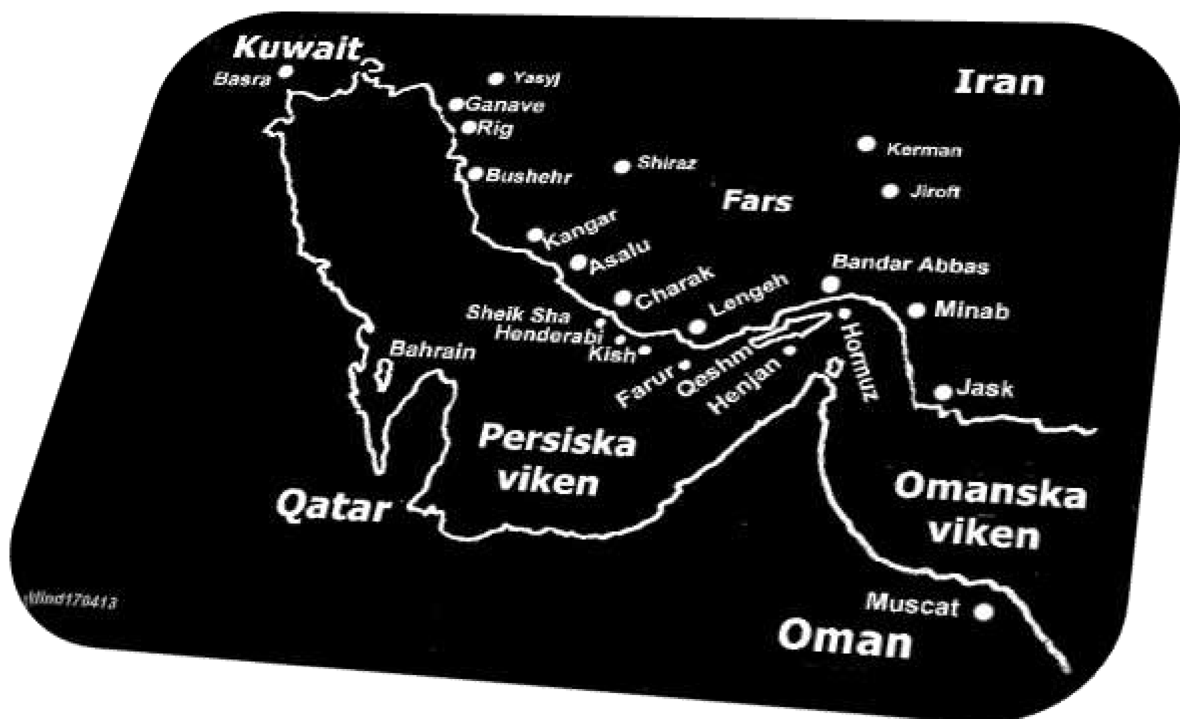
Österut ligger Omanviken som binds samman med Persiska viken via Hormuzsundet. I området har betydande gas- och oljetillgångar ersatt den tidigare huvudnäringen, fiske och ett säsongbetonat pärlfiske under sommarmånaderna. I början av 1900-talet räknade Kuwait in 800 farkoster med 20 000 personer som deltog, *tarsha*. Idag fortgår det i skuggan av oljefält, offshore, som Safaniya Oil Field och gasfyndigheter som delas mellan Iran och Qatar, Norra fältet (Qatar) och Södra Parsfältet (Iran) men med isoleringen av viken finns en unik fauna och korallrev där många arter är utrotningshotade till följd av petrokemisk industri.

Det antas att 50 procent av fisken i Persiska viken, runt Qatar 63 procent, kan ha försvunnit 2055. Samtidigt riskerar korallreven att dö på grund av varmare vatten. Fisken försvinner. Klimatförändringar antas leda till att havsnivån tvingar många boende att lämna kustområdena samtidigt som torka och brist på vatten är framträdande. Samtidigt pumpas årligen flera procent av havsvattnet upp för att omvandlas till drickbart kranvatten. När saltet återförs till havet förstörs havsbottnarna. Runt Medelhavet och Persiska vikens avsaltningsverk finns kilometerlånga kustnära sträckor med förstörd fauna.

Benämningen, Persiska viken, använd allt sedan antiken, har på sina håll ifrågasatts. Googles strök för en tid namnet från sina kartor men det har numera fastställts av FN. Frågan faller tillbaka på sekelgamla dispyter mellan Iran och Arabstaterna som redan från 1960-talet, med stöd från USA, började kalla viken

för arabiska viken trots att det persiskan varit förhärskande språk längs kustområdet och in i den indiska administrationen fram till den engelska kolonisationen.

Med det smala Hormuzsundet som passagepunkt för att nå indiska oceanen har sjöfartshandel pågått utmed vikens kuststäder allt sedan Hippalus fann att monsunvindarna kunde utnyttjas för att nå Indien och Kina. Det svårnavigerade Röda havet kunde undvikas. Jemen, terminal för karavanlederna, kunde ersättas av Persiska viken, passageväg för konkurrerande europeiska handelskompanier vars fartyg ofta hade lastutrymmen som upptogs av kanonportar. Det var en konkurrens om färdvägar i ett oroligt område präglat av konflikter mellan kuststäder, rätten till fiskevatten och pärlfångst.

Från engelsk horisont betraktade man under 1800-talet Persiska viken som ett hemmahav. Där hade man redan före upptäckten av oljan varit inriktat på att säkra sina förbindelser med Indien. Det förstärktes när APOC, idag BP, började skeppa ut Irans olja därifrån. Det spetsades till 1899 när Tyskland fått koncession på anläggandet av järnväg från Konya i östra Turkiet till Bagdad/Basra. Det sågs som ett hot mot brittiska oljeintressen och närvaron i Indien.

Det engelska intresset inkluderade Abadan, utskeppningshamn för Irans olja, belägen på en ö med samma namn vid Shatt al-Arab. Där, nära gränsen till Irak, omkring 55 kilometer från Persiska viken, har Eufrats och Tigris sitt utflöde men också floden Karun, i historien *Ulai* eller *Eulaeus* Den antas kunna vara knuten till Edens lustgård som den i Genesis nämnda Gihan-floden, en av fyra som

tillsammans med Eufrat, Tigris och Pishan (Wadi al-Batin) bevattnade västra Iran. *Karun* är 829 km lång med källor i Zagrosbergen, den enda floden i Iran som tillåter sjöfart, 1888 öppnad upp till Ahvaz för internationell sjöfart. Efter Ahvaz är Karun ibland för grund för sjöfart under torkperioderna. Den lägsta vattennivån är i oktober, och den högsta, på grund av regn och smältvatten, i april.

Abadan har_cirka 230 000 invånare. Staden omnämns av muslimska geografer i skriftliga källor vid mitten av 800-talet. Den grundlades under akemeniderna med namnet *Taryana* för att bli områdescentrum under sasaniderna. Under mongolerna föll den tillbaka men med 1500-talet och safaviderna följde en stabilisering, hämmad av den turkiska expansionen i Irak. Först 1847 inordnades staden i Iran. Under första världskriget besattes staden av England sedan det osmanska Turkiet 1914 försökte ockupera staden.

Då hade, 1909, olja påträffats. Brittiska Anglo-Persian Oil Company, APOC, hade anlagt ett raffinaderi 1913. Den brittiska närvaron vilade på engelska oljekoncessioner och en engelsk-rysk överenskommelse 1907 som garanterat obegränsad rätt till Irans naturresurser. APOC hade försäkrat sig om rätten att prospektera, utvinna, producera och raffinera sedan ett tyskt flottprogram blivit ett påtagligt hot. England skulle tillförsäkras en kontinuerlig oljetillförsel.

Före olja och gas

Runt Persiska viken ägde redan under förhistorisk tid en interaktion rum mellan perser och araber, förenat med ett inflöde av afroasiater från områden kring Nilen, Norra Afrika, Indusdalen, södra Europa och västra Asien. De blev omnämnda av Homeros, benämnda *Afroasiater,* talande afroasiatiska språk. Till de mest utbredda afroasiatiska språken i Afrika hör arabiska, amhariska, oromo och hausa.

Då som nu var Persiska viken en regional enhet vilande på ekonomiska och sociala relationer men det medförde inte någon integration i modern mening. Det var ett led i flyttningsrörelser, sökande efter försörjning och konflikter mellan främst lokala makthavare. Från 1300-talet fram till 1800-talet trädde Portugal, Holland, Frankrike och England in som aktörer i ett handelsutbyte mellan Europa, Indien, Kina och de ostindiska öarna. Holland intog en framskjuten position från 1620-talet fram till 1750-talet. Handelsstationer inrättades i Isfahan, Kerman, Bushehr, Bandar Abbas och, för hanteringen av vin, Shiraz.

I handeln ingick även slavhandeln. I Afrika hade ett slaveri funnits långt före den europeiska närvaron, dominerat av arabvärlden. Med 1700-och 1800-talen flyttade den västerut och många tvångsförflyttades till områdena runt Persiska viken, en handel som framförallt bedrevs av England. Slavarna fördes till europeiska kolonier i Amerika, kallat triangelhandeln eftersom rutten utgjorde en triangel på kartan. Med stadsbildningarna runt Medelhavet, vaggan för sjöfartshandeln, hade på 1500-talet en brist på sjöfolk uppstått även om Vasco de Gama och Columbus upptäckt nya kontinenter. Denna brist täcktes med slavar för att upprätthålla en ny produkt på världsmarknaden – socker. Plantagernas

produktion måste kunna förflyttas över långa avstånd. Runt Persiska viken blev sockerodling en försörjningskälla i området runt Khuzestan, Ilam och Bushsher.

Slavhandeln hade en knutpunkt i Oran, isolerat efter den spanska erövringen 1509 och Tripolis. Det föll tillbaka på karavanhandel som krävde en finansiering där en inkomstbringande slavhandel ingick. Liksom i andra kulturer förekom ett slaveri även på persisk mark men till skillnad från västerut främst som arbetskraft i hushållet, under samanider och safavider som soldatmaterial. Slavar utgjorde inte en agrar arbetskraft. Vid bygg- och anläggningsarbeten deltog vid sidan av krigsfångar frivillig arbetskraft med lönesystemet differentierat för män, kvinnor och barn.

Transporterna i Mellersta östern följde två distinkta karavanzoner, vägarna till Mecka från Syrien eller Kairo eller leden mellan Aleppo och Tigris. Inom sjöfartshandeln hade portugiserna byggt ett nätverk där Indien, Kina och Japan ingick. Vid samma tid intog Venedig en framskjuten plats i slavhandelns finansiering. Dit hörde galärslavarna, ibland fastkedjade i årtionden men redan under romartiden hade man i Västeuropa betalat gods österifrån med slavar – inte med guld och silver. I detta utgjorde Persiska viken ett nav. Kustområdet hade med islams utbredning blivit ett randområde längs Medelhavet, Indiska Oceanen och Svarta havet. När vid 1600-talets slut försvagade gränsområden öppnade för invandrande beduinfolk med jordbruk och fiske som försörjningskällor ingick ett flöde av svarta slavar som redan tidigare fått tillbringa sin tid i Saharas oaser.

Den arabiska halvön

På den arabiska halvön fanns en persisk närvaro redan under tiden för den första stora persiska dynastin, den akemenidiska. Det innebar en expansion söderut. När det nybabyloniska imperiet föll på 500-talet inlemmades Främre orienten i ett akemenidiskt imperium indelat i *satrapier,* län. I vilken grad områden belägna söder och österut, bortom Gaza, ingick i denna maktsfär är oklart. I Bushehrområdet och delar av den arabiska halvöns västra delar har spridda fynd pekat på en persisk närvaro. Inskriptioner funna i Persepolis pekar mot aktiviteter på den arabiska halvön. Araber ingår bland dem som frambär sina gåvor till den persiske kungen, avbildade på entrén till den stora mottagningssalen i Perepolis.

En liknande koppling framträder på graven efter Artaxerxes II. Ett kungadöme, *Gerrha*, har nämnts men om detta råder delade meningar. Akemenidiska referenser innefattar stadsnamnet *Iskia*, som enligt en muntlig tradition skulle vara den äldsta kända stadsbildningen i Oman/Makran. Till de förhistoriska städerna hör i övrigt, vid sidan av Muskat, *As-Safah* i Dhufarområdet, kallat rökelseområdet. Persiska viken har utgjort en länk mellan Mesopotamien, Iran och den arabiska halvön, en bro mellan de södra och norra kustområdena. Detta upprätthölls under den akemenidiska tiden med en *Pax Persia* innan orosmoln trädde fram när detta, efter Alexander den Store och efterföljande imperier, omformades av en ny dynasti, Sasaniderna.

Iran hade, under sasanidtiden, ca 224–632, ett dominerande inflytande på den arabiska halvöns norra kustområde. Öarna och vattenområdet ingick i provinsen *Khavarvaran*, dagens Irak, fram till 1500-talet då portugiser besatte Bahrain. De trängdes ut av den iranska safaviddynastin. Från 1765 kom oenighet mellan lokala makthavare men Irans Zanddynasti frystes ut från Bahrain som 1830 förklarade sig som oberoende tills England trädde in i skeendet. Bahrain sökte iranskt stöd mot en brittisk aggression men från 1861 kom Bahrain under brittiskt styre.

Fördrag 1880 och 1892 utmynnade i uppror. På 1920-talet förde Reza Shah fram anspråk på öarna. Britterna lade 1926 frågan i händerna på en av sina kolonialofficerare, Sir Charles Belgrave. Som rådgivare åt emiren i Bahrain tvingades han bort 1957 efter stora ansträngningar för att "aviranisera" Bahrain. Han föreslog en namnändring av Persiska viken 1937. Ändringen blev tillämpad av Iraks Abdul Karim Qasim. Uppflammande upplopp som slogs ned av England förstärkte motsättningarna mellan shiitiska och sunnitiska grupper. När Irans parlament 1957 lät förklara Bahrain som landets fjortonde provins med två parlamentsplatser öppnade England för ökad inflyttning av arbetskraft till Bahrain från de brittiska kolonierna.

Från 1965 påbörjades samtal om gränsdragningarna i Persiska viken men ett besök av den iranske shahen i Saudiarabien 1967 förhindrades av att Saudiarabien lät ta emot emiren i Bahrain som statsöverhuvud. Efter medling med Sultan Hassan, kungen i Marocko, kunde ordningen återställas. Frågan blev överförd till FN. Iran ville ha ett referendum. England motsatte sig. Med en FN-rapport, no. 9772, slogs fast att en majoritet på Bahrain ville se ett oberoende. Efter samråd mellan England och Iran ratificerades Bahrains oberoende 1970.

Under 1960-talet fick iranska intressen ett stöd av USA. Där såg man shahadministrationen som garant för ett regionalt fotfäste med åtföljande vapenleveranser. Från 1970 följde ett fördrag mellan Iran och England där Iran tillerkändes överhöghet över Abu Musa samt Stora och Lilla Tunb.

Efter Iran-Irak och Kuwaitkrigen har öarna kommit i blickpunkten med anledning av områdets strategiska betydelse. Från mitten av 1990-talet har Iran markerat sina intressen genom en ökad militär närvaro vid Abu Musa som förutom det strategiska läget är rikt på oljefyndigheter som utvinns gemensamt av Iran och Sharjahemiratet vid en offshoreanläggning, Mubarak. Mot detta står en amerikansk marin närvaro i Persiska viken vilken beskrivs som nödvändig för att skydda ett "avgörande livsblod för västs ekonomi".

Om Shibkuhkusten

Utmed det iranska fastlandet med provinserna Bushehr- och Hormozgan sträcker sig den s.k. *Shibkuhkusten*. Där återkom ständiga konflikter mellan olika arabstammar. Där ingick sjömän, handelsmän, fiskare och pärldykare men även jordbrukare utmed Persiska vikens sydöstra kust, Oman, och från det iranska fastlandet. Det medförde en ständig konflikt om inflytandet i kuststäderna. Till de

tongivande aktörerna hörde de arabiska *Niquelus* med namnet efter den plats de ockuperat, staden Nakhily mitt emot ön Hendurabi. Efter att ha migrerat från Oman efter ett sinande pärlfiske kom de att gå under namnet *Hulaaraberna*, kända för piratverksamhet med angrepp mot kuststäder och ostindiefarare. Det kom att destabilisera havsområdet ända in på 1900-talet.

Med Hulaaraberna följde en ständig fejd om fiske, korallrev och handelsrättigheter mellan kustområdets västra del (Busher) och den östra delen (Hormozgan). Till inlandsstäder där deras närvaro märks hör Yazd där de införde den husbyggnadsmetod som innebar kylning av hög värme med särskilda vindfångare, *Badgir*. Med safaviddynastins fall växte detta under 1700-talet till renodlade angrepp på fiskehamnar och ostindiehandelns fartyg. Med deras närvaro kom samtidigt Bushehrområdet i konflikt med Hormozganområdet. Där, närmare Oman, ville man öka sitt inflytande i Persiska viken.

På 1500-talet hade portugiserna manövrerat in en vasallkung på Hormuz. Avsikten var att minska piratverksamheten och säkra sjövägarna men denna kom att fortsätta oförminskat. Portugiserna attackerade, 1583, Nakhily men det blev verkningslöst och handeln föll tillbaka på Qeshm och Kish som varit ledande stödjepunkter för handeln.

Bakom detta låg det stöd som piratverksamheten fick från den iranske safavidregenten Abba I. Denne var angelägen om att driva ut portugiserna från Hormuz och intog Bahrain 1602, Qeshm 1608. För en tid inträdde en stabilisering efter sammanstötningar mellan portugiser och piratföljen men spänningarna ökade. När sedan portugiserna åstadkommit en massaker på flera piratfartygs besättningar ingrep guvernören i Shiraz och blockerade Bandar Abbas (Bandel de Camorao). Portugiserna svarade med att besätta Qeshm 1619 och trängde ut engelsmännen från Jask där de öppnat en handelsstation 1617. Det hela medförde att Niquleus förenade sig med Abbas I som i allians med britterna kunde besätta Hormuz och Qeshm 1622.

Med 1700-talet hade olika arabiska aktörer ett stabilt fotfäste i Lengeh, Charak och på Hendurabi. När sedan safaviderna föll och afghanerna med Nader Shah ämnade ett vacum trädde arabledaren Al Nasur i Bushehr in i maktspelet. Samtidigt gjorde sig engelska intressen påminda. Sedan deras fartyg attackerats hotade de att bränna ned kuststaden Asalu och utförde en flottdemonstration utanför Bushehr. I samma skede kunde den i Iran nytillträdde Nader Shah besätta Bahrain 1736 men den återtogs efter två år. När Nader Shah gick bort 1747 följde Karin Khan Zand. Denne kom i konflikt med guvernören i Lar, Naser Khan. Det hela lämnade rum för lokala arabledare att utropa sig till oberoende härskare. För Bandar Abbas fick det till följd att Naser Khan arresterade den starke mannen i Bandar Abbas, Mullah Ali Shah, 1752. Denne kunde trots detta återta in initiativet och kontrollerade för en kort tid Bandar Abbas, Hormuz och Qeshm men tvingades bort efter rebelluppror. Han attackerade Bandar Abbas men staden föll nu tillbaka.

Under 1800-talet med Kadjardynastin var den iranska sydkusten fortsatt instabil. Pirater och sjörövare fortsatte sina aktiviteter med attacker mot kuststäderna. Staden Kangan angreps ett flertal gånger och ödelades helt 1844. Guvernören i Fars, Farhad Mirza, kunde inte ingripa. Vid mitten av 1800-talet noterade den engelske kaptenen Jones, sedan Lengeh och Charak utsatts för attacker, att Tehran vägrat honom bistånd i medling vid uppkomna tvistigheter. Han beskrev den iranska statsledningen som helt ointresserad av våldsspiralen. Det hela förstärktes när guvernören i Fars dubblade hamnavgifterna, följt av en andra attack mot Kangan 1858. Andra attacker hade riktats mot Taheri i Bushehrområdet medan man i Fars vägrade att stödja en engelsk intervention.

Det fick en lösning där Kangan underordnades en särskild guvernör, Tahmasp Mirza Moed al-Dawle. Motsättningarna fortsatte med Kangans huvudfiende, Dashtiaraberna, inblandade med en tredje attack mot Kangan, 1862. Staden låg i ruiner under några år till sheiken Hassan Khan kunde påbörja ett återställningsarbete. Trots detta följde nya tvister mellan Kangan och Asaluaraber. Staden belägrades 1867. Samtidigt blossade stridigheter upp runt Charak. När sedan, 1880, Farsguvernören kunde arrestera den maktfullkomlige Sheik Mazur som blev hängd återställdes i någon mån ordningen. Engelsmännen såg det som ett slutligt avlägsnande av den persiska dominansen i Persiska viken men turbulensen kvarstod under de första tre årtiondena under 1900-talet

När från 1500-talet safaviddynastins grundare Ismail lät förklara den islamiska tolvmannasekten, *Ithna Ashariyya*, som statsreligion mötte ett motstånd i arabvärlden där Hulaaraberna blev diskriminerade. De vägrade att underkasta sig den safavidiske Shah Ismails påbud. De tog de sin tillflykt till kustområdet men skall inte förväxlas med de infödda arabstammar som bosatte sig utmed Persiska vikens norra kust. Många av dem hade tvingats i exil när safaviddynastin försvagades medan Bahrain kom under Omansk överhöghet 1717. En våg av Hulaaraber sökte sig till Bahrain där de trängde ut den infödda befolkningen. Det skulle förstärkas när den persiska regenten Nader Shah mördats och Karim Khan etablerat sig som regent i Farsprovinsens Shiraz. Samtidigt pågick en kamp om inflytandet över Bahrain. Längre norrut bredde två andra konfliktområden ut sig vid vikens nordöstliga del, *Arabistan* och *Shatt el-Arab*

Inom Iran fick hulagrupperna ett visst självstyre fram till 1920-talet men de skulle senare komma i blickpunkten under Mohmmad Reza Shah vars sekulära regim medförde motsättningar. Under 1960-talet medförde det en exilström från de iranska kustområdena till bland annat Bahrain där man ville motverka en majoritet av shiamuslimer. Efter hand har benämningen Hula kommit att avse alla sunnimuslimer som haft någon form av bindning till Iran, särskilt efter revolutionen 1979.

Persiska viken och öarna

I Persiska viken har dess övärld blivit ett konfliktområde. Det berör bland annat öarna Bahrain, Qeshm (Oracta), Hormuz (Organa), Stora och Lilla Tumb (Pylor, Futur, Caraea), Kish (Kaikandrus), Hendorabi och Lavan. Öarna skulle enligt

Herodotus ha tillhört ett satrapområde, omfattande *öarna i Erythraean Sea,* benämningen hämtad efter den förste härskaren på Qeshm. Ifråga om Qeshm talas om en persisk guvernör, Mazenes. Med fokus på den politiska kontrollen i området har (Herodotus) förts fram att Qeshm skulle ha använts som en exilplats för funktionärer som fallit i onåd.

Iran hade under sasanidtiden ett dominerande inflytande på Persiska viken och den arabiska halvöns norra kustområde. Den iranska Buyyiddynastin som på 900-talet behärskat kalifatet i Bagdad, kom att förstärka detta. Öarna och vattenområdet ingick i provinsen *Khavarvaran*, dagens Irak, fram till 1500-talet då Portugal besatte Bahrain. De trängdes ut av den iranska safviddynastin. Bahrain återtogs. Från 1765 kom oenighet mellan lokala makthavare men den dåvarande regenten Al Khalifeh stod emot. Han kunde 1783 frysa ut Irans Zanddynasti från Bahrain för att 1830 förklara sig som oberoende, något som återkom 1860 när britterna trädde in i skeendet. Bahrain sökte iranskt stöd mot en brittisk aggression men översten Sir Lewis Pelly med det brittiska Indien kunde lägga Bahrain under engelsk dominans.

Bahrein var den första territoriella markeringen i Persiska viken sedan Babylon kapitulerat för perserna. En guvernör skulle ha installerats. Danska arkeologer har funnit palatsrester, *Qalat al-Bahrain*, som tillskrivits kungen Dilmon enligt nyassyriska källor.

Från 1861 kom Bahrain under brittiskt styre och med en överenskommelse 1868 förenade sig Bahrain med de brittiska protektoraten i Persiska viken, förstärkt med överenskommelser 1880 and 1892. Denna koloniala dominans medförde en upprorsperiod. En revolt 1895 vände sig emot Sheikh Essa Ben Ali, den förste regenten sedan relationerna till Iran brutits. Upploppen slogs ned av brittisk militär. I köpmannaskikten kom 1911 krav på ett begränsat brittiskt inflytande då oppositionella tvingades till Indien i exil. En brittisk representation inrättades 1923. Det sammanföll med nya krav från Iran om överhögheten då det gällde Bahrain. Britterna lade frågan i händerna på en av sina kolonialofficerare, Sir Charles Belgrave, som blev rådgivare åt emiren i Bahrain 1926.

Belgraves hårdhet ökade spänningarna. Han tvingades bort 1957. Han hade då gjort stora ansträngningar för att ”aviranisera” Bahrain med förslag om en namnändring av Persiska viken 1937. Det kunde inte genomföras men blev tillämpat av Iraks Abdul Karim Qasim. Då hade, 1927, Reza Shah ställt krav på ett återförande av Bahrain till Iran. England svarade med att slå ned uppflammande upplopp vilket förstärkte konflikten mellan shiitiska och sunnitiska grupper. När Irans parlament 1957 lät förklara Bahrain som landets fjortonde provins med två parlamentsplatser öppnade England för en ökad inflyttning till Bahrain av arbetskraft från de brittiska kolonierna.

Bland öarna i Persiska viken har Abu Musa samt Stora och Lilla Tunb. Abu Musa ett strategiskt läge vid Hormuzsundet. Under antiken elamitiska hörde de med mederna till Kermanprovinsen, därefter kontrollerade av akemeniderna, arsakiderna och sasaniderna. Akemeniderna hade tidvis hämtat Parsprovinsens

guvernör från den arabiska halvön. Med de deylamitiska buuyiderna styrdes öarna från kalifatet i Bagdad. De övergick sedan till Seldjukimperiet för att med Safaviderna ockuperas av portugiserna, återtas och komma under den iranska Zanddynastins kontroll.

Frågan om rätten till öarna fördes under 1920-talet fram av Reza Shah. Britterna har från slutet av 1800-talet argumentera till förmån för Emiraten. Under 1900-talet har England varit stödjepunkt för emiren Sharjeh Sheikh som åberopat suveränitet över öarna fram till 1971 då den iranska marinen tog över kontrollen. Från mitten av 1990-talet har Iran ökat sin militära närvaro vid Abu Musa, förutom det strategiska läget rikt på oljefyndigheter som utvinns gemensamt av Iran och Sharjahemiratet vid offshoreanläggningen Mubarak. Mot detta står en amerikansk marin närvaro i Persiska viken, beskriven som nödvändig för att skydda ett avgörande livsblod för västs ekonomi.

Från 1965 påbörjades samtal mellan Iran och England om gränsdragningarna i Persiska viken. Vid samma tid besökte den saudiske kungen Malek Faisal Iran för inrättandet av den *Islamiska Konferensen* och precisering av gränsfrågan. Ett besök av den iranske shahen i Saudiarabien 1967 förhindrades emellertid när Saudiarabien lät ta emot Sheikh Essa Ben Salman Al Khalifeh, emiren i Bahrain, som statsöverhuvud. Relationerna Iran-Saudiarabien blev en medling med Sultan Hassan, kungen i Marocko. Ordningen återställdes. Frågan blev överförd till FN. Iran ville ha ett referendum. England motsatte sig. Med en utredare, Vittorio Winspere Guicciardi, chef för FN i Geneve, följde en rapport, no. 9772, där det slogs fast att en majoritet på Bahrain ville se ett oberoende. Rapporten kom upp i säkerhetsrådet 1970. Efter samråd med England och Iran ratificerades Bahrains oberoende.[15]

14

Sidenlederna

Handelsstråken mellan Kina och Medelhavsvärlden, karavanlederna, blev från 1800-talet benämnda Sidenvägen. Pälsverk, siden, keramik, ull, glas och ädelmetall nådde väster eller österut. Passagen över Iran blev en inkomstkälla under sasaniderna. Det kulminerade under safaviderna.

Lederna hade redan under arsakiderna, 200 f.v.t – 200 e.v.t, utnyttjats av Hankejsarna för silket, en hemlighet tills nestorianska munkar smugglade silkesmaskar till Bysans. Lederna gick över Taklamakan, ett ökenområde omgett av Pamir, Hindukush, Karakorum, Tian Shan. Området har blivit kallat ”dödens land”. Vid Turfan, (Tulupan), oasstad i norra delen av Gobiöknen, antyder fynd att platsen kan ha bebotts av folk som talade ett indoeuropéiskt språk, tokharer. I området ligger Loulan, ett ruinområde utforskat av Sven Hedin. Området kontrollerades av Handynastin, från mitten av 800-talet fram till 1200-talet centrum i ett uigurkungadöme, erövrat av mongolerna. Från 1300-talets andra hälft dominerades Turfan av regimer stod stod i som beroendeförhållande till Kina som införlivade området vid mitten av 1700-talet under Qingkejsaren Qanlong.

Ledernas utgångspunkt var främst Xi’an, huvudstad i provinsen Xinjiang i nordvästra Kina. Under 1970-talet fann man graven efter kejsaren Shi Huang-ti, d. 207 f.v.t., omgiven av underjordiska kamrar vars terrakottaarmé är ett välbesökt turistmål.

En sydlig gick genom Gobiöknens Tun-Huangoas (Dunhuang) vid Taklamakans gränsområde fram till Loulan. Leden passerade Gansu och Xinjiangprovinerna via Gansukorridoren. Efter passage av Jadeporten delad i två leder följde den norra Tianshanbergen och nådde via oaser Kashgar, korsväg vid Pamirbergen. Den nordligare rutten gick över Tianshanbergen mot Kaspiska havet via Tasjkent. Västerut gick lederna via Taxila, öster om Indus, Kabul, kaukasiska Alexandria, Hectatompylus (Gorgan), och från Hamadan till Seleukia. Från Seleukia gick godset västerut mot Antiokia, via Nisibis vidare till Edessa och Armenien. Ännu en nordlig rutt kan ha gått via Kaspiska havet och Baktrien. Detta liksom rutter via Indien, Persepolis och Susa anses oklart. I Irans nordöstra delar passerades Bukhara, Herat. Samarkand och Marakanda. Staden kom på 700-talet under arabisk, senare iransk, överhöghet. Skövlad 1221 av mongolerna inträdde en

blomstring på 1300- och 1400-talen under Timur Lenk. Härefter ingick Samarkand i uzbekiska Bukharakhanatet för att vid 1800-talets mitt bli ryskt.

Under den kinesiska Weidynastin spreds buddhismen via sidenvägarna. Köpmän, missionärer och pilgrimer drog sig österut. Fahien, kinesisk pilgrim, gjorde nedteckningar från kungadömena Khotan och Kashgar i Xinjiang. Regionen, in i vår tid präglad av spänningar, har med sin geografiska belägenhet inte ansetts som en självklar del av Kina. Med influenser från Iran islamiserades Xinjiang från 900-talet. Regionens kulturspråk blev persiska och tjagataiska. I Changan, dagens Xian i norra Kina, anlades en kristen kyrka 638. Nestorianska manuskript visar influenser från persisk manikeism under Tangdynastin.

Höjdpunkten för lederna kom efter Hanväldet men efter Tangperioden avtog karavantrafiken. Senare skapade islam en ridå mellan öst och väst. Med islams syn på bildkonst förföll buddhistiska målningar och skulpturer. Sogderna hade sökt stöd från Bukhara och Samarkand för att få med Kina i ett motstånd mot umayyadkalifatet, 661–750, men islam blev ett bestående kraftfält. Mongolernas utbredning återgav sidenlederna betydelsen som kulturbärare men handelsflödet blev aldrig detsamma. Med 1200-talet splittrades olika khaner. Under 1300-talet började Europa intressera sig för Kina. Bland de första som sökte sig denna väg fanns två franciskanermunkar, utsända av påven 1245. Han antog att mongolerna var kristna som ville stödja kampen mot islam. Av munkarna, Johannes de Plano Carpini, och franciskanern Vilhelm av Ruysbroecks lät den senare efterlämna sina anteckningar i *Resa genom Asien 1252–1255.*

Marco Polo nådde Kina 1271 efter att ha passerat Tabriz, Ker-man och Hormuzsundet. Under 1500-talet företog kineserna marina expeditioner till Sydasien, Indien, Arabiska halvön och Afrika med sjöfararen Zhang He. Handelsutbyte och diplomatiska kontakter ökade. När senare portugiserna öppnade sjövägen till Indien och Kina, rubbades Centralasiens strategiska betydelse. Områdena dominerades av turkiska nomadstammar. Bosättningar och oaser övertogs av ökensand. Det blev kostsamt att säkra vattentillgången. Mingdynastin, utpräglat isolationistisk, blev sedan slutet för sidenvägarna. De återstår som turiststråk eller pipelines. Från kinesiskt håll har man för avsikt att inrätta en fond för infrastrukturella projekt där inhemska och utländska marknade knyts samman, projektet *Nya Sidenvägen* för att förstärka land- och sjötransporter. Leden skall sträcka sig från Europa till sydöstra Asien.

Mycket av det forntida arv som de forntida handelslederna över den iranska högplatån lämnat efter sig har transporterats till Louvren, British museum. Chicagos Universitet som 1937 fick låna en betydande samling av kilskriftstavlor från Iran. En amerikansk domstol kunde sedan komma fram till att de lånade föremålen, endast delvis återlämnade, skulle beslagtas och säljas till privata samlare som ersättning i ett skadeståndsmål utan samband med vare sig kilskriftstavlorna, berörda institutioner eller Iran. De samlade föremålens värde anses för Iran och världssamfundet motsvara Greklands Akropolis och Egyptens pyramider.[16]

15

Utmed Zagrosbergen

Zagros, en bergskedja i västra Iran sträcker sig från Persiska viken och 1500 kilometer norrut. De högsta topparna når mer än 3000 meter över havet. Bergen tar sin början i södra Iran och sträcker sig sedan utmed Irans gräns i väster tills den i höjd med Kaspiska havets södra del viker åt väster in över Irak och når fram till Medelhavskusten.

Med ett nordvästligt till sydöstligt stråk delas Zagrosbergens sträckning ofta in i två delar, en nordlig genom provinserna Västra Azerbaijan, Kurdistan, Hamedan, Kermanshahn, Ilam, Lorestan, Isfahan, Khuzestan, Chaharmahal va Bakhtiari och en sydlig med provinserna Kohgiluye va Buyerahmad, Fars, Bushehr och Hormozgan. Bergskedjan kan också delas in i en nordlig, en mellan och en sydlig del. Zagroskedjan har toppar som når 3330 meter, Charkhaln 3,330 m, Chehelcheshmeh, 3,173 m, Hossein Bak, 3,091 m och Masjede Mirza, 3,059 m.

Utmed Zagrosbergen sträcker sig provinsen Kurdistan. Namnet är även benämningen på landområden i norra Irak sydöstra Turkiet, nordvästra Iran och nordöstra Syrien. De har aldrig erkänts som en suverän stat. I Iran, Irak, Turkiet och Syrien motsätter sig de fri- och rättigheter som kurderna kräver. Kurderna, nära besläktade med de iranska folken, tillhör den indoeuropeiska språkgruppen.

I *Östra Kurdistan*, Iran, utgör de etniska kurderna omkring 6–8 procent (8–10 miljoner) koncentrerade till de västra delarna av landet och Tehran. Det bor 22 miljoner kurder i Turkiet, runt 25–30 procent av befolkningen. Kurderna i Irak bor främst i norra Irak, *södra Kurdistan*. I Iran är kurdiska ett tillåtet kulturspråk. Kurdiska barn har kurdiska som hemspråk och kurdiska undervisas på iranska universitet, bland dem Kordestan University i Sanandaj. Indoeuropéer slog sig ner i Zagrosbergen årtusendet före vår tidräkning. *Kardaker*, *gutier*, *kyrtyer* och *meder* är kända sedan omkring 2000 f.v.t. Kurdernas etniska förfäder är oklara. Det har antagits att de kan vara meder eller *kardoucher*, de senare ett bergsfolk som omnämns av Xenofon i sin *Anabasis*.

Till stöd för ett mediskt ursprung har en armenisk skrift från 140 e.v.t., kopia av en äldre skrift med kristna böner på sju språk där ett av dem benämns ”Det mediska språket”, åberopats. Texten är skriven på den nordkurdiska dialekten

kurmanji. Samtidigt påpekas dels att kurderna talar ett parthiskt språk med medisk anknytning, dels att mederna talade ett nordvästligt iranskt språk medan kurderna talar ett sydvästligt. Det har anförts att kurderna knappast kan se mederna som förfäder med hänsyn till tiden mellan mederna och kurdernas framträdande.

I Turkiet anses de *zazaiska*-talande (*dimili*) inte vara kurder men det anses styrkt att de tillhör den kurdiska folkgruppen. Språket är besläktat med det sydöstliga *gorani.* och tros vara den äldsta varianten av kurdiska, en modern version av språket i zoroastrismens heliga bok, *Avesta.* Texter på gorani som är över 3 000 år gamla finns bevarade på Smithsonian Institution i USA. Före araberna och islamiseringen bekände sig de flesta kurder till de monoteistiska religionerna *zoroastrism* eller *jezidism*. Runt 900-talet e.v.t. anammade de flesta kurder islam. Till namnkunniga kurdiska muslimerna hör den ayyubiske regenten Saladin.

Mahabadrepubliken, en gång republik i den kurdiska delen av västra Iran, upprättades med sovjetisk uppmuntran och militärt stöd under åren 1946–1947. Republiken föll när det sovjetiska stödet upphörde. Utlovade vapenleveranser från Sovjetunionen uteblev efter påtryckningar från Förenta staterna och andra västmakter. Mellan 1982 och 1988 genomförde Irak försök att utrota den kurdiska befolkningen i Irak. Under perioden mördades över 182 000 människor och 4 000 städer och byar jämnades med marken. Då bombades, 1988, Halabja med kemiska stridsmedel. Minst 5 000 personer förlorade livet.

Efter Kuwaitkriget förklarade sig kurderna självständiga. Irak tvingade omkring två och en halv miljoner på flykt, flertalet till Turkiet. Detta ansågs destabilisera Mellan-östern för-mådde FN:s säkerhetsråd att anta resolution 688 om FN-trupper till norra Irak för att etablera en frizon. År 1992 valde kurderna ett eget parlament, HHK, som blev kortvarigt med motsättningar mellan de två största kurdiska partierna (PUK och PDK).

I norra Irak har kurderna sedan år 1991 haft självstyre med partierna PDK och PUK, ett regionalt självstyre under president Massoud Barzani, son till Mustafa Barzani, ledare för den ovannämnda Mahabadrepubliken i Iran. Sammantaget har kurderna, allt sedan Pahlaviregimens tillträde under 1929-talet, trängts tillbaka och tillerkänts begränsade livsbetingelser.

Kurdistan har betydande naturtillgångar. Olja, järnmalm, kol, uran, krom och koppar. Olja finns främst i Irakiska Kurdiskan men även iranska Kurdistan är rikt på olja. Trots det karga landskapet är Kurdistan fortfarande rikt på frukt, inklusive granatäpplen, äpplen, fikon, vindruvor, vattenmelon. I vissa delar av Kurdistan odlas även oliver och dadelpalm.

Kurdernas ursprungsreligion kallas *yazdanism*. Ur detta har religionerna *jezidism*, *yarsanism* och *alevism* vuxit fram. Idag bekänner de flesta (cirka 95 procent) kurder sig till islam. Ungefär 89–90 procent av alla kurder är sunnimuslimer. Shiamuslimer är en minoritet och finns främst i Khanaqin,

Kermanshah och Ilam. Det finns även kurdiska *aleviter* som räknas som en del av shiamuslimer och mestadels i Tunceli, Bingöl och Elazig. Shiamuslimer utgör cirka 5 procent av alla kurder. Av de icke-muslimska kurderna motsvarar *jezidierna* 3 procent, de kristna 0,6 procent och judar samt *yarsanier* 1,4 procent.

Provinsen Kurdistan, i historien Ardalan, har en yta om 28,817 km², ¼ av det område som bebos av kurder. I provinsen bor (1996) 1 346,383 invånare. Den kurdiska befolkningen utgör en majoritet. I väster ligger Irak, i norr provinsen västra Azerbaijan, i nordöst provinsen Zanjan, Hamedan i öst och Kermanshah i söder. Länshuvudstad är Sanandaj (Kurdiskans Sinne). Det var från de kurdiska områdena som den expansion utgick som slutade med att det assyriska imperiet föll 612 f.v.t. Det mediska imperiet trädde in. Det skulle följas av den persiska akameniddynastin.

Med floder, sjöar, glaciärer, grottor och rekreations-anläggningar drar området till sig ett stort antal turiser. Till floderna hör Zarrinefloden, 30 mil lång rinner den i norr ut i Urmiasjön. Floden Sirvan ansluter till Tigris. I området finns ett stort antal mineralvattenskällor, bland dem Govaz nordväst om Kamyaran, Abetalkh nära Bijar och Baba Gorgor norr om Qorveh. Grottan Kereftoo, nära Divandarreh, är både unik och arkeologiskt intressant. I grottan finns ett antal forntida byggnadsrester och ett tempel med benämningen Heraclius inristad.

Kermanshah **i** västra Iran är administrativ huvudort för provinsen Kermanshah, som ligger vid en förkastning, Sanandaj-Sirjan, drabbades, 2017, av en kraftig jordbävning. I staden bor omkring en miljon invånare, i huvvudsak shiaislamisker. Dominerande språk är kurdiska, officiellt persiska. I staden föddes Doris Lessing. Staden betraktas som en av den förhistoriska kulturens vaggor. I området antas neandertalare ha varit bosatta och sedan den äldre stenåldern finns flera grottbosättningar med fynd från den tid då lergodsbruket började.

I den iranska mytologin går Kermanshah tillbaka till Tahmuras, den tredje kungen inom Pishdadiandynastin. Staden anlades huvudsakligen under sasaniderna. Kungen Bahram IV, kallad Kermanshah, gav staden det namn den har idag. Under sasaniderna var staden huvudstad en tid. Omkring 226 f.v.t och efter ett krig lett av Ardashir I mot kurdiska stammar installerades en lokal kurdisk prins som regent, Kayus of Medya.

Benämningen kurd avsåg vid denna tid iranska nomadfolk, inte en etnisk grupp. En etnisk identitet inträdde först från 1200-talet. Ett oberoende kungadöme bestod fram till 380 då perserkungen Ardashir II avlägsnade den siste regenten. Staden erövrades av arberna 640 och blev under Seljukerna kommersiellt centrum i västra Iran. Med safaviderna förstärktes befästningspunkter. Kadjarregimen slog tillbaka ottomanska framträngningar men staden ockuperades av Ottomanerna, 1723–1729 och 1731-1732. I Kermanshah ligger *Taq-e Bostan* med bevarade grottreliefer från akamenider och sasanider. Strax norr om staden ligger *Bisotun* med reliefer från Darius I och figurarbeten som visar på influenser från väst.

Kamyara, en mindre stad belägen mellan Kermanshah och Sanandaj med runt 50 000 invånare, är till största delen kurdisk och nordväst om staden finns bevarade assyriska inskriptioner som refererar till assyrierkungen Sargon II, daterade till 800-talet f.v.t. *Sanandaj* med runt 375 000 invånare är huvudort i Kurdistan. Staden hör inte till de äldre stadsbildningarna men har intagit platsen som centralort. I *Saqqes*, huvudort i kommunen med samma namn, bor omkring 140 000 invånare. Orten har varit bebodd sedan 1000-talet f.v.t. och blev under 700-talet ett skytiskt centrum. *Bukan* i västra Azerbaijan med omring 2 miljoner invånare gör staden till den fjärde största. De boende är till övervägande del kurder. Belägen i ett höglandsområde omges staden av en bergskedja och här återfinns arkeologiska fynd på mer än 150 platser. Bukan benämndes för 3000 år sedan Izertu, Zirtu, där det bedrevs en tidig glasering av lera.

Mianeh i provinsen östra Azerbaijan med drygt 100 000 invånare ligger i en dalgång, runt 18 mil söder om provinshuvudstaden Tabriz. Staden hade tidigare namnet Miyana, efter den arabiska invasionen Miyanej, kallad Garmrood. Staden, en av regionens äldsta, grundlades under medisk tid. Som en korsväg för handel allt sedan antiken har den varit inordnad en en rad dynastier, den mediska och det akemenidiska Atropatene då staden var hemvist för Sagartianerna. I Mianeh återstår en arkitektur som går tillbaka till tiden för mongolerna under 13 och 1400-talen. De ödelade staden under ett erövrarskede då Mianeh blev ett motståndsfäste. Från denna tid återstår gravsättningar och en brokonstruktion, Qizbron. Den skadades svårt 1946 när anhängare till det kommunistiska Demokratiska Partiet Azerbaijan använde bron som frontlinje mot den iranska armén. *Bonab*, i Östra Azerbaijan är belägen väster om staden Maragheh på ett torrlagt område runt Urmiasjön, Befolkningen, omkring 100 000, talar azerbaijanska. Bonab är omtalat för sin mat, framförallt favoriträtten *Kabab Koobideh* med en tillagning som spritt sig långt utanför Bonab - *Bonan Kabab*. [17]

16

Kulturer och kulturvägar

Om Grekland som centralpunkt för europeisk kultur har det sagts att det passade västeuropeiska kolonialmakter. De ville legitimera en självpåtagen rätt att härska över de kulturer som passerat i Mellersta Östern, Indien och Kina. När idéhistorien via al-Mamun och visdomens hus i Bagdad, Bayt al-Hikmah, passerade Rom, Konstantinopel och Cordoba uttrycks det som att den slutligen förts i säkerhet i Väst.

Nav för händelseförloppet var medelhavsområdet. Idag pågår där, på samma sätt som runt Kaspiska havet, vad som kallats en "petro-aggression". Oljerika stater skapar internationella konflikter. Turkiet och Libyen har med en zonindelning av östra Medelhavet kommit i konflikt med Grekland, Cypern och Egypten.

Den tid är passerad då en antik filosofi avlöstes av kristendomen. Då försvann allting öster om Rom för lång tid framåt men i Syrien och Iran hade Aristoteles arv fått en fristad. Hans brev till Alexander den Store blev hos kalifen Hisham översatta av den iranske Salim Abu-l-ala. Det lästes av Thomas av Aquino när denne trängde in i Aristoteles. I sina arbeten åberopade han den i Iran bosatte Ibn Sina, Avicenna, en av islamisk idéutvecklings främsta företrädare.

När förhistoriska föreställningar en gång lämnades hade en indoiransk Gud, en Dyaus-Pitar, Jupiter hos Herakleitos, fört med sig en enhetsprincip, monoteismen. Platon hade inte avvisat andra gudar men fört en enhetstanke vidare med sin idélära. Aristoteles ansåg att ett grundläggande fel i idéläran var att den tilldelade idéerna en självständig existens. Enligt honom fanns de redan, dolda i materien.

Samtidigt hade *manekeismen* en religionssynkretism, på 200-talet grundad av religionsförkunnaren Mani, satt spår. Den spred sig till Kina, Nordafrika och Spanien och satte spår inom kristendom, zoroastrism, buddhism och mosaisk tro. Det var i grunden en iransk strömning påverkad av zoroastriska och mesopotamiska traditioner som låg vid sidan av det hellenistiska.

Platons akademi hade, trots antihellenistisk hållning, levt kvar men blev från 400-talet fanbärare för nylatonismen. Förgrundsfigur blev Plotinus, enhetens

profet, den ”utgående hedendomens stora bålverk”. Han kom från samma trakter som kyrkofadern Origenes. Plotinus lärjunge Porfyrios förklarade sedan krig med kristendomen. När den bysantinske kejsaren Justinianus I stängde akademin kom två teologiska traditioner, en symbolisk, *kerygma*, en filosofisk, *dogma*, upp på dagordningen. Det symboliska kunde inte förmedlas med ord, logik eller rationellt resonemang.

Det satte spår i en persisk värld. När kristendomen spreds österut sög den upp iransk zoroastrianism och orientens ”Pantokrator”, ett härskande i Guds magnifika glans. Det var en kejserlig etikett som beskrevs av Konstantinos Porphyrogenos i *Ceremoniernas bok*. När sedan både judar och kristna ansågs ha förfalskat Abrahams profetiska budskap var tiden inne för Islams absoluta monoteism, kodifierad i Koranen. Det strålade samman när kalifen Mamun skapade vishetens hus i Bagdad. Judiska, kristna och muslimska tänkare tog upp Aristoteles medan Avicenna, Averroes och Maimonides fick tillgång till översättarskolan i Toledo.

Barbarer och tänkare

När Rom utsattes för yttre tryck med vandalernas inträngningar konfronterades en kejsarkult med föreställningen att lag och rätt inte härleddes från staten. Lag och rätt var överordnad staten. Det var, vilket W. G. de Burgh påpekar i *The Legacy of the Ancient World*, en djupt rotad föreställning med skandinaviskt ursprung. Det låg utanför en hellenistisk tankevärld. Där kom Augustinus att lämna nyplatonismen och öppna för vetenskap och filosofi i kristendomen som hårt pressad börjat separera filosofi och teologi.

Filosofin blev fanbärare i kampen mot kristen auktoritet, en utveckling som inte hade samma jordmån i en iraniserad värld. Al-Farabi och Avicenna formade en syntes av filosofi och teologi där aristotelisk metafysik influerades av monismen, teorin om alla tings likhet. Jaget blev en del av en teologisk referensram där det irrationella och mystiska fick en framskjuten plats i Iran. Avicenna hade fokuserat skiljelinjen mellan *essens*, *vad* något är, det väsentliga, tingets kärna, det avgörande nödvändiga och *existens* - *att* något är. Detta gav filosofin en plats på islamisk botten trots att en legalistisk sha´ria begränsade utrymmet.

Avicennas syntes var för ett ortodoxt islam en svår nöt. Skolastiker som Al-Ashari, 873 – 935, som grundade den asharitiska skolan, ansedd som som en av sunniislams mest inflytelserika tänkare, betraktade sökandet efter sanning som en existensiell kognitiv kunskapsprocess men den enskilde kunde varken godta eller förkasta resultatet. Men eftersom samtidigt varje händelse utgör en skapelsehandling i Guds skapelseplan kan detta utnyttjas efter var och en efter eget skön. En shi´itisk teologi behövde klara ut hur Platons princip att färdighet byggde på kunskap om underliggande principer skulle appliceras på en försvunnen imam. Det blev en fråga som, infogad i en shi´itisk doktrin, återkom hos tänkare som al-Muhaqqiq, 1205 – 1277, och al-Alama al-Hilli, 1250 – 1277. Det fördes vidare av Muhammed ibn Makki al-Amili, 1333 – 1384.

Lärdomsvägar

Till det som spreds från öster hörde läkekonsten. På iransk mark framträdde al-Razi, 863 – 935, följd av Ibn Sina, Avicenna, Alu al-Hussain Ibn Abdallah Ibn Sina, 980 – 1037. Född nära Bukhara i Centralasien bosatte han sig i Hamadan. Med hans *Al-Qanon fial Tib*. *Canon* i väst, samlades en medicinsk kunskap från antiken. Han blev en av den medicinska utvecklingens förgrundsfigur vid sidan Hippokrates och Galeno under sex århundraden och lade grunden för den europeiska medicinen fram till 1500-talet. Avicenna överfördes till Europa av Averroes, muslimsk filosof, jurist och teolog verksam i Andalusiens Cordoba. Det har sagts att med Ibn Sina, i västerlandet mest känd som Avicenna, blev Islam *romarrikets arvtagare inte bara territoriellt utan också kulturellt, och detta arv återställdes i sinom tid till Västeuropa. Utan arabiska filosofer som Avicenna, d 1307 och Averroes, d 1198, skulle den aristoteliska renässansen och därmed högskolastiken aldrig ha kommit till stånd.*

Qanon översattes till latin av Gerard av Cremona under 1200-talet. Under de sista åren under 1500-talet utgavs den sexton gånger och mer än tjugo gånger under 1600-talet. Delar av den översattes 1930 till engelska av Cameron Gruner under titeln *A Treatise on the Canons of Medicine of Avicenna*. Från det tolfte till det sjuttonde århundrandet var Canon huvudkälla för den medcinska vetenskapen i väst. William Osler, utgivare av *The Evolution of modern Science* ansåg att *The Canon has remained a medical bible for a longer period than any other work*.

Till Avicennas andra arbeten hör *al-Najat*, *Isharat* och *Kitab al-shifa,* Book of Healing, en filosofisk encyklopedi som vävde samman aristotelisk tradition, nyplatonism och muslimsk teologi. Avicenna pekade även på olika energiformer och inom kemin blev hans avhandling om mineraler en av huvudkällorna till geologin i väst under det trettonde århundrandet. På musikens område observerade han att i en serie av konsonanter representerade av (n+1)/n var örat oförmöget att göra skillnad när n=45.

Upptäckare och berättare

Med al-Kindi, d 870, fick optiken sin födelse med hans *Boken om belysta speglars reflexion*. Senare kom historikern Al-Biruni, 973 - 1048, att kartlägga de asiatiska folkens kalendrar och religionsutövningen hos zoroastrianer och hinduer. Iraniern Abu Jafar Muhammad al-Khwarizmi, 780 - 850, kunde 835 visa hur man hanterar andragradsekvationen, vårt x^2. Han upprättade astronomiska tabeller, *zij*, som när de via Cordoba förs vidare till Europa och översattes till latinet 1126 blev det mest inflytelserika arbetet inom dåtida europeisk astronomi. Omar Khayyam, 1048 – 1131, löste tredjegradsekvationen. Han tillbringade 18 år i Isfahans astronomiska observatorium och räknade ut att solåret var 365,24219858156 dygn. Detta var alltför exakt - jorden rör sig allt saktare i omloppsbanan. Han passade emellertid på att konstruera en solkalender med åtta skottår under 366

dagar vart trettiotredje år. Det var otympligt. Men det var mera exakt än den gregorianska kalendern.

Uppteckningar från en arabisk muntlig tradition runt 700–800-talen utgör en strängt formbunden beduinpoesi. Kärlek, jakt och strider är vanliga viktiga teman men på senare litteratur har Koranen ett avgörande inflytande. Inflytandet gäller både konstnärligt och rent språkligt men där återkommer även impulser från t.ex. Iran och Indien som utvecklades vid furstehoven, främst under abbasidkalifatet. Under de Parthiska och Sassanidiska väldena fick muntlig tradition såväl som krönikeuppteckningar en framskjuten ställning. Det sassanidiska kungadömet hade vila på en prästfamilj som i krönikorna stadfäster ett enande mellan kyrka och stat. Detta sker i *Khudayname*, Med araberna översattes Khudayname och en kompilation av Abu Ali Muhammad Ibn-i Ahmad Balki föregick Ferdosis *Shahname*. Ytterligare en bearbetning tillkom med stöd från den samanidiske regenten Al-Amir al-Sadfid Mansur I, 957 – 58, *Shahname- i Abu Mansuri*, för att legitimera den samanidiska dynastin i Bukhara.

Mycket av detta gick förlorat under mongolernas framfart men till det som förts vidare hör Ferdosis versepos *Shahname*. Hämtat från en muntlig tradition förenas landförluster, *Turan*, och Zoroasters uppträdande. Här framträder två huvudlinjer en genealogisk med den snabba utveckling som inleddes av Cyrus den Store och en där tyngdpunkten läggs på martyrskap och hämnd, *kin*.

Ferdosi, Firdausi, eller Firdusi, Hakim Abdul al-Kasim Monsur, 935–1020, född i staden Tus, skapade det persiska nationaleposet *Shahnamah*, Kungaboken- Det är ett epos på ca 50 000 parvis rimmade verser. De återger den persiska historien fram till arabernas erövring på 600-talet. Verket har översatts till svenska av bl.a. Eric Hermelin, 1931 och Bo Utas, 1970. Ferdosi återvände till det iranska arvet. Från antiken samlade han material från en muntlig berättartradition i Mazandaran, Sistan, Balkh, Bukhara och Khutan. Det anknöt till zoroastrismen och skriftliga urkunder från parther och sassanider som försökt hejda hellenismens inträngande. Ferdosi lyfte fram motsättningen mellan kungamakt och religion. Med Zarathustras profetiska budskap blev frågan om Ahura Mazda verkligen behövde två företrädare – en kung och en profet – för sina jordiska angelägenheter.

Det jordiska och det sakrala återkommer i krönikeuppteckningar, en samling kring förnyelse och ”rättvist ledarskap”, *Kaykhusraus Chirhdad*. Där fanns ett heligt kungadöme. Det speglas i iransk islamism och satte spår i kalifatet. Den persiska benämningen *Kalif* i betydelsen *khalifat al-rasul allah*, representanterna eller efterträdarna till profeten, ersattes av benämningen *khalifat allah*, viceregenter, utsedda av Gud. Det första, arabiska, kalifatet hävdade att det tillägnats dem av Gud. Det varade fram till 945 då en shiamuslimsk dynastin växte fram med de shi´itiska *Buyiderna*. Med dem kom kalifatet att vila på *khalifat al-rasul allah* vilket påminde om en iransk konungatradition. När Xerxes mottog med undersåtarna satt han bakom en gardin. Han ledde sina trupper i avskildhet från en soltäckt vagn. Kungen var helig och tog emot sin krona från Gud.

Shahname tillkom under en omvälvande period i de centralasiatiska områdena. De hade under två och ett halvt århundrade präglats av erövringar vilket fört med sig Islam. Samtidigt ökade vid tiden för Shahnames tillkomst en turkisk dominans. Det var ett brytningsskede där Ferdosi sökte de iranska rötterna i språket, persiskan, för att ersätta härskarspråket, arabiskan. Med insamlande av ett källmaterial under trettio år skapade han en historisk bild där individualismen gavs företräde framför staten och religionen. I detta fanns en knytning till ett forniranskt religiöst förflutet. Där hade Zarathustra pekat ut var och ens frihet att välja mellan det goda och det onda. Där fanns även en kungamakt, legitimerad genom gudomliga rättigheter, med en lyskraft som inneslöts i en föreställningsram som Ferdowsi ger namnet *Farr*.

På detta sätt lyfts ett indoiranskt förflutet fram. Det knöts samman med imperiers uppgång och fall i förening med selukidisk hellenism och arabisk islamism. Med detta skapades ett nationalepos som pekade på en väg vid sidan av det arabiska och det turkiska. Det var islam på persiska. Till skillnad från svenska islamologer som talar om vikten av att lära sig arabiska så ansåg perserna att koranen var lika tillgänglig på andra språk. Den var universell, inte arabisk.

Shiagrenen på iransk botten dolde karaktäristika som skilde sig från det sunniislamska kollektivet. Iran med en tusenårig civilisation hade haft utvecklade kredit- och postsystem under en stark centralmakt som tagits över av erövrare. Denne hade introducerat gamla stam- och familjetraditioner i ett utvecklat kulturellt och socialt nätverk. Utrymmet för att upprätthålla detta arv begränsades. När en konstnärlig storhetstid inträdde under safaviderna blev det med ett formspråk som tvingats in i andra kulturella och religiösa ramar. Där saknades fundament knutna till dynastier och en egen profet, Zarathustra. Frågan om ledarskap, *velayat*, var inte som inom sunniislam en fråga om samfundets val. Ledaren steg fram utsedd av Gud på grund av utstrålning och karisma.

Idag återfinns imambegreppet i en annan verklighet. Där ingår ett mer militant perspektiv och motsättningar mellan Iran, USA och en arabvärld. En imam kan inte bara vara den som är försvunnen. Han kan också vara någon som har gått under jorden. Det gjorde Usama bin Laden efter terroristattacken mot New York i september 2001. Insatt i ett vidare sammanhang blir det inte endast fråga om ett civilisationskrig mellan öst och väst. Det får härjämte karaktären av ett muslimskt inbördeskrig som kommit till uttryck inte bara i Algeriet utan också i de Centralasiatiska före detta sovjetrepublikerna. [18]

Visionärerna

17

Isfahan, Safaviderna och Shah Abbas I

Isfahan är halva världen lyder de bevingade ord som myntades med safavidregenten Abbas den Store. Som regent 1588 - 1629 tillträdde han endast 17 år gammal, företrädd av Mohammad Khodabande, Sultan Mohammad, en tid av oreda. Abbas legitimitet som regent skulle tidvis komma att ifrågasättas.

På iransk mark skulle den safavidiska dynastin, 1501 – 1736, träda fram efter en orostid. Iran omgavs av turkiska stammar, tajiker, obstinata provinsledare, konkurrerande prinsar och sufiska strömningar medan Uzbeker belägrade Herat. Det var en smältdegel. Där var religionen islam, militären turkisk, administrationen tajikisk och kulturen persisk. Med safaviderna följde en migration mot Indien där mogulfursten Akbar intagit en ekumenisk hållning. I det centrala Iran trädde lokala makthavare fram, bland dem *Muzaffariderna* och *Sardebarerna.*

När Muzaffariderna och Sardebarerna fick vika för *Timur Lenk* hade två stambildningar, *Kara-Koyunlu* och *Ak-Koyunlu*, trätt fram. De överflyglades av en efterföljare till Shaykh Safi al-Din, Ismail. Han påstod sig höra till en släktkedja efter den shi´itiske imamen, Musa al-Kasim, d. 799. Shaykh Safi al-Din hade under il-Khaniderna grundat en sufiorden, från början sunnibaserad. I uppteckningar, *Safvat as-Safa*, återfunna i Ardabil efter en Ibn Bazzaz. Där tillskrivs Safi al-Din en profetisk förmåga. Bazzaz släktkrönika slutfördes förmodligen 1358. Med tiden försvagades safavidernas legitimitet. Den bröts med en ny dynasti, Qajarerna, vars shaher ansåg sig vara Guds skugga på jorden.

Med Ismail grundlades från 1501 en ny dynasti, den Safavidiska. Ismail utropades till Shah, Ismail I. Tillhörande islams shiagren, tolvmannasekten, införde han Shi´ismen som statsreligion. I nyordningen växte sedan tre huvudlinjer fram, ett karismatiskt ledarskap, mahdins (den tolfte Imamens) återkomst och en väntan på återkomsten. Där fanns inslag som Karbalaparadigmet, historien om Ali och sonen Husayn, och ett teologiskt/mytologiskt regelverk färgat av ett förhistoriskt förflutet. Då hade Ismail besatt Hamadan 1503, följt av områdena kring Kaspiska havet. Bagdad

intogs 1508. Det oroade, österut, uzbekturkarna som trätt fram efter timuridernas fall. I de ottomanska gränsområdena hade Ismail, tillskriven en poetisk förmåga, vunnit ett utbrett stöd bland turkstammar. Konflikter med det ottomanska Anatolien ledde 1514 lett till slaget vid Chaldiran. Ottomanska janitsarer förintade en safavidisk armé och gav utrymme för sultanen Suleyman att ockupera Bagdad 1533. Med franska rådgivare intogs Tabriz 1547. En sträng vinter tvingade fram en reträtt men det övriga Europa förespråkade ett närmande till Iran. Frankrike blev isolerat. Irans västgräns fick den dragning som den har idag men det mötte motstånd inom turkstammar. Ett fredsfördrag om till stånd 1555, fördraget i Amasiyyeh. Huvudstaden Tabriz flyttades till Qazvin, utom räckhåll för ottomanska intrång. Med Abbas I tillträde 1587 skulle den sedan flyttas till Isfahan.

För att möta hotet mot gränsen i väster reorganiserade Abbas I statsförvaltningen. En stående armé med slavsoldater värvades bland georgier, armenier och tjetjener. Abbas flyttade den iranska huvudstaden till Isfahan, en mer central plats än Qazvin. Med turkarna följde ett fredsfördrag 1590 men Tabriz och delar av Azerbajdjan, utom Ardabil, fick avstås. I öster kunde Herat återtas 1598. Kandahar återtogs 1622. Västerut kom nya sammandrabbningar med turkarna. Det som avståtts genom freden i Amasya 1607 kunde återgå men samtidigt kom ett hot mot iranskt intresseområde från moghuldynastin i norra delen av Indien. Abbas kunde emellertid återta Diyarbakir och Bagdad (1623).

Ismail I hade säkrat sin ställning med en prinsflora i provinserna. Sönerna, Tahmasp, Ismail II, Khodabande och Abbas I kom, på betydande avstånd från Isfahan, att positionera sin plats i kungahuset. Abbas I skulle komma att bryta med detta. Haremet blev den miljö där tronpretendenter fostrades, behärskat av kastrerade slavar vars makt och inflytande var oinskränkt. På detta sätt skapades den kungliga hushållsslaven, *ghulam* - ett av tre ben vid sidan av lojala qizilbasher, oymaq, och shahsavan, qizilbasher tillerkända guvernörsposter eller tilldelade jordförläningar, *tiyul*, i utbyte mot tillhandahållande av militär trupp.

För att balansera qizilbasherna som maktfaktor lät Abbas I omstrukturera statsförvaltningen. En utökad stående armé med slavsoldater värvades bland georgier, armenier och tjetjener. Härskarens maktbas vilade på köpta slavar - men de var inte som västerut ett jordbruksproletariat. De ingick som en del i det som Max Weber kallade en patrimoniell byråkrati. Den skulle för Abbas I eliminera de stammotsättningar som framträtt under åren 1524 - 36 och 1576 - 90.

Med detta övergavs ett messianskt lojalitetsinslag som karaktäriserat Ismail I. Den ekonomiska basen centraliserades. Beskattningen i provinserna, *mamalik*, blev beskuren genom ett jordägande knutet till shahadministrationen, *khassa*. Det begränsade qizilbashernas inflytande, en ekonomisk struktur med annan form än ett ottomanskt. Där utvecklade sultanatet *waqf*, ett fondsystem, vid sidan av beskattningen. I båda fallen var det en fråga om maktfördelning och problemen blev likartade när balansen mellan det kungliga och det samhälleliga kom upp i Iran under ett följande 1800-tal.

Med Shah Abbas reformer var vid slutet av hans tid 20 % av de högre befattningarna inom statsförvaltningen besatta med slavar. Qizilbasherna, utanför centrala Isfahan, hade försvagats. I en central militär organisation, drillad som ottomanska janitsarer, ingick omkring 40 000 soldater, 15 000 muskötutrustade kavallerister, en reservstyrka på 12 000 man, lika många artillerister och en livvakt, Shahsavan, på 3000 man. Påminnande om akemenidernas javidan, de odödliga, var de lojala mot shahen - men dennes legitimitet som sufimästare var på väg att trängas tillbaka.

Med den ekonomiska nyordningen uppstod en obalans inom, med Max Webers språkbruk, ett välde liknande medeltidens furstestater, en struktur identisk med ett jättestort furstligt godsherravälde. Så länge maktbasen höll kunde en sådan ordning upprätthållas. Men när den utsträcktes till ett imperium kom den att sönderfalla i två delar. Den ena låg nära härskaren, den andra blev en förlängd arm in i provinsområden. Där försköts lojaliteten från härskare till befälhavare. Centralmakten försvagades. Samma sak hade skett under samaniddynastin med turkiska slavsoldater inom en iransk hegemoni.

I Isfahan kom en omfattande byggnation och etablering av ambassader till stånd. Richelieu lät sända två kapucinermunkar och en plattform blev etablerad. Shah Abbas försökte få till stånd leverans av en tryckpress men det övergavs vid hans bortgång. Moskéer och religiösa seminarier uppfördes medan en fristående religiös hierarki växte fram. Textilindustrin blomstrade trots negativa spiraler. Porslin, metallhantverk och kalligrafi, växte. Miniatyrmåleriet blev förebild för indisk miniatyrkonst inom moguldynastin.

Under tiden hade iranska arkitekter med Isfahan som förebild skapat byggnader som Taj Mahal, en stadsplan präglad av en centralt placerad öppen rektangulär yta. Den omgavs i Isfahan av en Kunglig moské, Sheikh Lotfollahmoskén och Ali Qapupalatset med långsidor som bazarstråk. Det var arkitektoniska mästerverk även om Robert Byron i sin 1937 utgivna Vägen till Oxanien ansåg att *Kungamoskén i den sydvästra delen av maidan, vars gigantiska blå kropp och enorma ytor med grovt, blomdekorerat kakel utgör just den sortens ”orientaliska” miljö som är så omtyckt av Omar Khayyamfantaster.* Andra byggnationer från denna tid är broarna över floden Zayande Rud, Talar Ashraf Hakimmoskén och den armeniska Vankkyrkan. Konst och utbildning fick stöd medan hoven hos ottomaner använde persiskan som förvaltningsspråk.

Inom handeln hade handelsmönstren växlat. Portugiserna hade ockuperat Bahrein och Hormuzöarna för att dominera sjörutterna på Indiska oceanen. Abbas lyckades tränga undan dem från Bahrein 1602. Han fick 1623 bort dem från Hormuzöarna men när de hotade transportvägarna lät Abbas monopolisera silkeshandeln. När sedan silkesexporten tog vägen via Levanten, en mera lönsam väg än Persiska viken, bildades portugisiska, judiska och armeniska nätverk och det gamla Djulfa, beläget vid Arasfloden, flyttades till Isfahan.

Staden blev centrum för en världsomspännande handel från Armenien i norr till Persiska viken med armeniska och judiska centra i Kairo, Alexandria, Aden,

Hormuz och Isfahan, nav i ett handelsflöde från Ana-tolien till Tibet och från Bandar Abbas till Kanton. Portugiserna som ockuperat Bahrein och Hormuzöarna dominerade sjövägarna sedan de funnit sjövägen till Indien via Kap Horn.

Abbas kunde med britterna på sin sida tränga undan dem från Bahrein 1602, från Hormuzöarna 1623. Det öppnade för holländska intressenter. Det brittiska Ostindiska kompaniet såg en möjlighet att få del i silketransporterna men Abbas lät monopolisera silkeshandeln som nådde Europa via Aleppo, Bursa och Izmir, idag turistort i Turkiet.

Det europeiska importbehovet kom emellertid allt mer att riktas österut. Mugholdynastin i Indien behövde inte Iran när kontanta medel kunde söka sig till europeiska och indiska affärshus. Irans finansiella ställning försvagades. Trots ett betydande handelsflöde växte ett konstant underskott i handelsbalansen. Inflationseffekter förenades med en ineffektiv beskattning med en maktbas vilande på en armé med köpta slavar. Det var en bomulls- och silkesindustri vars flöde minskade tills den slogs ut under 1800-talets inledning då brittiska tyger trädde in på marknaden, billigare och mer lockande. Exporten av bomull och siden upphörde för att ersättas av råbomull och råsilke.

Vid 1900-talets ingång exporterades tjugo gånger så mycket råbomull som bomullstyg alltmedan engelska tullregleringar bidrog till att förlama Iran. Den safavidiska erans ekonomi har mot denna bakgrund kommit att jämföras med en karavanstation, en entré och exit för mynt, uttryckt som att välståndet i Persien liknar ett vatten som av sig själv söker den kanal det skall passera för att nå sin bassäng.

När Shah Abbas gick bort 1629 började effekterna av ändrade handelsflöden och produktionsmetoder att slå igenom. Sonsonen, krönt som Shah Safi I och fostrad i haremsmiljö hade när han gick bort 1642 knappt deltagit i regeringsarbetet. Förmodligen alkohol- och drogförgiftad dog han drygt 30 år gammal. Ett krig med ottomanerna slutade, 1638, med att Bagdad förlorades. Statsledningen upprätthölls av institutioner som byggts upp från Ismael I till Abbas I. En annan tid stod för dörren. Trots detta skulle de institutioner som byggts stå sig de kommande hundra åren medan konsten nått till vår tid.

Det safavidiska slutskedet blev uppslitande. När andra aktörer trädde in återstod endast de institutioner som byggts under en storhetstid men dess arkitektur och konstuttryck skulle nå vår tid.

Efter Shah Abbas II följde sonen, Shah Safi II, åren 1666 - 94. Trots att han ansågs oförmögen att tillträda kom en kröning till stånd men en andra kröning fick arrangeras där han, vek och ineffektiv, tog namnet Suleiman I. Det blev 28 regeringsår präglade av ministerstyre.

Under tiden steg livsmedelspriserna. I kaukasus ökade trycket från turkar och ryssar. Baku återtogs av turkarna. Staden hade 1660 attackerats av en rysk upprorsledare, Stenka Razin, som förintat persisk trupp, utrustat en flottenhet

och tagit sig över Kaspiska havet in i iranskt kärnområde. Under tiden växte utgiftsflödet. Det som byggts upp under Abbas I förföll.

Under detta skeende överlämnades ett svar till den svenska regeringen på en underrättelse om att Karl XI gått bort och att Karl den XII tillträtt. Brevväxlingen hade börjat under drottning Kristina för att öppna en handelsväg genom Ryssland till Persien. Det omintetgjordes av ryssarna 1679 men det svenska sändebudet Fabritius lyckades 1682 anlända till Persien tillsammans med en tysk biolog och geograf, Engelbert Kaempfer. Persiska köpmän förmåddes bege sig till Sverige men det stannade vid detta.

Efter Karl den XI:s död hade Fabritius återvänt till Persien 1684. Mottagandet var positivt. Shahen skickade en handelsdelegation till Sverige. Den stoppades av ryssarna. Sverige fick egen krigföring att syssla med. Samfärdselfrågor via Ryssland stod inte på dagordningen och Iran kunde endast hållas samman av Suleimans funktionärer. Fabricius blev kvar till 1699 och fick till stånd ett avtal avseende svenskt-iranskt samarbete för att öka trycket mot Turkiet. Avtalet blev inte föremål för någon vidare hantering. Senare, 1715, med den iranske ambassadören i Paris, Mohammad Reza Bejk - förhandlades en liknande överenskommelse fram. Krigsutvecklingen i Sverige och Iran satte därefter förbindelserna på sparlåga fram till 1857 då ett handelsavtal kom till stånd under Naser al-Din Shah, följt av ett avtal 1886 om diplomatiskt utbyte.[19]

18

Nader Shah och påfågelstronen

Nader Shah, Nadr Quli Beg, kallad Tahmaspslaven, 1688 - 1747, trädde fram som Irans starke man 1729 för att 1736 utropas som shah. Ottomanska och ryska intrång avvärjdes. Österut erövrades Afghanistan och Dehli. För att legitimera troninnehavet försökte han integrera shiakollektivet i sunnileden genom en femte shiaorienterad islamisk lärdomslinje.

Safaviddynastins blomstringstid följdes av svagt ledarskap med yttre tryck och dränerad ekonomi. Till turkisk och rysk press fogades hot från öster. Där tvinade Mughaldynastin bort. Ghilzaiafghaner intog Isfahan 1917. Mahmud Ghilzai lät i Khorasan utropa sig till Shah under namnet Mahmud I medan Soltan Hossein, den siste Safavidhahen, förlorade det som återstod av ett försvar. Han avlägsnades 1722. Ryssar och turkar ockuperade delar av norra och västra Iran. När Mahmud mördades tillträdde hans kusin Ashraf. Brutal i likhet med sin företrädare avrättade han shahfamiljen men tronföljaren Tahmasp undkom. Han förklarade sig i Qazvin som Shah, Tahmasp II. Till honom anslöt sig Nader Shah 1726, utmanövrerade Fatḥ ʿAli Khan Qajar och slog, 1730, tillbaka Ḡhilzaiafghanerna. Han lät åberopa sin turkmeniska börd från afsharerna inom stamfederationen Qizibasherna för att anknyta till sunnimuslimska härskare. Med en brutal regim mördades han efter ett flertal uppror. Idag förknippas han med en påfågelstron efter erövringar i Indien.

När den reella makten gått över till Nader Shah hade han hunnit med att eliminera ett andra afghanskt maktblock mellan Herat och Mashad, abdalis (patanerna, senare Durrani). De hotade Mashhad. Det blev slutpunkt på en afghansk dominans i Iran, följt av en kampanj där Nader Shan återtog de landområden som under det gångna decenniet hamnat i ottomanska händer. Med detta kom Nader Shah att driva ut ottomanerna i väster och återta Hamadan, Kermanshah och Tabriz. I norr befriades Georgien och Armenien. Den ottomanske guvernören Ahmad Pasha tvingades uppge områdena väster om Arasfloden, i söder Karbala och Basra.

Med Nader Shah upptagen i nordöst lät Ṭahmasp, 1731 - 32, angripa, ottomanerna men ett fullständigt nederlag. Sultanen Mahmud I lyckades förhandla fram ett fredsfördrag som tillät ottomanerna att återta tidigare områden i utbyte mot Tabriz. Informerad om det inträffade återvände Nader till Isfahan, avsatte Ṭahmasp. Han placerade den åttaårige sonen på tronen som Abbas III - formellt regent 1732 - 36. Angreppen på ottomanerna återupptogs. Uppror slogs ned i Fars och Baluchistan. Ett fredsavtal följde med ottomanernas guvernör i Bagdad, Aḥmad Pasha, 1733, om återgång till de gränser som lagts fast 1639.

Efter förhandlingar med tsarinnan Anna Ivanova, Rashtfördraget, kund Ryssland förmås att lämna områden som intagits 1722. Baku och Derbent. Azerbajdjzan, Jerevan och Tiflis kom under en iransk kontroll. Ryssland kunde med detta vinna fördelar mot ottomanska intressen. Regionens fokus flyttats till ottomanska och ryska motsättningar om kontrollen över Svarta havet – det rysk-turkiska kriget 1736 - 39 följde där halvön Krim och Balkan kom i blickpunkten. Med en gräns i väster stabiliserad sammankallades 1736 ett antal lokala makthavare till ett konvent. Det uppmanades att avgöra om landets ledning skulle vila på Nader eller återstoden av safaviddynastin. När den ledande prästen Mirzā Abu'l-Ḥasan klargjorde att en majoritet ville ha en safavidisk linje blev han strypt. Konventet förklarade Nader Shah som landets legitime ledare. Han kröntes 1736.

Strax före trontillträdet hade Nader klargjort att ett fredsfördrag med ottomanerna måste vila på ett antal förutsättningar. Dit hörde 1) erkännandet av Jaʿfariskolan som femte ortodox legitim islamiska lärolinje 2) en officiell plats för Ja´fari i Mecka 3) erkännandet av en persisk pilgrimsledare, *amir al-haji*, 4) ett permanent ambassadörsutbyte mellan perser/ottomaner och 5) fångutväxling och förbud mot att sälja eller köpa fångar. I gengäld lovade Nader att undanröja shiaorienterade riter som ansågs smäda sunnikollektivet och misstänkliggöra kalifatet.

I detta framträder Nader Shahs turkmeniska ursprung och de till den iranska shiasekten knutna anatoliska alawiterna. Med omkring 20 - 25 miljoner anhängare blev de i en politisk och militär rivalitet mellan en osmansk och en iransk stat betraktade som en förlängning av iranskt inflytande på omanskt territorium.

Nader Shah vann ingen framgång med kraven på en femte shiamuslimsk skolbildning men inledde operationer för att slutligt eliminera afghanskt inflytande. Kandahar belägrades och intogs 1738. Den siste Ghilzailedaren, Shah Ḥosayn Solṭān, bror till Shah Maḥmud avlägsnades. Kandahar ersattes av en ny stadsbildning, Naderabad, dit befolkningen flyttades.

Med slaget vid Karnal utanför Delhi 1739 angreps Mughaldynastin. Mughalkejsaren Moḥammad Shah förvandlades till vasall. Hans påfågelstron slogs i bitar. Benämningen tillkom med en kopia i början av 1800-talet, förvarad i Golestanpalatsets stora sal, efter en brud till Fath Ali Shah kallad *Taous*, påfågel, och *Khanom*, dam. Diamanten *Daryaye Noor*, Havets ljus, hamnade i Tehran. Den omtalade *Koh-i-Noor*, Bergets ljus, mötte en dramatisk utveckling. Diamanten föll

i händerna på efterträdarna till Naders barnbarn Shahrokh och hamnade hos Ahmad Shah Durrani. Den fick sedan byta ägare flera gånger tills den slutligen hamnade hos det sikhiska kungadömet. När det sikhiska kungadömet med det sikhisk-engelska kriget förvandlades till engelskt prorektorat övergick diamanten, 1849, till drottning Victoria, överlämnad till britterna av Punjabs armé 1850. Sedan 1937 ingår den i den brittiska drottningkronan, från 1852 något förminskad, 108.93 karat.

Efter återkomsten från Indien mötte Nader mötte åtskilliga motgångar. Han lät avrätta Tahmasp och dennes son 1740 och inledde attacker i Dagestan, 1741 utsattes han för ett mordförsök. Han sände en emissarie till ottomanerna för att förnya sitt förslag om ett fredsfördrag men ottomanerna var inte mottagliga. Iranska krav som föll tillbaka på tiden för Timur Lenk föll. Ottomanernas andlige ledare förklarade Nader´s förslag om en Jaʿfariskola som kätteri men Nader fick till stånd ett möte i Najaf med ett dokument där Jaʿfariskolan förklarades som legitim inom islam.

Militära aktionerna förenat med omfattande befästningsarbeten som ”Solslottet”, *Ghasr-e-khorsid* i Kalatområdet hade fört med sig en dränerad statskassa. Ett extremt skattetryck hade följt. Det var en nedgång som bland annat återspeglades i den holländska ostindiehandeln – i det *persiska direktoratet* minskade antalet funktionärer från 108 personer 1739 till 77 146.

Under samma tid hade de holländska bolagen krävts på kontanta medel för Nader Shah´s krigföring. Städer och byar hade tömts på tillgängliga medel förstärkt av krav på att ställa fartyg tillhanda för att ta över Basra. Landtransporterna belades med vägtullar. Iran gick från ett överskott i handelsflödet till ett underskott, en trend som pågått under 1600-talet sedan silket funnit andra vägar. Indiska erövringar gav endast en kortvarig ekonomisk effekt. Guld och silver hamnade i Naders kassaskåp i Kalat. Efter fälttåget i Indien lämnade det engelska ostindiska kompaniet landet. Den enda ljuspunkten var handeln med Ryssland.

I en rapport 1748 konstaterade holländs handelsagent Jacob Schooderwoerd att *befolkningen är totalt utarmad och utsugen och har reducerats till en femtedel av sin tidigare nivå, om inte mer. Om VOC* (den holländska handelsstationen i Bandar Abbas) *vill fortsätta sin handel så finns där inget för aktörerna – resultatet blir endast förluster - om inte total ruinering.*

Vid 61 års ålder, 1747, mördades Nader Shah. Han efterträddes av brorsonen Aga Qoli Khan, Ali Shah, efter kort tid utmanövrerad av brodern Ebrahim, i sin tur detroniserad av Nader Shahs brorson i Mashhad, Shah Rukh. Ali Shah avrättades. Guvernören Mohammad Motavali arresterade Shah Rukh men han kunde återkomma efter en kortare tid. Han kom att kontrollera Khorasan i vasallställning under den afghanske Aḥmad Shah Durrani, grundaren av Durranidynastin i ett oberoende Afghanistan.

Shah Rukh blev kvar fram till 1795 då Aga Moḥammad Khan Qajar lät avsätta honom – slutpunkten för Afshariderna i Iran. Iran närmade sig då anarki, en kamp om centrala Iran mellan Afsharer, kadjarer, afghaner, bakhtiarer, qashqaeir och zandstammar. Araber och kurder skapade egna enklaver och emirat i väster, Turkomaner och Shasavens i norr.

Det öppnade för en ny, kortvarig dynasti, Zanddynastin, som ändades efter en maktkamp med kadjarerna och Aqa Mohammad Khan Kadjar. Efter femtio års maktkamp framstod denne som oomstridd ledargestalt för att krönas 1796. Mördad 1797, då tronen övergick till syskonsonen Fath Ali Shah, har han betecknats som den siste store erövraren med en maktbas bland stamfraktioner, en hänsynslös ledargestalt, arkitekt för det Iran som vi känner idag. Teheran hade fallit i hans händer 1785 för att förklaras som ny huvudstad 1789, samma år som en revolution pågick i en annan stad, Paris. [20]

19

Amir Kabir – den förste reformisten

Amir Kabir, Taghi Khan Farahani, 1807   1852, försteminister under Naser al-Din Shah´s tre första år som regent, anses som en av de mest innovativa funktionärerna under Irans 1800-tal. Han mötte motstånd. En rörelse mot reformer och nytänkande bröts.

Amir Kabir hade gjort kometkarriär. Han började som registrator inom militärförvaltningen, *lashkarnevis*, följt av en utnämning som *mostofi-ye nezam*, ansvarig för militärens finanser i Azerbaijan. Senare fick han titeln *vazir-e nezam*, Atabak, Amir-e Nezam. Då övertog han förhandlingarna vid den persisk-ottomanska Erzurumkonferensen 1843 - 47. Den ledde inte till avgörande resultat men Kabir hade befäst en position med kort avstånd till shahkretsen.

Med 1800-talet öppnades Iran mot omvärlden. Industri och infrastruktur började formas men det mötte motstånd i statsledningen. Det hjälpte inte att den reforminriktade diplomaten Malkum Khan från Paris förde fram en skarp kritik mot regimen men Naser al-Din Shahs tillträde hade inneburit en ansats till reformer. Med Amir Kabir som försteminister blev finansförvaltning och skattesystem omorganiserade och med en jämviktspolitik skulle utländska intressen balanseras. Med införandet av vaccinering minskades tidigare dödstal. Vid Persiska viken introducerades sockerplantering, damm- och brobyggnader. Dar al-Fonun, idag Tehrans Universitet, kom till men lärarkåren, huvudsakligen rekryterad från Österrike, betraktades på sina håll som en attack mot prästernas utbildningsmonopol. Ett tekniskt institut inrättat 1958 har fått namnet Amirkabir University of Technology. Amir Kabir skulle återkomma i Mohsen Makhmalbaf's film *Nasereddin Shah* och i den iranska TV-serien *Amir Kabir*.

Med Kabir stärktes relationerna till Turkiet men influenser från Europa och Ryssland skulle mötas med en jämviktspolitik. Kolonialmakterna skulle hindras från att utnyttja av landets naturresurser. Han avvecklade avtal med Ryssland om handelscenter och sjukhus i Astarabad, ockupationen av ön Ashuradeh i Kaspiska havet och marin närvaro vid Bandat e-Anzali.

I södra Iran infördes restriktioner för brittisk sjöfart – brittisk marin förbjöds borda iranska fartyg för att förhindra slavtransporter. Det gick emot gällande ordning. Slavtransporter via Persiska viken hade förbjudits 1847 men med ett

fördrag 1851 gavs England rätt att borda iranska fartyg för kontroll. Genom att bryta med fördraget ville Amir Kabir markera motståndet mot engelsk och rysk dominans med en orientering mot Österrike och USA.

Till nyordningarna hörde stärkt centralmakt, reducerade finansiella transaktioner till jordägare och minskad hovbudget. Det mötte motstånd. När greppet över hovförvaltningen förstärktes och moskéernas *bast*, en fredad tillflykt för oppositionella, *taziyeh*, ett shiamuslimskt passionsspel, förbjöds hade Kabir grundlagt sitt fall. Till kritikerna hörde shahmodern Mahd al Olia. Hon krävde Kabirs avsättning förespeglande att Kabir försökte manövrera ut shahen.

Det kunde, med stöd av Teherans fredagsböneledare, Mirza Abu'l-Qasem, avvärjas men Mahd al Olia manövrerade in den inflytelserike Mirza Aqa Khan Noori som Kabirs ersättare. Kabir isolerades i Kashan där en exekutionsorder följde sedan shahen förespeglats att Kabir med ryskt stöd kunde ta över statsförvaltningen med våld. Kabir avrättades den 10 januari 1852. Iranskt oberoende förvandlades till nepotism.

Med Noori blev Kabirs jämviktspolitik förvandlad till privilegier mellan England och Ryssland. Handeln minskade. Reformsträvandena avvecklades. Brittiskt-ryskt inflytande kunde växa. Vaccinationsprogrammet glömdes bort. Det som återstod var universitetet lett av Ali Naghi Mirza. Efter tjugotalet kunde den reformistiske Hasan Khan Sepahsalar få till stånd reformåtgärder men shi´itiskt motstånd lett av Hajji Mulla Ali Kani tvingade fram hans avgång.

Med Ali Asghar Amin al Soltan - premiärminister i 22 år under tre shaher, mördad 1907, tidvis ersatt av Mirza Ali Khan Amin al-Dowle, ökade frikostigheten mot utländska aktörer. Shahens makt vidgades men efter upprepade byten av premiärministrar inrättades ett kungligt råd. Det hela omramades av det som kallats koncessionsjakten. Dit hörde 1890 års tobakskoncession. Baronen Reuter, en judisk-engelsk lord, gavs rätt till landets tobak. Det innebar enligt en växande opposition att exportnäringen kom under utländsk kontroll.

Amir Kabir blev kontroversiell, beskriven som Irans första reformist. Han hade inlett den kedja som följdes av den konstitutionella revolutionen. På reformsidan hade efter Amir Kabir följt Mirza Hosayn Sepahsalar 1870 - 73 och Mirza Ali Khan Amin al-Dowle 1897 - 98. Samtidigt hade under Amir Kabir ledande företrädare för babirörelsen avrättats. Rörelsen, transformerad från shaykismen hade med sufiska inslag, ett ledarskap färgat av karismatiska egenskaper, framträtt under 1800-talets början. När Seyyed Ali Mohammad från Shiraz förutspådde att en ny profet skulle uppträda vilket övergick i påståendet att han var den gömde imamen väckte det bestörtning. Han avrättades 1850 tillsammans med mer än 20 000 anhängare. Långt senare har Kabir satt avtryck. Han åberopades när Abdollah Nuri – inrikesminister och företrädare för de reformvänliga krafterna då de i 1998 års Iran försvarade Teherans borgmästare, Karbashi, anklagad för vanstyre och förskingring. Det ansågs utgöra ett justitiemord där de som stödde Karbashi lät skandera Fria Amir Kabir.[21]

20

Reza Shah Pahlavi

Irans inträde i 1900-taltet präglades av brittiska och ryska påtryckningar. Den konstitutionella revolution som förde med sig en författning med europeisk förebild motarbetades av ett ryskt tsardöme och England som orkestrerade en statskupp 1921. Utfallet blev inte det förväntade. Översten Reza Khan som lett kuppen utmanövrerade en av britterna favoriserad premiärminister och kunde 1926 installeras som statschef. Född i Mazandaran dog han 1944 i Johannesburg efter att ha tvingats abdikera 1941.

Reza Khan anslöt sig vid femton års ålder till Kossackbrigaden. Han hade 1912 utnämnts till kapten, 1915 till överste och 1918 till brigadgeneral. Under premiärministern Abol Hossein Mirza Farmanfarmaian kunde han följa ett omstörtande händelseförlopp. Shahen hade 1908 tvingats ta sin tillflykt till den ryska ambassaden. Försök att återta tronen misslyckades trots stöd från britter, ryssar och konservativa präster. Demokratiska institutioner var influenser från ett sekulariserat Europa. Målet var att försvaga den konstitutionella revolutionens landvinningar.

Det var i en tid då Iran befann sig i fritt fall. Frågan var om landet kunde fortleva som sammanhållen statsbildning. England och Ryssland hade 1907 delat in Tibet, Afghanistan och Iran i intressesfärer - ryssar i norr, engelsmän i öster med en neutral zon emellan. När olja upptäcktes utanför zonområdet sögs den upp av en engelsk bolagsbildning som beväpnade lokala stammar som skydd. I norr hotade rysk expansion över khanaten Bhukara, Khivas och Kokand. För Iran var zonindelningen ett suveränitetsintrång men frikostiga koncessioner hade garanterat obegränsad rätt till landets naturresurser.

När det första världskriget bröt ut knöts koncessionsfrågan till upprustningen av engelsk marin. Ett tyskt flottprogram hade växt i sådan omfattning att det sågs som ett hot. Winston Churchill, då marinminister, såg ett oberoende som nödvändigt. I Kaukasusområdet hade en rysk-svensk grupp runt Alfred Nobel skpt ett oljeflöde åren 1898 - 1901. Oljans strategiska betydelse ökade. Det blev en del i det förlopp som utmynnade i den statskupp som förde Reza Khan till makten.

I detta figurerade ett 1919 av Lord Curzon, den engelske utrikesministern, frampressat fördragsförslag som, om det godkänts, hade förvandlat Iran till en engelsk koloni. Den dåvarande premiärministern Hassan Vosouq (1868 - 1951) hade accepterat förslaget men majlis, den iranska riksdagen, vägrade. Med irritation över den siste shahen i gajardynastin, Ahmad Shahs, ovilja att samarbeta stod det för britterna klart att ett bibehållet inflytande i Iran krävde en ny strategi. England hade hindrat Iran från att delta i Versailleskonferensen men USA ansåg Englands aggressiva politik oförenlig med presidenten Hardings *open door policy*. Amerikansk oljeindustri på en fri marknad stod mot en statsstödd brittisk, till 70 % beroende av amerikansk olja.

Samtidigt slogs de osmanska provinserna Basra, Bagdad och Mosul samman. De hade med det så kallade Sykes-Picotfördraget 1916 förvandlats till franska respektive brittiska mandat under Nationernas Förbund 1920. Från engelsk horisont var kontrollen över vattenvägarna vid Shatt al-Arab säkrade.

Som galjonsfigur för statskuppen valdes journalisten Seyyed Ziaeddin Tabatabaee. Valet föll, med generalen Ironside som mellanhand, på Reza Khan vid kosackbrigadens Qazvin-regemente, förespeglad att Ahmad Shah var informerad. I februari kontrollerades strategiska delar av Tehran av Reza Khans kosacbrigad. Den interimistiske premiärministern Fatbollah Akbar avlägsnades. Seyyed Zia installerades som premiärminister och Reza Khan blev krigsminister.

Reza Khan blev snabbt en dominerande kraft. Tabatabai utmanövrerades efter tre månader. Han hade då engagerat ayathollan Seyyed Hassan Modarres. Denne motsatte sig Reza Khans försök att ta över både försvar och ekonomi. Avsikten var enligt Modarres att inrätta en republik, ett hot mot Irans oberoende. Med en husarrest kunde Reza Khan få igenom sitt förslag. Zia lämnade Iran. Rekryteringen av brittiska officerare till den iranska försvarsmakten mötte kontraorder. Reza Khan krävde en överföring av inrikesministeriets gendarmeri till försvarsdepartementet. Officerare, svenskar och britter åkte ut. Med fördraget 1919 förklarat ogiltigt av en enhällig riksdag blev ett persiskt-ryskt fördrag från tsartiden förnyat men det sammanföll med lokala upprorsvindar.

I nordväst opererade en lokal gerillarörelse, *Kommittén för islamisk enhet*, *Jangalis.* Ledd av Mirza Kouchek Khan, 1880 - 1921, en studentpräst från Rasht som sugits upp av den konstitutionella revolutionen gav den näring åt rysk infiltration i norra Iran. När Ryssland landsatte trupp vid Kaspiska havets kust 1920 kom Kouchek Khan att utropa den sovjetiska socialistiska republiken Iran, ett svar på 1919 års fördrag. Tabriz kontrollerades av en lokal gren inom det demokratiska partiet, bildat av Shaykh Mohammad Khiabani. I Azarbaijan ställde denne krav på ett oberoende *Azadistan* med ett nationaldemokratiskt parti som bas. Utvecklingen öppnade för rysk intervention i samarbete med brittiska enheter. Slutet för Kouchek Khan kom när rysk trupp drogs tillbaka 1921. Iransk trupp under Reza Khan besatte Rudsar, Langarud och ockuperade Rasht utmed Kaspiska havets sydvästra kust.

Från engelskt håll försökte man styra valet av premiärminister. Sedan flera englandsvänliga förslag avvisats föll valet föll på anglofilen Ahmad Qavam som 1922 bildades en regeringskonstellation med Reza Khan som försvarsminister, Sardar Sepah, Mosteshar al-Dowleh, Hassan Esfandiary, Montashar al-Saltaneh, Muhammed Mossadeq al-Saltaneh, Hosein Saini, Adib al-Saltaneh och Esmail Momtaz al-Dowleh, personer som både varit etablerade i den konstitutionella rörelsen och stått bakom 1919 års fördrag.

Qavam inledde med att reorganisera finans- och skattesystemet med stöd av en amerikansk finansman, Arthur Millspaugh. Denne fick samma inflytande som en tidigare amerikansk rådgivare, Morgan Shuster. Millspaugh som anlände till en tömd statskassa fick till stånd en förbättrad budgetbalans och förstärkte amerikanskt inflytande ekonomin kunde inte återställas fullt ut. Riksdagen, dominerad av frågan om ryskt och brittiskt ekonomiskt och politiskt inflytande, kom att förlora allt mer inflytande gentemot en auktoritär Shah.

Ett enat höger- och vänsterblock hade stärkts med radikalnationalister, nationalister, modernister, gamla demokrater och socialister. När nybildade partier som *Oberoende iranska demokrater* och *Klub-e Iran-e Javan* utmålade Ahmad Shah som diktator flyttades Reza Khans position fram. Qavam sonderade amerikanskt intresse för en femtioårig oljekoncession. För England med APOC, Anglo-Persian Oil Company, var det ett öppnande för amerikansk oljeindustri. När en koncession, för Standard Oil, senare Exxon, Khostaria, norra Iran, godkändes av parlamentet svarade England med att dra tillbaka APOC som borgenär för utländska lån. Ryssland protesterade med hänvisning till en rysk-persisk traktat från tsartiden. Iran genmälde att den inte ratificerats.

När en ny aktör trädde in, Sinclair Consolidated Oil, uppstod spänningar mellan England och USA. Iran föreslog ett samarbetsavtal mellan Standard Oil och APOC. Det förkastades. När sedan den amerikanske konsuln i Teheran, majoren Robert Whitney Imbrie, mördades 1924 lämnade Sinclair Oil Iran. Mordet antas ha iscensatts av APOC och påverkade händelseförloppet lång tid framåt. Det försvagade Qavams ställning. När sedan Sardar Entezarsom – han hade haft den militära ledningen i Azarbaijan i anslutning till Khiabanis revolt – lät berätta att Qavam försökt få honom att regissera ett mord på Reza Khan, arresterades Qavam. Som ett engelskt ankare frigavs han och fick lämna landet under eskort. Därmed blev Ahmad Shah, 1923, tvingad att utse Reza Khan till ny premiärminister.

Reza Khan tvingades för en kort tid att lämna premiärministerposten för ekonomisk vidlyftighet men återinsattes 1925. Inriktad på modernisering och reformer kunde han driva igenom en formell avsättning av Ahmad Shah. Han avreste till Europa. Reza Khan installerades som Shah med en konstituerande riksdag den 12 december 1925. Tre dagar senare svors han in. Kröningen kom senare, i april 1926. Då hade, med namnvalet Pahlavi, en sasanidisk språkdräkt, pahlavidynastin etablerats. Då hade, 1923, Soltan Muhammed VI tvingats abdikera i Turkiet som av Atatürk utropades till republik.

Den svenska parentesen

Sverige hade efter den engelsk-ryska zondelningen tilldragit sig intresse till följd av oro i de brittiskkontrollerade områdena. Teheran ville inte ha brittisk trupp för att upprätthålla ordningen vilket dessutom var ett bryskt engelskt ultimatum. För att hålla britter, fransmän och ryssar borta söktes stöd i andra länder. En förfrågan hamnade i Sverige. Svenskar hade varit verksamma inom Balkanområdet åren 1903 - 1906 med internationellt godkännande. Sverige, utan eget gendarmeri, accepterade framställningen. Ett 40-tal personer, flertalet officerare, kom med detta att påbörja en tjänstgöring i Iran 1911. Många tog med sina familjer och en svensk koloni innefattade sextiotalet personer. Då officerarna kontrakterades fick de bekräfta en lojalitetsförklaring mot Ahmad Shah men de behöll sitt medborgarskap och underställdes inte iransk lagstiftning.

Med detta inrättades en sektionsindelad ledningsfunktion för gendarmeriet med enheter i Teheran (2), Shiraz, Kerman, Qazvin, Isfahan och Borujerd. Vidare öppnades en officerskola och ett år senare (1912) ytterligare en i den oroliga Farsprovinsen (Shiraz). Omkring 1915 bestod gendarmeriet av omkring 200 officerare med 7000 funktionärer. Trots initiala svårigheter föll verksamheten väl ut. Flera skulle få motta utmärkelser. Vid sidan av gendarmeriet kom ett antal poliser att inbjudas till Iran (1912) för medverkan i en omstrukturering av Teherans polisväsende. Gruppen anlände 1913, ledd av överintendenten Gunnar Westdahl som kom att stanna till 1924. Med detta kom en reorganisering och utbildning till stånd där en ny polisstyrka på tusentalet poliser ingick.

Det hela gjorde succé. The Times, 27 december 1913, lät meddela att svensk effektivitet i uppryckning av gendarmeriet påverkade utvecklingen i stort på ett positivt sätt. Detta fick omedelbara återverkningar för den ryska kosackbrigaden som såg detta som störande influenser i den ryska zonen i norr. Med utbrottet av första världskriget blev det hela en nagel i ögat för både Ryssland och England. Svenskarna var tyskvänliga. Engelsk-rysk press ledde fram till en hemkallelse av svenskarna 1915 varvid 16 av svenskarna skrev kontrakt med den tyska armén. Några av dem antas ha medverkat i förberedelser inför en möjlig tysk statskupp i syfte att få till stånd en iransk krigsförklaring mot Ryssland och England.

Ett antal svenska officerare återkom senare i en tysk-turkisk expeditionsstyrka. Svenskarna förklarade oegentligheterna med att de följde folkopinionen men det torde ha varit ekonomiska fördelar och karriärmöjligheter i den tyska armén som låg bakom. Det som efter detta var kvar av gendarmeriet fick byta namn till det tidigare *amniyat* och togs över av den engelske generalen Percy Sykes som i Khuzestanområdet ledde South Persian Rifles. De fram till 1922 kvarvarande svenskarna kom att ingå i kosackbrigaden. Ett antal svenskar hade under tiden i Iran fått sätta livet till men uppdraget hade varit attraktivt med prestige och högre lön. Omdömen i brev, press och intervjuer ger samtidigt en mer negativ bild. Svenskarna beskrev sitt uppdrag som att ”civilisera” ett omodernt, primitivt och kaotiskt Iran. Metoderna var råa. Dit hörde rättegång på stället med hängning. När antalet civila offer blev onödigt stort ansågs det rättfärdigat med en

civiliserande uppgift, förenas med ett införande av lag och ordning. Svensk och iransk kultur beskrevs som oförenliga världar. Den ena präglad av upplysthet och godhet, den andra av barbarer.

Förnyare och förlorare

Reza Shah ville etablera en republik på samma sätt som Turkiet. Det fick överges efter klerikalt motstånd. Händelserna i Turkiet hade fött en islamisk reaktion mot republiken som statsform. För Iran blev vägvalet en stående armé, en moderniserad förvaltning och sekularisering. Då hade en förstärkt centralmakt undanröjt ett antal problemområden. Dit hörde vid sidan av Khiabani och Mirza Kouchek Khan översten Mohammed Taqi Khans revolt i Khorasan. En resning ledd av en kurd, Semitqu hade avvärjts. En kvarvarande kurd, Eqbal al-Saltaneh, fick sin egendom konfiskerad. Britterna, fick se sin stödjepunkt för skydd av oljan i Abadan, Shaykh Kha´zal Khan i Mohammarh, Khorramshar, Khuzestan, undanröjd. Britterna hade ökat ett stöd till bakhtiarstammen. Den hade för ett skydd av engelska anläggningar krävt brittiska handeldvapen. Det skulle kompensera en låneutfästelse till Kha´zal för upprätthållande av hans jurisdiktionsrätt, en överenskommelse träffad 1910.

För Reza Shah stod det klart att Shaykh Kha´zals oberoende måste brytas. Regeringstrupp hade i Isfahan mötts av ett bakhåll. Trots engelsk motvilja kunde Reza Shah med militära enheter tvinga Kha´zal att dra sig tillbaka. Därmed kunde APOC:s anläggningar kontrolleras. Fram till 1925 avväpnades ytterligare ett antal klanbildningar. Uppror 1928 och 1929 slogs ned. Rätten att ha särskild stamlagstiftning upphörde 1934. Ett reformprogram kom sedan att omdana samhället men genomförandet kvävde strömningar som burits upp av den konstitutionella revolutionen.

Reformerna saknade politisk plattform. De vilade på en auktoritär statsledning präglad av nationalism, militarism, sekularism, antikommunism, censur och statlig propaganda. Till reformerna hörde införande av ett modernt rättsväsende, förstärkt centralmakt, moderniserad armé med allmän värnplikt, 1925, införandet av ID-, registrering av efternamn, moderniserat bankväsende och öppnandet av landets första universitet, Tehran University. Sjukhusbyggen kom till stånd och skolor för flickor inrättades. Rättigheterna stärktes för religiösa minoriteter. Statsnamnet, Persien ändrades till Iran. En landreform följde med utförsäljning av statsägda jordbruksmarker, *khalese*, men framgångarna blev begränsade. Ett socker- och te-monopol inrättades från 1925. Anläggandet av Transiranska Järnvägen, en öst-västlig järnvägsförbindelse mellan Teheran och Tabriz, påbörjades efter parlamentsbeslut 1927. Ett tysk-amerikanskt syndikat engagerades, 1931 ersatt av ett skandinaviskt, Kampsax. Vägsystemet byggdes ut. En nationalbank upprättades 1928. Samma år indrogs lättnaderna för utländska medborgare. Ett statsägt industriellt nät byggdes upp. Rättstillämpningen öppnades för en sekulariserad lagstiftning, följt av en finans- och skattelagstiftning. Offentliga dokument som vilat på religiösa organ flyttades till statligt licensierade notarier.

Skolorna öppnades för flickor. Flickskolor hade från 1800-talets inledning inrättats av zoroastrier och kristna missionärer och framväxten under 1800-talet hade till stor del vilat på den kontroversiella bahairörelsen vars skolor förbjöds 1934. Reza Shah misstänkte att skolorna äventyrade den sekularisering av utbildningsväsendet som ingick i hans reformprogram. Då hade omkring 25 flickskolor etablerats av bahai på olika håll i landet. Till nyordningar på andra områden hörde en traditionell stadsplanering med en centralt placerad fredagsmoské med basaren och publika institutioner omgivna av koncentriska bostadsområden. Det ersattes av breda avenyer efter europeiskt mönster men historiska/arkitektoniska aspekter förbisågs. Nya byggnader kom att präglas av enhetlig hushöjd och färgsättning.

Det drog med sig ett behov av glasvaror med uppförandet av en glasfabrik där svenska glasarbetare anställdes. De gick i strejk åberopande försenade löne-utbetalningar. Reza Shah lät klargöra att de inte var i Iran för att lära persiska arbetare att strejka. Fabriken stängdes. Vid samma tid hade sex svenska flygoffi-cerare, instruktörer vid ett nyinrättat flygvapen, lämnat Iran sedan en av dem brutit ett landningsställ. Efter anmodan att inlämna avskedsansökan lämnade samtliga svenska instruktörer landet.

Omdaningarna medförde konfrontationer. Reza Shah stängde ett antal oberoende tidningar, fråntog parlamentsledamöterna deras immunitet och löste upp de politiska partierna. Ett växande missnöje ledde 1936 fram till att protestgrupper samlades vid Emam Rezaanläggningen i Mashhad. Militär ingrep. Ett hundratal miste livet. Justitieministern Ali Akbar Davar begick självmord. Samtidigt framträdde en kritik mot regimen från yngre välutbildade grupper, åtföljt av en arresteringsvåg 1937 – då greps 53 personer anklaga-de för vänsterorienterade aktiviteter. De gripna skulle återkomma som en politisk bas under 1940-talet, ”53-gruppen” då Mohammad Mossadeqs trädde in på den politiska arenan.

Med nyordningarna följde ett utseende av särskilda guvernörer som skulle se till att den traditionella klädseln ersattes med en västinfluerad sådan. Övre samhällsskikt hade redan med ökat resande börjat ta upp sådana klädformer. Den idag återkommande slöjfrågan hade aktualiserats första gången när en kvinnlig teolog, Tahiereh Qurrat al-Ain, kallad Irans George Sand, genomförde ett möte 1848. Hon tog då av sig slöjan samtidigt som hon argumenterade för en brytning med islam. Qurrat al-Ain hade lämnat sitt äktenskap efter religiösa slitningar, George Sand lämnade det efter ”affärer”; Qurrat al-Ain slutade bära slöja, Sand klädde sig maskulint och rökte cigarr.

I augusti 1927 kom, vid sidan av slöjfrågan, ett beslut att män skulle bära en franskinspirerad hatt, ”Pahlavihatten”, *Uniform Dress Law* Det introducerades med en ceremoni vid en tidpunkt som kom att sammanfalla med justitieministern Ali Akbar Davars införande av nya sekulariserade lagar. En polisorder innebar samtidigt att kvinnor tilläts uppträda obeslöjade. Tehrans ulama protesterade och placerade sig i Qom. Basarerna stängde.

Strax därefter (1928) kom slöjfrågan tillbaka. Shahens kvinnliga släktingar hade, då nyår sammanföll med fastemånaden ramadan, beslutat att fira detta i Qom. De uppträdde med genomskinliga chador. Prästerna protesterade. Det fick shahen att bege sig till Qom där han trädde in i moskén med fotklädnad för att handgripligen tillrättavisa präster som framfört kritik.

Efter Reza Shahs besök i Turkiet utvidgades klädföreskrifterna. Han anmodade inför invigningen av en lärarutbildningsskola i Teheran kvinnor att närvara utan slöja och drottningen och döttrarna uppträdde utan slöja. Reza Shahs argument att kvinnor stod utanför samhället byggde emellertid inte helt och hållet på sociala realiteter. Det välkomnades i vissa grupper men fick inget omedelbart gensvar hos miljontals landsbygdsbor som tiden före dekretet kombinerat chadoren med slöja. Det försummade inte moskéerna att påpeka.

Samhällsförändringarna präglades av en yttre ram. Engelska, ryska och amerikanska oljeintressen skapade motsättningar. Inom oljesektorn hade Reza Shah vid sitt tillträde bildat ett fristående bolag som förvärvade 25 % av koncessionsrättigheterna i provinsstäderna Semnan, Damghan och Gorgan, Kavir-e Khorian Company. I bolaget gick den ryske oljemagnaten Akady Khoshtaria in som delägare med 65 % men det brittiska APOC pressade med stöd av Nationernas Förbund fram en reducering av bolagets vinster.

Åren 1928 - 32 förde Reza Shah fram krav på reviderade koncessioner. Överläggningar följde mellan Abdolhossein Teymourtash, den starke mannen vid sidan av Reza Shah, och APOC:s John Cadman. När en finanskris minskade APOC:s vinstutrymme från 1929 ökade Teymurtash sin press. APOC krävde förlängning av löpande koncession, ändrad royaltyersättning och en tioprocentig ersättning beräknad på nettovinst. Teymurtash vägrade. D'Arcykoncessionen upphävdes. England förde saken till Internationella domstolen. Iran ifrågasatte dess behörighet – frågan ansågs vara en nationell angelägenhet.

Med den tjeckiske utrikesministern Edvard Benes som medlare följde ett reviderat förslag. APOC, som insåg att en 60-årig koncession låg utom räckhåll, vände sig till Förenta Nationerna. Upphävningen av D´Arcys koncession drogs tillbaka. Avtalet, förlängt med 32 år, återtogs i april 1933. Reduceringen av koncessionsområdet skapade utrymme för att minska ett brittiskt inflytande. Från tyskt håll fanns intresse men amerikanska aktörer gavs en 60-årig koncession 1937, en buffertzon mot och engelska koncessioner. Amerikanska bolag fick rätt att anlägga pipeline ned mot Oman. Det kom aldrig till stånd men frågan blev en långdragen kontrovers med APOC/AIOC. Klyftan mellan England och Iran fördjupades. Samtidigt gick det andra världskriget in på sitt andra år. AIOC fruktade en avtalsuppsägning men med tysk trupp nära engelskt intresseområde följde en ny verklighet – där ingick Reza Shah och hans abdikation.

Ett blandat eftermäle

Reza Khans inträde på den politiska scenen, hans ambitioner att omdana och modernisera samhället och återkommande kontroverser kring den iranska oljan

skulle sätta sina spår. Det blev ett hinder när Iran ville frigöra sig från engelska, ryska och tilltagande amerikanska intressen - en utländsk dominans. Reza Shah sökte andra aktörer som med investeringar skulle kunna öka inflödet av kapital, rådgivare och teknisk know-how. Han var medveten om att en invitation till länder vid sidan av England och Ryssland var politiskt riskfylld men utgick ifrån att sonderingar skulle ge en bättre förhandlingsposition. Löpande kontrakt och koncessioner skulle omförhandlas. För Iran hade det förgreningar som sträckte sig norrut – mot Kaspiska havet. Iran pressades samtidigt allt mer av brittiska och ryska intressen.

Med marginella oljeinkomster har det sagts att Irans oljeindustri vid 1900-talets mitt liknade en utlandsorienterad enklav som påtvingats en agrar struktur. Oljefrågan hade redan 1918 medfört sonderingar för att engagera amerikanska oljeintressenter. Irans sändebud i Washington, Mirza Ali-Quli-Khan, framförde 1918 i brev till den amerikanska administrationen missnöje över rysk och engelsk dominans och deras aktiviteter i Iran under världskriget.

Med 1932 års oljeavtal hade följt ett utrymme för att frigöra Iran från brittiskt beroende. Koncessionsområdet hade begränsats. En öppning för andra intressenter kunde ske. Från tyskt håll fanns intresse men politiskt kom amerikanska aktörer i förgrunden. En amerikansk 60-årig koncession 1937 hade skapat en buffertzon mellan USA och England. Med detta inträdde Tyskland som en tredje part. När andra världskriget bröt ut var Tyskland Irans störste handelspartner. Brittiska hot om militära aktioner var, då Iran som en folkrättsligt suverän stat förklarat sig neutral, en överträdelse av internationella rättsregler.

BBC startade persiska radioprogram för att misskreditera Reza Shah. När han framställdes som protysk, förmodligen korrekt och vid denna tid ödesdigert (han påpekade gärna att iranierna var ”arier”) var steget inte långt till de allierades ockupation 1941. Tyska operationer skulle motverkas med en länk för överföring av krigsmateriel till Ryssland. Kanske påverkades händelseförloppet av statsnamnets ändring 1935, från ”Persien” till ”Iran”. Det hade föregåtts av propåer framförda av den iranska legationen i Berlin som pekade ut provinsen Fars som den ariska rasens ursprungsort. Benämningen, arier, i Europa förknippad med en tysk nationalsocialism, inrymmer ett antal indoiranska folk, bland dem skyter, shaker, alaner, *jen-tsai*, och iranier. Ordet *arier*, *Ēran šahr, Iran,* betyder *ariernas land.*

Den uppkomna situationen har beskrivits med formuleringen att *det mesta av de saker som gick överdrivet fel under hans regeringstid – vare sig ogynnsamma utlandsavtal, slösaktiga investeringsprojekt, tvångsinförda pålagor om mäns hattar och förbud för kvinnor att bära schal – kunde ha undvikits om inte hans maktutövning varit nyckfull. Om Reza Shahs regentskap varit fast men konstitutionellt - även om det inte nödvändigtvis varit demokratiskt – som under hans tidiga år skulle han ha gått till historien som en stor ledare på samma sätt som Ataturk i Turkiet.*[22]

21

Den iranska kvinnorörelsen

När blickarna riktas mot jämställdhet i Iran antas att endast en västlig feminism kan flytta fram kvinnans position. Utan ett globalt nätverk kan en iransk kvinnorörelse aldrig få ett genomslag. Andra anser att detta skulle underminera en feminism som växt ur Irans historia och forntida arv.

Målsättningen att kvinnor och män skall ha samma rättigheter politiskt, ekonomiskt och socialt har rötter som går tillbaka till 1700-talet. Idag utgör den en politisk ideologi. Vanligen placeras den i en västlig sfär. Vi påminns om ett arv som för oss tillbaka till en grekisk Aphrodite. Motsvarande händelseförlopp österut får stå tillbaka för propåer om en islamisk arabvärld. Islamiska länder utanför arabvärlden, bland dem Iran, där kvinnorörelsen har varit framträdande, förblir mer eller mindre okända.

Victoria Bateman, ekonom, Cambridge University, påminner om feminismens västerländska arv i boken *The Sex Factor: How Women Made the West,* publiserad av Polity, recenserad i The Guardian 2019-03-30, *The Sex Factor by Victoria Bateman review – punching feminism into economics*. Där ställs frågan om protestanter hade en mer liberal attityd än katoliker? Om giftasåldern kan knytas till kvinnors självständighet vilket skulle antas medföra ekonomisk tillväxt med giftasåldern runt 25 år i norra Europa medan den i Kina ligger runt 14, hur kan då Spanien där man gifter sig i tonåren en gång ha utvecklats till en ekonomisk stormakt? Kan vi jämföra den sociala betydelsen av äktenskapsålder med emancipation över tre århundraden?

I det forntida Iran blev familjefrågan infogade i en lagsamling, *Mādayān ī hāzār dādestān*. Upprättad strax före den sasanidiska dynastins fall har den jämförts med den östromerske kejsaren Justinians lagbok, *Corpus Juris Civilis*, 529 – 534. Där framträder liksom i de svenska landskapslagarna en patriarkalisk struktur.

I Skandinavien drog kvinnan med kristendomen en nitlott. Den berövade henne en fornsvensk självständighet som tillåtit henne att vara både oberoende, fri och

jordägare som förfogade över sin kvarlåtenskap. Från 1442 fram till 1700-talet tillämpades i Sverige, Finland, Estland och Livland Kristoffers landslag. Giftermål, arv och jordinnehav sammanvävdes men kvinnan hade en sämre position än männen. Det framträder i de isländska släktsagorna, bland dem *Njals saga*, tillkomna under 9–1100-talen. Egendom skulle stanna inom familjen. Hemmanet, släktens förmögenhet. skulle behållas oskiftad. Östgötalagen utgjorde ett undantag där arvet skiftades lika mellan sönerna, Kvinnans rätt att välja partner i Sverige infördes först 1872 respektive 1882 (allmogen) då giftomannainstitutet avskaffades.

I Sverige var kvinnans till 2/3 mannens egendom. Hustrun fick nöja sig med en tredjedel och när *det gäller gift kvinna är det uppenbart att hennes eventuella arvedel och egendom köps, förmedlas och förvaltas av hennes man, tillika husbonde, med eller utan hennes dokumenterade samtycke. Hon agerar inte helt säkert själv i ett enda fall som rör den fasta egendomen! Intressant är också att mannen betraktas som den egentlige innehavaren av hustruns arvedel. Och mågarna tycks ersätta sönerna om de saknades*.

Före 1600-talet var kvinnan i Sverige knuten till släkt, stånd eller bosättning i en underordnad position som i den främreasiatisk rätt. Det speglas i den isländska lagsamlingen *Grågås*. Kvinnan stod under en manlig förmyndare. Hon blev först under 1600-talet ett självständigt rättssubjekt. Rigorös kontroll av utomäktenskapliga barn utmynnade i barnamord. Brott mot kvinnor medförde endast böter. I Sverige fanns en katolsk och protestantisk famikjesyn. Sverige anses ha haft det strängaste äktenskapliga kontrollsystemet i Europa, ett ramverk som långt tidigare låg infogat i den forniranska rätten.

Den iranska kvinnorörelsens framväxt kan delas in i etapper. Den första sträcker sig från 1800-talets andra hälft fram till den konstitutionella revolutionen och slutet på Kadjardynastin. Vid 1900-talets ingång hade med den konstitutionella revolutionen följt en författning, delvis byggd på brittiska och belgiska förlagor. Ett tudelat juridiskt system med en prästadministrerad och en statsadministrerad domstol infördes. Tiden fram till 1979 kom att präglas av försök att finna en brygga mellan *sharia* och ett reviderat regelverk.

Med Pahlavidynastins tillträde avvecklades påbudet att bära slöja. Samtidigt som kvinnors utbildningsmöjligheter vidgades ökade en politisk aktivism. Från 1928 kunde de bedriva utlandsstudier, 1935 fick de tillträde till universitet. Från 1936 kom en familjelag, *Qanūn-e ḥemāyat-e ḵānevāda*. Då hade kvinnogrupper bildats med reformprogram som hade en framträdande roll under revolutionen med förankring i skolor och tidningar. Vid 1930-talet fanns 14 tidningar med kvinnliga utgivare.

Sedan Reza Shah abdikerat följde ett ökat konservativt motstånd mot ökad jämlikhet. Med en stillastående lagstiftning, Family Protection Law, uteblev önskvärda reforminsatser men med 1960 och 1970-talens vita revolution och modernisering kom rösträtt, revideringar i Family Protection Law och deltagande i ekonomiska angelägenheter. Lättnade genom lagstiftning följde men blev inte

långvariga även om den nye shahens tvillingsyster Ashraf 1959 startade *High Council of Woman*, 1966 följt av *Womens Organization of Iran*, WOI. Den andra kongressen för Women of the East blev förlagd till Tehran 1944. Under 1950-talet kom flera kvinnoorganisationer att bildas, bland dem *Rah-e Now* (Ny väg) med Mehrangiz Dowlatshahi 1955 och *Women's League of Supporters of the Declaration of Human Rights* som sjösattes 1956. Från 1959 kom en samordning av femton kvinnoorganisationer inom the *High Council of Women's Organizations* in Iran. Rådet fokuserade rösträttsfrågan och ett referendum 1963 visade trots prästmotstånd 1963 på ett stöd för en vidgad kvinnorätt. Sex kvinnor blev valda till parlamentet. Tidigare regelverk var i huvudsak oförändrade men ändringarna åren 1927–1935 togs in i en lagsamling.

Med 60-talet hade, 1963, kvinnor fått rösträtt, vid lokala val 1952. En utökning av kvinnors rättigheter följde med shahens "vita revolution". Ett förslag till en ändrad familjerätt, framlagt av Mehrangiz Dowlatshahi, lagfästes 1967, Family Protection Law, FPL, utvidgad 1975. Den ersattes 1979 av sharia men utgör fortfarande motpol vid tillämpningen av shariabestämmelser. Skilsmässors hantering i religiösa organisationer upphävdes. Regler om skilsmässa, månggifte och vårdnaden av barn blev lagfästa. Månggiftet begränsades men mannen placerades på nytt framför kvinnan. Familjeplaneringsprogram infördes. Särskilda familjedomstolar kom till stånd. Andra reformer rörde kvinnors rösträtt och en förhöjd minimiålder för giftermål. FPL frigjordes då det gällde familjefrågor från *Civil Procedure Code,* CPC. Skilsmässor skulle hanteras av civila domare, bland dem kvinnor. Kunde parterna inte enas skulle ett *utlåtande* upprättas som öppnade för en ansökan om medling. Rätten att ha mer än en hustru förutsatte medgivande från den tidigare hustrun.

Med revolutionen 1979 följde en nedmontering av kvinnors inflytande. Med presidenten Khatami gavs en vis öppning för kvinnor men den bröts 2005 av en nykonservativ president, Ahmadinejad. Efter 2013 med presidenten Rouhani har väntade reforminsatser inriktade på kvinnors levnadsförhållanden hindrats av konservativa krafter. Från 1980, kom en utvidgning av de tillkomna specialdomstolarna, reglerade i Special Civil Courts Act, 1979. Om en familjefråga inte kunde avgöras i de speciella civildomstolarna skulle domsluten baseras på fatwas utfärdade av Khomeini. Med det gavs det religiösa etablissemanget kontroll över tillämpningen av sharia.

Inom den iranska kvinnorörelsen framträder både sekulära och religiösa strömningar. Det har hindrat gemensamma aktioner. Kvinnorörelsen beskylldes 2007 för att genomföra en "mjuk omstörtning" av republiken. Flera kvinnogrupper bland dem NGO, stängdes men i Sverige strider man om kvinnors representation i fullmäktigeförsamlingar och bolagsstyrelser.

Det faller tillbaka på grundlagsskyddade rättigheter men i Iran möter en diskriminering sanktionerad i lag. Detta innebär inte att den utgår från frigörelse *från* familjen. Den skall ske *inom* familjen. I praktiken har det fått till följd att man i en yngre generation vid ett giftermål upprättar separata juridiskt bindande avtal men trots detta kan män ensidigt få skilsmässa. Giftasåldern för kvinnor har

ändrats till nio år, i vissa fall sju år och rätt till vårdnaden över barnen har försämrats. En kvinna måste ha sin fars eller annan manlig släktings medgivande för att ingå äktenskap. Möjligheten att ingå tillfälligt äktenskap, s*iqhe*, har återinförts. Domstolarna har i allmänhet gett vårdnaden till fadern vid skilsmässa även om, 1998, kvinnors vårdnadsrätt vidgades.

Om kvinnors klädsel hade påbud utfärdats redan av perserrikets grundare, Kyros. Det skulle markera kvinnans integritet i ett dåtida patriarkat. När det fördes västerut fick det en annan innebörd. Det infogades i en ortodox patriarkalisk struktur. Kvinnan blev socialt marginaliserad, ett arv från forntida källor, bland dem *Den rättfärdige Wirafz bok*. Det togs upp när islam bredde ut sig över Iran där ett zoroastriskt arv inte lämnade något utrymme för kvinnan.

Med Reza Shah kom påbud, som innebar att traditionell klädsel skulle ersättas med en västinfluerad. Övre samhällsskikt hade med ökat resande börjat ta upp sådana klädformer. Därmed kom slöjfrågan upp på dagordningen. Frågan om slöjbeklädnad återkom 1918 när Mirza Abol-Qasem Azad Azarbajani förespråkade frihet från slöjan. Modernistiska poeter som Mirzadeh Eshqi Aref Qazvini och Iraj Mirza förde fram samma sak. Den finmaskiga slöjan hade då börjat försvinna utom i områdena längs sydkusten. För många var slöjan ett uttryck för bakåtsträvande. Det fördes fram av reformister som Mirza Aqa Khan Kermani och Malkum Khan men när en framstående skribent, Ebrahim Khajehnuri, 1923, publicerade en artikel med förslag att iranska kvinnor skulle följa efter de turkiska och ersätta slöjan med en schal dömdes han till tre månaders fängelse.

Vid sidan av slöjfrågan kom 1927 ett beslut att män skulle bära en franskinspirerad hatt, ”Pahlavihatten”. Det introducerades vid en tidpunkt som kom att sammanfalla med justitieministern Ali Akbar Davars införande av nya sekulariserade lagar. Tehrans ulama protesterade. Basarerna stängde. Strax därefter kom slöjfrågan tillbaka genom en konflikt under nyårsfirandet. Shahens kvinnliga släktingar hade, då nyår sammanföll med Ramadan, första dagen av farvardin, den 27, dagen för mordet på Ali, beslutat att fira detta vid den heliga platsen i Qom med genomskinliga chador. Idag kan facebook visa en utlagd bild, 2015, där en naken kvinna springer gatlopp efter att sedlighetspolis påtalat att hennes klädsel var oislamisk.

De tidiga feministerna

Med kvinnorörelsens framväxt fram framträdde en kvinna ur aristokratins översta skikt, dottern till Naser al-Din Shah, Taj al-Saltana (1884 - 1936). Uppvuxen i haremmiljö skulle hon spränga gränserna med en rebellisk livsstil. Hon gav 1914 ut sina memoarer, *Crowning Anguish*. De spände över åren 1884 - 1914 och gav inblick i en sluten haremsvärld. Där hade ett utbildningssystem för en prinsflora, etablerat under 1700-talets safaviddynasti, degenererat, särskilt för kvinnliga hovmedlemmar. Det hela kom med mordet på Naser al-Din Shah 1896 att skakas i sina grundvalar. En konstitutionell revolution närmade sig.
Taj al-Saltana förde på samma sätt som Malkum Khan i London med tidskriften *Qanon* fram svidande kritik mot sin egen familj, en oväntad kraft som förde fram

kvinnors rättigheter. Med detta föddes en social rörelse. Under 1920-talet gav hon sig in i den infekterade frågan om oljan och lyfte fram engelsk rovgirighet och engelsk-rysk delning av Iran i ”zoner”. Det var ett sekel då en svensk kvinnorörelse låg i sin linda efter pionjärer som Fredrika Bremer, 1801–1865. Som en av den svenska kvinnorörelsens pionjärer inledde hon den debatt som medförde att riksdagen 1858 beslöt att ogifta kvinnor skulle bli myndiga men gifta kvinnor blev myndiga först 1921.

I England hade 1865 *suffragetterna*, en förening för kvinnlig rösträtt, fått en utbredning i början av 1900-talet. Rösträtt för kvinnor över 30 år infördes 1918, för kvinnor över 21 år 1928. Då hade *Womens Social and Political Union*, grundats 1903 av Emmeline Pankhurst, en gren av den engelska rösträttsrörelsen som ibland tog till våldsamma medel. Efter den konstitutionella revolutionen 1906 hade, trots parlamentets vägran, ett antal kvinnoorganisationer verkat i det dolda. Till dem hörde Zandokht Shirazi som formade *Women's Revolutionary Association* för att 1910 tillsammans med bland andra systern Eftekhar al-Saltana grunda *Anjoman-e Horriyat-e Nesvan* (Society for the Emanicipation of Women). Bland andra aktivister märks Mohtaram Eskandari. Hon grundade 1918 *Patriotic Women's League* som gav ut tidningen *Nosvan Vatankhah*. Eskandari arresterades, hennes hus brändes.

Vid tiden för Khomeinis återkomst skulle kvinnorättsföreträdare som Farrokhroo Parsay, Mahnaz Afkhami, Zahra Rahnavard och Marziyeh Dabbagh träda fram. Till andra inflytelserika kvinnor hör Zahra Rahnavard och Marziyeh Dabbagh. Rahnavard, gift med reformrörelsens Mir Hosain Mousavi, har med MA-och doktorsexamen i statskunskap gett ut flera publikationer, bland dem *The Colonial Motives for the Unveiling of Woman*. Hon ingick i den Sorbonneutbildade sociologen Ali Shariati´s nätverk. Denne hade när han gick bort 1977 dödförklarat förislamisk kultur och civilisation. Han hade lästs av Khomeini. Det *islamiska svärdet* klippt alla band med ett forntida Iran. Rahnavard lämnade Iran och anslöt hon sig till vänsterorienterade iranska studenter i USA. Inför revolutionen kritiserade hon öppet shahregimen. Hon drevs mot Khomeini men förde samtidigt med sig en ny syn på kvinnors utbildning, hälsa och äktenskapliga situation inom en generation som omdefinierade könet.

Khomeini hade under exilen uttalat att revolutionen skulle medföra ett likaberättigande mellan kvinnor och män men det blev hans tidigare lärosatser, utgående från det traditionella synsättet i kvinnofrågan, som kom i förgrunden. Han hade 1943 publicerat sin *Kashf al-Asrar*, avslöjandet av sanningar där han argumenterat för ett återinförande av slöjan. Efter hans tillträde blev den obligatorisk. I februari 1979 förklarade Khomeini Family Protection Law från 1967 upphävd, ersatt med Sharia. I mars månad meddelades att kvinnor inte kunde utses som domare. Samma år infördes könssegregering på badplatser och vid sportevenemang.

Det var ett steg mellan de som ville införa *sharia* och de som villa ha en gradvis anpassning. Familjeplaneringslagen, inom kvinnorörelsen symbol för den iranska kvinnans legala rättigheter, blev vingklippt. Andelen anställda kvinnor i landet

sjönk från 14 % 1976 till 7 % tio år senare. Däremot gynnades utbildningsområdet men kvinnornas roll avgränsades till hushåll och familj. Så sent som 2018 uttryckte FN kommitté för mänskliga rättigheter oro för en diskriminering av kvinnor och inskränkta rättigheter och den särskilde FN-rapportören Javid Rehman uttryckte oro för den fängslade Farhad Meysami's som efter att ha vänt sig mot klädseltvånget inlett en hungerstrejk.

Iran hade i 2017 - 2018 Women, Peace, and Security Index, WPS placerats på plats 116 av 153 länder ifråga om diskriminering. Världsbankens databas *Women, Business, and the Law* tar upp 23 områden där restriktioner drabbar gifta kvinnor i Iran. Det innefattar passansökan, resor utanför hemmet, bostadsval och ansvar för familjens hushåll. Kvinnor kan inte söka jobb eller utbildning p samma sätt som män. Hon kan inte påräkna lika lön för lika arbete och det saknas regler för diskriminerande anställningsvillkor. Avsked vid havandeskap är inte straffbart och särskilda förmåner för vård av barn saknas. Mannen har rätt att hindra hustrun ett arbete som anses oförenliga med familjens intresse eller mannens och kvinnans heder. Legalt skydd vid våld eller sexuella övergrepp saknas.

Åren 1982–83 tillkom en samlad strafflagstiftning. Om ett brott inte kan infogas där skall shari´a tillämpas. Av detta följer att den enskilde domaren har utrymme för brottsrubricering och påföljd. Från 1982 segregerades utbildningsväsendet, undantaget universiteten. Året efter legaliserades kroppsstraff med 74 piskrapp för kvinnor som vägrat underordna sig klädföreskrifterna. Siqeh, det temporära äktenskapet, legaliserades.

I cirkulerande skrifter i konservativa led har det temporära äktenskapet beskrivits som en av de *brillianta lagarna i Islam*. Det anförs att med den jafaritiska läran som formellt etablerad riktning i Iran kan äktenskap komma till stånd på två sätt, för evigt eller för en tidsbestämd period. Det är en ståndpunkt vars konsekvenser tydliggjort i en dansk-svensk dokumentärfilm från 2004 av Nahid Persson, *Prostitution bakom slöjan*. 1984 påbörjades en mobilisering av fattiga kvinnor för att upprätta speciella patruller som skulle svara för att bevara en ortodox islamism. I Qom öppnades 1985 *The Women's Religious Studies Center*, *Society of Al-Zahra*, det första religiösa centret för kvinnor men den högra utbildningen var inte tillgänglig för kvinnor.

Åren 1982–1991 utmönstrades eller ändrades ett 50-tal artiklar i tidigare lagstiftning. Minimiregler för äktenskap, 13 år för kvinnor och 15 för män, försvann 1982. Faderns utrymme att gifta bort sina barn vidgades 1983. Giftermål före 13 års ålder kunde hänvisas till specialdomstol men 1931 års äktenskapslag bibehölls där 2 års fängelse stipuleras för äktenskap med underåriga. Regimens möjligheter att påverka giftasåldern har haft svårt att slå igenom - genomsnittsåldern för giftermål är högre än den stadgade minimiåldern. Den genomsnittliga giftasåldern har fortsatt öka trots regimens försökt att uppmuntra till lägre giftasålder.

I en utvecklingsplan, 1989–93, *Economic, Social, Cultural Development Plan of the Islamic Republic*, hade förbättrade villkor för kvinnor genom utbildning fått

utrymme, följt av ett andra program, 1994–98, med fokus på kvinnors utbildning. Detta återkom i planen 1999–2003 men reformsträvanden mötte hinder. Kvinnors andel av arbetskraftsutbudet nådde 1996 den nivå som den haft 1956. Från 1956, då den utgjorde ca 10 %, steg den för att 1976 överstiga 15 %. Den föll sedan till 8 % 1986. Efter Khomeinis bortgång följde en uppåtgående trend men kvinnors arbetslöshet är fortsatt hög trots att antalet kvinnliga universitets- och högskolestuderande ökat markant. Andelen kvinnliga studenter har ökat från 38 % till 65 %.

Några av de hinder som funnits för kvinnor utbildning har tagits bort. Samtidigt var andelen arbetslösa bland unga under 25 år 2005 29 %, för unga kvinnor 39 %. Trots en uppmjukning från 1990-talet kvarstår en patriarkalisk grundsyn med en familjelagstiftning som vilar på kvinnans äktenskapliga skyldigheter, hushållsarbete och barnavård. Ett deltagande i arbetslivet kommer först på tredje plats. Som en följd av arbetskraftsnedgången har samtidigt andelen kvinnliga studenter ökat från 15 % 1976 till över 50 % 2008 och efter att ha varit delvis utestängda från högre tekniska utbildningar fick kvinnor från 1994 rätt att delta i all högre utbildning.

Den tidigare civilrättsliga familjelagstiftningen har i vissa delar återinförts under 1980- och 90-talen men influeras av sharia som eroderar Family Protection Act. Lagändringar från 1992 vidgade utrymmet för att begära skilsmässa men väktarråd har fått igenom en anpassning till Sharia. Mödrar gavs vårdnadsrätt över sina döttrar upp till 7 års ålder, över sina söner till två års ålder. Vårdnaden kvarstod om fadern avled men förlorades vid omgifte då den övergick till faderns familj. Modern har ingen rätt att fatta juridiska eller ekonomiska beslut under umgängestiden. Domstol kan undanröja umgängesrätten om barnets psykiska och fysiska hälsa är utsatt för fara.

Iransk rätt särskiljer, i motsats till svensk, förmyndarskap, vårdnad och rätten att fatta beslut för barnet. Barnet står under bägge föräldrarnas vårdnad om de är gifta och sammanbor med varandra men förmyndarskapet ligger alltid hos fadern och dennes manliga släktingar. Det är fadern som har skyldighet att försörja sina barn ekonomiskt, *Nafagheh*, underhållsbidrag. Kvinnan saknar laglig rätt att besöka sina barn utan mannens medgivande. Gifter modern om sig, konverterar till annan religion eller försvårar faderns umgänge med barnen mister hon vårdnaden. Efter faderns död återgår förmyndarskapet till farfadern.

Med en ny domstolsorganisation avvecklades specialdomstolarna 1994. Familjerättsliga frågor hänfördes till de allmänna domstolarna, ledda av en behörig präst eller civila jurister/domare. Familjerätten reviderades 1998, följt av en ny familjerättslig lagstiftning introducerad 2007, *Bill of Family Protection Law*, godkänd av parlamentet 2008.

Då hade, från 1985 kvinnofrågan till stora delar varit stillastående. För familjerelaterade frågor hade, 1987, en särskild myndighet inrättats, *Women's Social and Cultural Council.* En bit in på 90-talet, 1993, kunde Fa'ezeh Hashemi driva fram inrättandet av *Asian games for Muslim women*. Året efter fick kvinnor

rätt att bli ombud i de speciella familjedomstolarna och de administrativa domstolarna – men inte domare. Inför riksdagsvalen 1996 skulle sedan 179 kvinnor och 2 751 män kandidera till de 290 platserna där 14 platser tillföll kvinnor där Fa'ezeh Hashemi Rafsanjani placerade sig på andra plats vid rösträkningen. Samma år kunde för första gången kvinnor delta i sportsliga evenemang. Poeten Simin Behbahani nominerades till nobelpriset i litteratur.

Ett lagförslag 1997 öppnade för kvinnors rätt till deltidsarbete. Frågan om kvinnors arbete baserades på ett grundläggande familjeansvar. Hon kunde, heltidsanställd, med arbetsgivarens medgivande arbeta tre fjärdedelar av tiden med full lön och garanteras att inte förlora sitt moderskap eller fastställda förmåner. Med provokativa tillägg infördes samtidigt bestämmelser där avbildning av kvinnor förbjöds som ett ifrågasättande av deras heder enligt islam – ett led i ett konservativt tryck på den nytillträdde Khatamis, förenat med en segregation mellan män och kvinnor inom sjukvården. En mer liberal tolkning av sharia hade förts fram av Ayathollah Saïd Mohsen Saïdzadeh i Qom – han fängslades och avsattes

Med valet av Mohammad Khatami, reforminriktad, öppnades för kvinnor. Khatami utsåg Zahra Shoja'i som rådgivare i kvinnofrågor men den konservative Ayathollah Mazaheri motsatte sig en anslutning till FN-konventionen om kvinnors diskriminering, CEDAW. Konventionen stred enligt honom mot sharia men Shirin Ebadi, förespråkare för kvinnans rättigheter, kunde motta nobelpriset. I det sjätte parlamentet framträdde 11 kvinnliga ledamöter bland de 270 med krav på revideringar av ett konservativt regelverk. Under valrörelsen inför det sjunde parlamentet skar väktarrådet av vägen för dem till förmån för konservativa kvinnliga kandidater och det nya parlamentet kom att revidera flera av de besluts som fattats under föregående mandatperiod. Med Khatami följde ett ökat utbud av feministisk litteratur. Ett asiatiskt idrottsutbyte kom till stånd, initierat av gränsöverskridare som Faezeh Hashemi 1993. Attackerad av etablissemanget för att cykla och klä sig blå jeans blev hon invald i parlamentet. Kvinnan hade flyttat fram positionerna.

Vid 2000-talets inledning samlades omkring 600 kvinnliga studenter från kvinnouniversitet i Qom vid hälsoministeriet för att protestera mot den medicinska utbildningen – där saknades kvinnliga lärare som kunde ge godtagbar utbildning. Deras motståndare hävdade att universitetet var ett föredöme för en islamisk utbildningsinstitution. Samtidigt kom frågan upp om val av klädsel för liberala kvinnor som valts till parlamentet. Efter det första firandet av den internationella kvinnorätts-dagen i Iran sedan revolutionen hölls en konferens i Berlin med deltagande av iranska intellektuella och aktivister, bland dem Mehrangiz Kar, Shahla Lahiji, and Shahla Sherkat. De skulle med myndigheternas tillåtelse samråda kring en växande re-formrörelse. Där kritiserades seghet i reformtakten och religiös dominans. Det medförde att konferensdeltagarna arresterade vid hemkomsten.

Vid den rättsliga processen blottades en skillnad mellan liberala och mer religiösa deltagare. De senare distanserade sig vilket försvagade sammanhållningen inom

aktiviströrelsen. Trycket mot liberala strömningar ökade. Ett antal reformistiska tidskrifter stängdes. Under mandatperioden hade då kvinnliga parlamentsledamöter lagt fram förslag om att Iran skulle signera konventionen om kvinnors diskriminering, CEDAW, och i oktober 2003 erhöll Shirin Ebadi nobelpriset för hennes arbete till skydd för kvinnor, barn och flyktingar med bildandet av den fristående *Non-profit Children's Rights Committee.*

Retorik och reformstopp

Vid presidentvalet 2005 skulle Therans ultrakonservative borgmästare Mahmoud Ahmadinejad komma att besegra den förhandstippade Akbar Hashemi Rafsanjani. Under valrörelsen genomförde en koalition av religiösa och sekulariserade kvinnor sittdemonstrationer utanför parlamentet som protest mot att kvinnor inte tilläts kandidera. Det hade följts av kvinnoaktivister som demonstrerat inför en fotbollsmatch för att utmana könssegregationen inom sporten. Kvinnoaktivister hade också genomfört aktioner för lika rättigheter vid skilsmässa, rätt till vårdnad av barnen efter skilsmässa, höjd giftermålsålder till för flickor från 9 to 18 år och lika rätt för kvinnor vid vittnesmål. Det slogs ned av paramilitära krafter. Kvinnors rätt till arbete utanför hemmet under dagtid begränsades. Sedan reformrörelsen trängts infördes restriktioner för firandet av internationella kvinnodagen. Ett sådant, arrangerat av kvinnogruppen Mosharekat löstes upp av säkerhetsstyrkor då bland andra poeten Simin Behbahani misshandlades.

Ahmadinejad utsåg, 2006, Zohreh Tabibzadeh Nouri till ordförande i organet för kvinno- och familjefrågor. Vid tillträdet förklarade hon att hon såg brister i skyddet av kvinnors rättigheter men att det var uteslutet att signera några internationella konventioner, bland dem CEDAW. Bristerna kunde läkas med tilltro till islam, inte med en misslyckad västlig modell. Det fick sekulära och muslimska aktivister att samla en miljon undertecknare med krav på reformerad familjelagstiftning. Med polisingripande stängdes människorättsgrupper, ledda av Shirin Ebadi, som illegala politiska organisationer. Frågan om månggifte som lett till protester vid Ahmadinejads tillträde 2005 återkom 2008.

Protesterna medförde att parlamentet återförvisade artiklarna 23 och 25 i *Family Protection Bill* till parlamentet för fortsatta överväganden. Det sågs som en framgång för kvinnorättsrörelsen Ett hundratal aktivister parkerade sig i parlamentet när förslaget kom upp, representerande *the One Million Signatures* Campaign med Meydaan Zanan, Kanoon Zanan Irani, Shirin Ebadi och Simin Behbahani. Förutom artiklarna 23 and 25 mötte även artiklarna 16, 17 och 18 motstånd. Där ingick bestämmelser om giftermål med utlänningar. Följden var att uppskattningsvis 100 000 barn saknade tillträde till skolutbildning.

Under valrörelsen 2009 förde samtliga kandidater utom Ahmadinejad fram kvinnofrågan. Zahra Rahnavard, gift med den reformistiske huvudkandidaten Mir Hossein Mousavi, skulle bryta med traditionen genom att delta i kampanjen till stöd för maken. Det var en plattform där hon förde fram krav på social frigörelse och krävde en ratificering av CEDAW. När valresultatet blev ett förnyat förtroende

för Ahmadinejad, utbröt massdemonstrationer. Valet dömdes ut som riggat. I förloppet var kvinnodeltagandet framträdande. Det hela slutade i att Basijmilisen sköt den 26-åriga Neda Agha Soltan till döds.

Efter deltagande i protester med krav på tillträde till en match i volleyboll mellan Iran och Italien dömdes en kvinnlig aktivist 2014 till fängelse. Det internationella volleybollförbundet beslutade att Iran i fortsättningen hade rätt att vara värdland för internationella mästerskap. I juni 2015 uppgav den iranska kvinnoministern Shahindokht Molaverdi att endast ett begränsat antal kvinnor, främst anhöriga och landslagsspelare, skulle ha tillträde till volleyboll, basket, handboll och tennis – men inte fotboll. Konservativa kraftert hotade med att blod skulle flyta om kvinnor närvarade vid en förestående fotbollsmatch mellan USA och Iran.

Det hela fick paralleller när Tehrans symfoniorkester skulle medverka vid invigningen av ett sportevenemang. Strax före utsatt tid meddelades att orkestern inte fick delta – den hade kvinnliga musiker. Händelsen fick orkesterns chefsdirigent att lämna scenen. Den andlige ledaren kommenterade händelsen med att Iran måste skyddas mot amerikansk ”infiltration”. Tidigare har en av tidens framträdande dirigenter, Daniel Barenboim, vägrats inresa för att leda orkestern.

En utvidgning 1993 av familjedomstolarna har inte medfört större förändringar även om det öppnat för kvinnor att arbeta i domstolarna. Hemgiften, *Mahriyeh*, har indexerats, knutet till inflationen. I slutet av 1990-talet kunde National Muslim Women's League med statsstöd bilda en paraplyorganisation för sextiotalet kvinnoorganisationer. Samtidigt har kvinnorörelsen expanderat. Manssamhället anklagas för att misstolka och manipulera Koranen. Reformistiska grupper ifrågasätter sharia – en kritik som saknats inom islamiska led och som mött brutala slut – islamiska rörelser som Ismaili och Bahai utgör exempel. Mot detta står inslag som förbud mot kvinnors tillträde till idrottsevenemang och hinder för kvinnors musikutövning.

Konventioner, internationella avtal

Iran är ett av få länder som inte tillträtt FN:s konvention om avskaffande av all sorts diskriminering av kvinnor (CEDAW) och den i väst rotade principen om lika rättigheter är inte fullt ut godtagen. En traditionell syn dominerar. Till grupper som har begränsade rättigheter hör sunnimuslimer, ismailiter, zayditer, kristna, judar och zoroastrier. De som inte är vare sig muslimer, kristna, judar eller zoroastrier är rättslösa. Konstruktionen strider mot deklarationen om de mänskliga rättigheterna, artiklarna 1, 2, 3, 6 och 7.

Iran är helt eller delvis anslutet till flera internationella konventioner:

Konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter (ICC-PR), Konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (ICESCR), Konventionen om avskaffandet av alla former av rasdiskriminering (CERD), Konventionen om barnets rättigheter (CRC), protokollet om handel med barn och

barnpornografi, Konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (CRPD) och Flyktingkonventionen samt det tillhörande protokollet från 1966. Iran har undertecknat men inte ratificerat följande konventioner: Barnkonventionens tilläggsprotokoll om barn i väpnade konflikter, Barnkonventio-nens tilläggsprotokoll om handel med barn och barnpornografi, Romstadgan för internationella brottmålsdomstolen, (ICC).

Iran har varken undertecknat eller ratificerat följande konventioner:

De fakultativa protokollen om enskild klagorätt och avskaffandet av dödsstraffet, Det fakultativa protokollet om enskild klagorätt till konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, Konventionen om avskaffandet av alla former av diskriminering mot kvinnor och dess fakultativa protokoll om enskild klagorätt, Konventionen mot tortyr och annan grym, omänsklig eller förnedrande bestraffning eller behandling, det fakultativa protokollet om förebyggande av tortyr samt Konventionen mot påtvingade försvinnanden (CED). Iran har inte ratificerat Konventionen om avskaffandet av alla former av diskriminering mot kvinnor (CEDAW), Konventionen mot tortyr (CAT) och Konventionen mot påtvingade försvinnanden (CED). Iran har reserverat sig mot att följa Tilläggsprotokollet om barn i väpnade konflikter för de fall det strider mot landets religiösa lagar.

Iran utsåg i april 2015, en kvinna till ambassadör (Malaysia). Kvinnor gifta med utlänningar kan numera överföra sitt medborgarskap till sina barn när de fyllt 18 år och ansökt om medborgarskap. På många områden kvarstår emellertid ett begränsat utrymme för kvinnor, motarbetade av en mansdominerad förvaltningsstruktur. Från 1984 etablerades en teologisk skola för kvinnor i Qom där manliga lärares tillträde till skolan gick via en under-jordisk gång där de inte kunde sammanstöta med kvinnliga elever. De kvinnliga eleverna hade kvinnliga lärare som saknade behörighet. Endast en kvinnlig tidskrift gavs ut, *Payam-i Zan*, publicerad av män. Efter Irak-Irankriget blev de kvinnoorienterade frågorna mer framträdande. Tidskriften *Zanan* etablerades 1992 där kritik fördes fram mot rättstillämpningen. Det mötte tystnad men kunde inte tillbakavisas. [23]

Tillbakablickar

Det är vanskligt för en icke historiker att närma sig historien. Om detta konstaterar Jakob Burckhardt i sina *Världshistoriska betraktelser* att

Historien är ju överhuvud den ovetenskapligaste av alla vetenskaper, trots att den i gengäld ger oss det, som är mest värt att veta. Skarpa begreppsbestämningar höra hemma i logiken men icke i den, där allt är svävande och förefinnes i ständiga övergångar och blandningar. Filosofiska och historiska begrepp är till sitt väsen av olika art och ursprung; de förra måste uppfattas så fasta och slutna, de senare så flytande och öppna som möjligt. [24]

22

Det var en gång----

Historiker har påpekat att människosläktets uppkomst försvinner i de geologiska tidrymdernas dunkel, där man brukar räkna åren i sex – eller sjusiffriga tal med en felgräns av liknande storleksordning. Trots detta vet vi att för omkring sex tusen år sedan utvecklades vid Nilen, Eufrat, Tigris, i Indusdalen och Sydamerika jordbrukskulturer med förurbana samhällen.

Om övergången från jägare och samlare till åkerbrukare vet vi att järn, kilskrift, lagstiftning, skriftspråk och mytologi utvecklades men även om ”den första människan utvecklades i ett annat område än Mellanöstern – och mängden av fossila fynd talar numera till fördel för ett afrikanskt ursprung – blev Mellanöstern det område där i jämförelsevis sett sen tid hennes moderna form utvecklades.

På den iranska högplatån skulle de iranska provinserna Khuzestan, Ilam och Fars komma att inta en tidig plats i historien. Bibeln talar om Elam väster om de sumeriska stadskulturer som började växa fram omkring 5500 f.v.t. Det var vid tiden för övergången till en jordbrukskultur. Bevattningsanläggningar kunde anordnas för odling. Med torrt klimat som medförde förflyttning av boskap under sommarperioden följde ett nomadliv, skilt från tidiga indiska civilisationer som Mohenjo-Daro och Harappa.

Till områdets nyckelpunkter hörde staden Anshan, dagens Malyan, i provinsen Fars. Den framträdde från slutet av 3:e årtusendet f.v.t men föll tillbaka vid en babylonisk erövring ca 1110 f.v.t. Norr om Anshan ligger staden Ahvaz, på andra sidan Karunfloden irakiska Basra. Belägen vid Karunfloden är Ahvaz region- och handelscentrum för oljeutvinning med ledningar till Abadan där kemisk industri började anläggas vid 1900-talets inledning.

Abadan vid den gemensamma mynningsarmen för Eufrat och Tigria ligger på en ö med samma namn och är idag utskeppningshamn för Irans olja med oljeraffinaderier och petrokemisk industri. Vid staden Shushtar med Dezful i

väster, Ahvaz i söder, låg en gång Shuslitar, stadsbildning under parthisk och sasanidisk tid. I området ligger en av sin tids mest livskraftiga stadsbildningar, Susa, Shush. Bibeln talar om palatset i Susa där man anordnade ett sju dagars gästabud för allt det folk som fanns i Susas borg. I staden, belägen i ett dåtida flodsystem som anslöt till Karunfloden antas Bibelns Daniel vara gravsatt. Från Susa utgick Xerxes i sitt försök att invadera Grekland. Staden har totalförstörts vid flera tillfällen. Den var under Partherna ett centrum vid sidan av Ktesiphon, sasanidernas huvudstad, strax söder om Bagdad i dagens Irak.

Runt det andra årtusendet före vår tidräkning pågick folkvandringar. Ursprungsbefolkningar trängdes undan. Det hela startade förmodligen för att till följd av klimatförändringar. Några rörde sig västerut, föregångare till germaner och, troligen, kelterna. Andra bosatte sig runt Svarta Havet, förmodligen de som vi kallar Indo-iraner, På den iranska högplatån spred sig *Mederna* runt Zagrosbergens norra delar och omkring Van och Urmiasjöarna. Andra, perserna, fortsatte söderut längs Zagrosbergen, ned till det dåvarande Elam och dagens Farsprovins som fick namnet *Parsa*. *Skyterna*, en västlig gren av de centralasiatiska *Sakerna* och *Sarmaterna* som hörde till *Massageterna* slog sig ned runt Kaspiska havet. Där fanns även Sarmaterna, från Donaus utlopp i väster till vid Volgas utlopp i österut i Kaspiska havet.

Bland indo-iranierna kom tre huvudgrupper att utmejslas, *Mederna* (de centrala och nordvästra delarna), *Perserna* (de södra och sydvästra delarna) och *Partherna/Skyterna* (de nordöstra och östra delarna).

Partherna bildade kring Oxusflodens utflöde i Aralsjön, nuvarande Amu-Darja i Turkmenistan, det forniranska *Baktrien*. De befolkade ett område som då kallades *Hyrkanien*, Varglandet och den nordvästliga delen av Iran. Zagrosbergen skilde dem från Assyrien. I deras utbredningsområde ingick dagens Azerbaijan, Hamadan, Kermanshah, Qasvin, Theran och Isfahan. Azerbaijan benämndes *Lilla Medien*. Den andra delen av området utgjorde *Större Medien*. Till stamsegment från denna tid hör *Areierna*, *Margianerna* kring Margosfloden, *Sogderna* kring Balor-Taghsbergen (nuvarande Samarkand) och *Chorasmierna* i de stora saltöknarna vid nedre OxusOmrådet omkring Kerman befolkades av *Karmanerna*. Norr härom rörde sig ett antal kringvandrande stammar, bland dem *Balucherna*. Nordost om detta område, nuvarande Afghanistan, kallas befolkningen av Herodotos för *Paktyer*. Väster härom uppträdde *Sarangerna*, ett ryttarfolk liknande perserna och mellan mederna och perserna strövade ett herdefolk, *Sagartierna*.

När Cyrus lade det mediska imperiet under sig blev det en historisk milstolpe. I den gamla *Naboniduskrönikan* talas om en expedition mot en oklar region, troligen *Urarto*, omkring 547 f.v.t. men Cyrus hade då haft sin uppväxt inom det mediska kungahuset. Övergången från en medisk hegemoni till en persisk var förmodligen en sedan länge pågående integration mellan meder och perser. Detroniseringen av Astyages var ett led i detta – Cyrus gifte sig enligt historikern Ktesias med Astyages dotter Amytis – men enligt Herodotus med den persiska Cassandane.
Mederna blev den indoeuropeiska folkgrupp som, efter att ha konfronterats med

de stora semitiska dynastierna, grundlade det första indoeuropeiska imperiebygget. Det var genom mederna och deras välde som den grundsten lades på vilken perserna kunde bygga vidare när de lade det mediska väldet under sig.

Efter *Mederna* trädde den persiska *Akameniddynastin* in som självständig riksbildning på 500-talet före vår tideräkning efter att ha revolterat mot mederna under ledning av Cyrus den Store. Dynastin föll för Alexander den Store 330 f.v.t. och följdes av *Selukiderna* som öppnade för influenser västerifrån, *Hellenismen*. Seleukiderna trängdes undan av *Partherna* som kraftfullt stod emot Roms försök att utvidga makten österut hejdades. Den följande *Sassaniddynastin* trädde in på 200-talet e.v.t och återförde en persisk dominans. Dynastin, försvagad av ständiga krig med Rom och Östrom, överflyglades ett vid mitten av 600-talet av en expanderande befolkning på den arabiska halvön. Från 800-talets slut fram till 900-talet framträdde i nordöstra Iran lokala härskardynastier, *Tahirider*, *Saffarider* och *Samanider* varefter turkfolk, *Ghaznavider* och *Seljuker,* dominerade det persiska kärnområdet. Med 1200-talet kom mongolernas utbredning under Djingis Khan, följd av *Il-Khandynastierna* varefter Timur Lenk, *Timuriderna*, blev dominerande under 1300 - 1400-talen.

Safaviddynastin kunde från 1500-talet efter allianser med turkstammar och ett motstånd mot press från ottomaner i väster och uzbeker i öster upprätta ett enat och oberoende Persien, en egen statsbildning jämbördig med ett turkdominerat Bagdadkalifat. Under 1600-talet följde en blomstringstid. Vid 1600-talets slut inträdde allt svagare regenter i den safavidiska dynastins tronföljd. En turkisk press på gränsområdena ökade. De iranska gränsområdena kunde upprätthållas först sedan shahstolen tagits över av Nader Shah. Denne intog Dehli och förde diamanten Koh-i Nor till Iran. Samtidigt dränerade han landets ekonomi. Han mördades av sina egna officerare. Karim Zanddynastin följde. Viss kontroll vanns i de södra delarna, men efter en maktkamp med Kadjarstammen kunde denna tillträda vid 1700-talet sista år. *Kadjardynastin* ledde Iran över hela 1800-talet. Under 1900-talets första år förlorade den i praktiken allt mer av sitt inflytande för att 1925 efterträdas av *Pahlavidynastin*. Den kvarstod till 1979 då den Islamiska republiken Iran inrättades.[25]

23

Myter, legender och eldtempel

Myt och legend hänförs inte sällan till påstådda samband med faktiska omständigheter. Detta är vanskligt. När den italienske författaren Felice Vinci i The Baltic Origins of Homers Epic Tales påstår att Greklands Ithaka var den danska ön Lyö, får vi med Karen Armstrongs formulering begrunda att ”människan har lätt för att förtvivla, och alltifrån begynnelsen har hon hittat på historier som hjälpt henne att se sin tillvaro i ett större sammanhang”.

När Zarathustra reformerade en indoeuropeisk panteon och knöt abstrakta egenskaper till Gud, Ahura Mazda, fanns redan en myt. Det var en förhistorisk himmelsgudatradition, en urtida förställning om ett högre väsen. Detta reformerades med Zarathustra till etisk förebild för en jordbrukskultur, ansatt av nomader som stal boskap för att offra den till demoner. Åkerbruket blev det goda livet - en återkoppling till ett mytiskt förhistoriskt högsta väsende, stammens beskyddare och övervakare.

Bland dem som brukar benämnas Indo-Iraner kom, från södra Ryssland i slutet av det 3:e årtusendet, en grupp att vandra in i norra Indien. Andra tog sig till den iranska högplatån. De som kallades Meder slog sig ned i Irans centrala och nordvästra delar. Perserna sökte sig till de södra och sydvästra delarna. Partherna/Skyterna befolkade de nordöstra, det forntida Hyrkanien, Varglandet. Kulturella och religiösa särdrag hade utvecklats.

Det var en förhistorisk föreställningsvärld. Där fann man bland annat ett fabelartad, välvilligt, flygande väsen som kunde rena land och vatten och främja fruktsamhet, *Saena*, *Simurgen*, även benämnd *Angha*. Där fanns en sjö som symboliserade själens förenande med Gud, ett träd och ett återvändande till ursprunget. I Norden fanns *Yggdrasil,* ett askträd som från gudarnas boning bredde ut sina grenar.

Tankegångarna återkom hos den iranske mystikern Attar, Farid al-Din Mohammad, 1142 - 1220. Hans *Fågelsagan*, är en allegorisk dikt om fåglarnas, sufiernas, sökande efter Simurgen som de vill utse till Gud men de finner att Gud och de själva är ett. Temat återkom hos Shaykh Ahmad Ashai, 1753 - 1826, som grundade en mytiskt färgad kosmologi där en påfågel bugade inför Gud fem gånger. Det erinrar om både de dagliga bönerna i islam. Simurgen lyftes fram av Ferdowsi. I hans Shahnameh, Kungaboken, återbördar han sonen Sal till Sam.

Simurgen blev i islamisk konst framställd som en påfågel, ibland avbildad med hundhuvud och lejonklor, ibland med ett mänskligt, kvinnligt, ansikte. Legenden säger att fågeln var så gammal att den sett jorden gå under tre gånger och lärt sig så mycket att den förfogade över all samlad kunskap. En annan legend talar om en levnadstid, 1700 år, varefter Simurgen förvandlat sig till eldflammor, i grekisk-fenicisk mytologi *phoenix*, eldfågeln.

Cyrussagan

Enligt den mediska historien efterträddes den mediske kungen Cyaxares av sonen Astyages. Han behöll makten under 35 år, 593 - 558.

Cyrussagan, berättad av Herodotus, berättar att den persiske Cambyses I, vid denna tidvasall på tronen i Ansham, gift sig med en dotter till Astyages, Mandane. Deras son Cyrus växte upp i det mediska kungahuset. När Astyages efter en dröm kom att se Mandanes giftermål med en persisk vasall som ett hot beordrade han att Cyrus skulle avrättas. Hans minister Harpagus lät placera Cyrus hos en fåraherde men när Cyrus vuxit upp och hans börd blev känd kom han att överta tronen från en allt mer övergiven Astyages.

I den gamla *Naboniduskrönikan* talas om militära framgångar, troligen i *Urarto*, omkring 547 f.v.t. men då Cyrus haft sin uppväxt inom det mediska kungahuset var övergången från medisk hegemoni till persisk förmodligen en pågående process. Detroniseringen av Astyages var ett led i denna – Cyrus gifte sig enligt historikern Ktesias med Astyages dotter Amytis – enligt Herodotus med den persiska Cassandane.

Med Cyrus följde en expansion. Hyrkanien, Partherna, Skyterna, Baktrien och slutligen Babylon 539 erövrades. När arvtagaren Darius I hävdade att han hörde till Cyrus släktlinje grundlades den första stora persiska dynastin, den akemenidiska. Bakom detta låg sociala spänningar. Den mediska nomadiska livsstilen hade förbytts i ett mesopotamiskt hovliv med makten samlad hos en aristokrati, en svag centralt sammanhållande kraft. Med en brutaliserad maktutövning steg missnöjet inom bredare folklager. De blev beredda att ställa sig under perserna men då hade mederna varit den indoeuropeiska folkgrupp som, efter att ha konfronterats med de stora semitiska dynastierna, grundlade det första indoeuropeiska imperiebygget. Det var genom mederna och deras välde som den grundsten lades på vilken perserna kunde bygga vidare.

Den europeiska kulturens vagga, Grekland, beskrivs ofta med en gudavärld

överfylld av minnesmärken från Knossos till Akropolis. Motsvarigheter längre österut omnämns sällan, endast de minnesmärken som bortfraktats till västvärldens muséer. Det var reliker från en värld i öster där det, som i väst, andevärldar och myter. De hade likheter med grekiska och romerska med gudaväsen som *Ahuramazda*, *Mithra*, *Anahita*, vattnets gudinna och *Artemis, Artemisias*, en sjöfarande legend.

Till mera kända sagosamlingar med ett iranskt ursprung hör *Tusen och en natt*. Här återfinns de välkända berättelserna om Ali Baba med sina 40 rövare, Alladin med sin lampa och Sindbad sjöfararen (skall skiljas från *Sindiba´d-na´ me*, Boken om de sju vesirerna). Till originaltexterna i Tusen och en natt hörde till den persiska samlingen *Hazar Afsana* som dateras till 800-talet. Araberna ändrade med sin ovilja mot jämna tal det ursprungliga talet 1000 till ”tusen och en” och knöt namnet *Sheherazade* – den äldre persiskans *Chihrâzâd*, den ädelborna - till ramberättelsen. Hon är berätterska inför kungen Shahriyar.

En senare egyptisk version gavs ut på 1400-talet. I Tusen och en natt blev kalifen i Bagdad en förebild av abbasidkalifen Harun al-Rashid och där framträder gestalter som kan hänföras till den iranska Barmakidfamiljen. Den övertog vesirämbetet inom kalifatet med den för sin visdom och siarförmåga kände vesiren Yahyâ, den för sin generositet uppskattade vesiren Fadl och den vältalige vesiren Ja´far. Barmakiderna kom att samla en sådan förmögenhet att den siste av dem, Fadl, avrättades 803 av abbasidkalifen Hârûn al-Rachîd.

Den mytiska gudinnan - Anahita

Anahita, den obefläckade, antas ha stigit fram långt före vår tideräkning tillsammans med andra gudaväsen. I Egypten gudinnan Neith för mer än 5000 år sedan. Inom forskningen talas om en modergudinna under tidig stenålder. Fynd på den iranska högplatån tyder på att det var här som en gudabild slog rot med migrationsrörelser. Till beskrivningar av Anahitagestalten hör antaganden om att hon skulle varit ett uttryck för det onda, *daeva*, nomader som hotade de bofasta. Det var infogat i Zarathustras reformerande budskap men i förantikens iranska religion och den äldre Avestan var Anahita en fruktbarhetsgudinna som bland de *turiska* folken, med iransk härkomst, betraktade som inkräktare. Med detta blev, med förlagor från de vediska *Indra*, *Sarva* och *Nasatya*, Anahita en demonisk gestalt, *daevas/daivas*, gamla Avestans *Apastāk*, i ett forniranskt religiöst system. I fornnordisk mytologi framträder samma tema – där går *Frej* och *Njord* till *Asarna*, *Mimer* och *Höner* till *Vanerna*.

Artemisisa – en kvinnlig amiral

Artemis hänförs vanligen till grekisk mytolog men det anses det troligare att namnet härstammar från fornpersiskans *arta* eller *arte*, "stor, helig" men namnen inom grekisk, romersk och persisk gudavärld medför ofta förväxlingar. Artemis, grekiskans Artemisia, i mytologin jaktens och kyskhetens gudinna blev som dotter till Zeus och tvillingsyster till Apollo, även identifierad som Anahid. Det var en

avledning av *Anahid-Ardeshir*, knuten till ett eldtempel i det persiska Istakhr i provinsen Fars. I Roms gudavärld fanns en Diana men även en Artemis. För henne uppfördes ett palats i Efesus, idag mer eller mindre bortvittrat. Trots detta hänförs Artemis vanligen till grekisk-romersk legendbildning – inte persisk även om Herodotus omnämner en av Xerxes flottgeneraler som förde Xerxes barn i säkerhet till Efesus där skärvor efter ett Artemistempel återstår. När Herodotus talar om Artemisia antas han avse den Artemisia som, med grekisk härkomst, var drottning i staden Halikarnassos, belägen i den persiska provinsen Karien, nära ön Kos. Hon var dotter till Lygdamis, persisk satrap/länsherre under 600-talet. När denne gick bort övertog hon regentskapet, förstärkte tyrannväldet och förberedde sin son Pisendelis att efterträda henne.

Hon anslöt sig till Xerxes med stöd från Halikarnassos, Kos, Nisyrus, and Calydna. Själv tillförde hon Xerxes flotta fem skepp som blivit omnämnda som spetsen i de persiska sjöstridskrafterna. Före sina framgångar vid Salamis hade hon väckt uppmärksamhet i sammandrabbningar vid Euboea. Långt senare skulle en annan Artemisia uppträda i Karien, syster och hustru till Mausolus, förmodligen persisk satrap som gjorde anspråk på kungatiteln. Han efterträddes av Artemisia under åren 353 till 351 då hon gick bort.

Artemisia har återkommit inom konsten. Hos Francesco Cavalli, 1602–1676 som opera 1657 och hos Johann Adolph Hasse, 1754. Hon återkom i en oavslutad opera av Carlo Goldoni, 1707–1793. Domenico Cimarosa som dog 1801 lämnade, oavslutat, operan Artemizia efter sig. När sedan det första immigrantfartyget 1848 anlände till Moreton Bay, inte långt från Brisbane i Australien, så var fartygets namn – Artemisia. När Artemisia, dottern till Lygdamis, anslöt sig till perserna hade regenten Darius låtit sonen Xerxes leda erövringen av Aten. Hon blev bricka i Xerxes förberedelser när han rekryterade manskap, bland dem greker och anlade en kanal vid Mount Athos med två bryggor över Hellesponten, Dardanellerna. Expeditionen inleddes våren 480 från Sardis. Artemisias, av Xerxes utsedd till amiral kunde, inringad av grekiska skepp, ta sig ur situationen som bedömts som omöjlig. Enligt Herodotus hade fienden förletts genom ett persiskt angrepp på egna skepp vilket medfört att de atenska fartygen uppfattat sin fiende som allierad.

Xerxes, som från en bergshöjd sägs ha följt förloppet, skulle ha uttalat att *mina män har blivit kvinnor, mina kvinnor män*. Strax efter detta intogs Aten medan den grekiske Temistokles sjöstridskrafter, moraliskt brutna, låg förankrade i Salamissundet. Den deltagande Aischylos beskrev det i sin tragedi *Perserna*; det *ljöd ett skri från den hellenska flottan, en stridshymn steg mot skyn, av klippöns stränder i mångfördubblat eko återkastad. Då greps perserna av stor bestörtning, ty sången var ej en signal till flykt men väl ett djärvt och modigt anfallstecken - Nu stötte kopparklädda stävar samman. Det var ett grekiskt skepp som gick till anfall* Den grekiska flottan seglade kort därefter ut från Salamissundet och låste in den persiska flottan som tvingades dra sig tillbaka.

Värvning av grekiska legosoldater var vanligt och perserna kunde genom finansiella transaktioner knyta grekiska aristo-krater till sig. När perserkungen

Artaxerxes II skulle detroniseras av brodern saknade denne stöd från den starka modern. Jämförd med Katarina av Medici med politiska färdigheter som Machiavelli föredrog hon den yngre sonen Kyros. Denne lät värva grekiska legosoldater efter framgångar tillsammans med grekernas Lysander. Kyros marscherade från Sardis med stöd från spartanerna Klearkos och Xenofon som hörde till Sokrates anhängare. Xenofon har skildrat förloppet.

Det slutade i Kunaxa. Kyros stupade. De grekiska legosoldaterna återvände med stora svårigheter till Grek-land men där hade man kommit till insikt om upplösningstendenser i akemenidimperiet. Kanske förklarar detta varför perserna inte kunde utnyttja de grekiska stadsstaternas motsättningar. I Efesus, dit Artemisias förde Xerxes barn, återstår rester av ett tempel över henne. Ansett som ett av världens sju underverk har området idag träskkaraktär. Artemiskulten som den framträder i Efesus skiljer sig från den grekiska där hon avbildas som jägarinna med pil och båge. I Efesus framträder östliga influenser, påminnande om Cybele, gudarnas moder vars tempel gick förlorat när grekerna brände Sardis. Perserna återgäldade det med att bränna grekiska tempel.

Med Anahita och Artemisias/Artemis möter gestalter i ett forntida Iran som levt vidare i historien. Den förmedlades före 1900-talets arkeologi av Bibeln, den tid då zikkurater, kultbyggnader med terrasserade tempelberg, uppfördes. Gudar som sumerernas Ishtar och Babylons Marduk dyrkades. Österut, i Kina och Indien, föddes konfucianismen, taoismen, hinduismen och buddhismen.

Mithra - den mediske och den romerske

Mithra, vanligen framställd som krigsgud, upprätthöll ordningen. I bildspråket bärs han upp av två vita hästar i en dåtida innovation, vagnen. Runt Mithra fanns flera följeslagare, *Sraosha* (den gode), *Rashnu* (den starke), *Fravasierna* (fädernas andar) och *Verethragna* (segern), hos indierna Indra. Mithra var en mänsklig form av den frälsare som Zarathustra talat om, född av en jungfru, *Anahita* som var den persiska fruktbarhetsgudinnan. Som rättvisans, krigets och solens gud, *farr*, framställdes Mithra som en ridande bågskytt. Han skulle svara för ett välstånd grundat på förtroende mellan människorna.

Med den mediska Mithrakulten följde under arsakiderna särskilda kröningsceremonier. Härskarna hyllades som en förkroppsligad Mithra. Detta kom att koncentreras till stadsbildningen Sheez som, sydväst om Urmiasjön, antas ha försvunnit efter vulkanutbrott. Där återfinns den gamla befästningen *Takht-i Suleiman* (Salomons tron) där ett tempel uppfördes.

Namnet, Mithra, var den persiska benämningen på ”kontrakt”. Med hellenistiska influenser återkom tankegångarna i kristendomen. Dit hörde en jungfrufödsel och en tillbedjan förlagd till söndagar. Mithras födelsedag firades den 25 december. Då dekorerades ett träd, symbol för ljuset och solen.

Sedvanan lämnade spår efter sig. Roms Mithra, omhuldad av romkejsaren Julianus Apostaten, blev centralgestalt i romersk mysteriereligion. I Pontus och

Armenien där romare och Parther tävlade om inflytande kom parthiska prinsar att utöva klerikala funktioner. Tempel tillägnade Mithra uppfördes med en kultutövning som bedrevs i slutna sällskap. Öppna endast för män utfördes ritualer i ett *Mithraeum*, en underjordisk lokal med bänkar längs långväggar och ett altare. Lämningar har påträffats i Rom och London. I kulten ingick Mithra som tjurdödare i persisk dräkt men påståendet är tveksamt då det motsägs av kultrummens dimensioner.

Det hela spreds över Rom men det blev aldrig konkurrerande med kristendomen. Under 300-talet dog kulten ut men den anses ha underlättat kristendomens utbredning.

Legenden om Sassan

Uppkomsten av det sassanidiska imperiet vilar på olika legender om Sassan, väldets anfader, som 224 e.v.t. skall ha grundlagt dynastin. Legendbildningen anknyter till akameniderna, zoroastrianismen och i ett samspel med hellenismen framträder grogrund för en nationell hjältediktning. Framsprungen ur feodaladeln fick den sin slutliga form under sasaniderna med den förlorade *Khvatainamak* (Konungaboken, den iranska historien från människans skapelse) och *Aatkar i Zareran* (Minnesboken om Zarer där ett riddarideal träder fram). Bevarad är *Karnamak-e Artaxsher i Papakan*, en berättelse om sasanidernas grundare.

Sassan ha skulle ha varit en zoroastrisk präst och ledare för eldtemplet Anahid i Istakhr i Parsprovinsen. Hans son Papak var regent i ett litet kungadöme vid Bakhtagensjön. Genom hjälp från den parsiske kungen, vassall under partherkungen Ardavan V, lyckades Papas få sin yngste son Ardashir utsedd till guvernör i Darabjird. Kort därefter kunde Papak avsätta Ardavans vasallkung. Han utsåg sig själv till kung över Pars. Det godtogs inte av Ardavan. När Papas avled blev hans son Shapur inte godtagen som efterträdare och avrättades, efterträdd av den yngre brodern Ardashir. Denne, som skulle ha mottagit *Farr*, det gudomliga uppdraget, och *Khvarna*, den kungliga karisman, allt enligt zozoastrisk religionsmytologi, begav sig mot Pars. Ardavar måste under sådana förhållanden undanröja Ardashir. Enligt legenden tog han med 4000 ryttare upp en jakt på Ardashir. Efter en halv dags ritt frågade de några bybor om det sett några ryttare passera på väg mot Pars. De fick svaret att *i soluppgången passerade någon lika lätt som Artais vind (den zoroastriske vindguden) och han var omgiven av en sådan gloria av ära att något mäktigare kunde det inte finnas. ”Han måste redan ha passerat många mil och det blir nog omöjligt för Er att komma ikapp*.

Ardavar fortsatte. Vid en ny anhalt ställdes samma fråga. Svaret blev att *idag vid middagstiden passerade några som Artais vind och en omgavs med en otrolig gloria*. Ardavan blev förbryllad och frågade vad man menade man med en gloria. Han fick svaret att *det är den kungliga glansen (khurra-i-khud’a’in) men ännu har den inte övertagit honom”. Om man skyndade på kanske Ardashir kunde gripas före detta har skett fullt ut*.

Den andra dagen mötte ryttarna en karavan. På frågan om den mött några ryttare blev svaret jakande. De meddelade att det mellan Ardavan och ryttarna var tjugo

mil och bredvid en av ryttarna hade man sett en stor och mäktig gloria. Ardavan frågade åter om glorian. Svaret blev att *måtte Du få leva vidare – den kungliga glansen har tagit över Ardashir och att gripa honom är chanslöst. Sluta förföljandet och försök istället att finna en väg att fortleva för den som går emot Artakhshir*. Ardavar avbröt förföljandet.

Ardashir avsatte den parthiske guvernören i Pars, utropade sig till kung, införde zoroastrianismen och utvidgade sitt välde till att omfatta Isfahan och Kerman. Partherna försökte försvara huvudstaden Ctesiphon och Ardavan beordrade lydkungen av Ahwez att förgöra Ardashir. Det misslyckades och Ctesiphon intogs 224 e.v.t. Avsättandet av Ardavan blev det första steget i det sassanidiska väldet.

Ardashir regerade i 17 år, 224 – 241. Han gjorde gällande att han hade släktskap med den tidigare persiska kungamakten, Cyrus och samtida historiker gjorde antagandet att Ardashirs släktbandkunde föras tillbaka till akameniderna och Anahidtemplet i staden Istakhr i Pars. Han tog titeln konungarnas konung, *Shahhansha*. Vid tillträdet hade han yttre skeenden att bemästra. Romarriket hade inte glömt Crassus nederlag mot parther och perser. De gav stöd åt en koalition mot Ardashir med armenier, skyter och kushaner. Hotet avvärjdes. Det sassanidiska väldet kunde expanderas och befästa imperiets gränser från Eufrat i väster till Merv, Sistan och Herat i öster. Det var en centraliserad maktutövning på bekostnad av lokala kungadömen. Det blev utmärkande för Ardashir regentskap.

Samtidigt skulle sammanfogandet av stat och religion komma att få ett bestående inflytande i Iran. Ardashir hade anlitat den zoroastriske prästen, mobaden Tansar. Denne fick zoroastrianismen införd som statsreligion. Den zoroastriska bibeln, *Avesta,* som till vissa delar förstörts under Alexander den store, kodifierades. Genom att utvidga Avesta med lagstiftningstexter blev religionen legitim grund för lagstiftning. Det återkommer i den shiamislamiska riktning som efter arabernas erövring bredde ut sig i Iran. Enligt shi´iterna skulle en gömd imam återkomma som frälsaren, *Mahdi,* en frälsartanke som redan trätt fram med Zarathustra och hans frälsare, *Saoshyant*.

Om Magerna

I Bibeln talas om magerna. En av dem hörde till de tre vise män som besökte Betlehem. Magerna ingick i en ståndsorganisation, ett ärftligt prästämbete. De antas, okända i *Avestan*, de fornpersiska textfragmenten. De framträder under akemeniderna för att under sasaniderna kallas *magu*, *emog*, med ett ledande prästerskap, *magaput* eller *mobed*.

I fragmentariska forntida uppteckningar omnämns ett mediskt Reyy (Raga), gamla Teheran. Där skulle en zoroastrisk missionsstation ha funnits vars ledare bar den tidigare zoroastriska härskartiteln, Zarathustra. Där togs delar av den gamla mediska prästtaten togs över med ett arv från den tid då mederna hade befolkat nordvästra Iran. Där hade de mött *hurritiska*, *kaldeiska*, *kassitiska* och *gutiska* folkgrupper. Det blev en skiljelinje mellan ett östligt och ett västligt Iran.

Magerna utvecklade en tidsspekulation med ritualer hämtade från en zoroastrism som haft sitt ursprung österut, inkapslat i Halafkulturens keramiska symbolspråk. Det blev en brytpunkt i zoroastrismens utveckling när *zurvanismen* fram som en självständig religionsbildning. Där ställdes Ahura Mazda åt sidan för *Zurvan*, tidens och ödets herre. Denne omgavs av avestaurkundernas maktglans, *xvarenah*, *farr*. I västiran blev med detta idén om en överordnad princip, en ”gränslös tid”, dominerande. Det låg närmare indiska än hellenistiska föreställningar men återspeglade babyloniska tankekedjor om ett ”världsår”. Där fanns två huvudlinjer.

Den ena fördjupade sig i frågan vad Zarathustra avsett med att likna det goda och det onda vid ett tvillingförhållande kretande kring en absolut och oinskränkt gudom eftersom oändlighet i tid och rymd var den absoluta punkt från vilket detta kunde utgå. Den andra, *Zandik*, ansåg att oändligheten som begrepp saknade form i sig själv och därmed inte kunde knytas till ett ursprung. I båda fallen kontrasterade det mot zoroastrisk ortodox dualism som tillfördes en dimension, evigheten, en triad som förenade Ahura Mazda och Ahriman med en neutral oändlighet. Det återkom sedan inom både kristendomen och islam. Avicenna och Joachim de Fiore påpekade att Aristoteles, till skillnad från Bibeln och Koranen, aldrig hade talat om evigheter.

Xerxes gick magerna tillmötes. En kalenderreform genomfördes 485, den mazdayasniska. Den infördes vid Xerxes trontillträde. Med zurvanismen som ram inordnades zoroastrismen med grundprinciper som hämtats från Kambyses egyptiska erövringar. Det var en kalender vars gudavärld pekade på samband mellan hellenistiska och iranska gudar. Det kan utläsas ur ett 1890 påträffat monument, uppfört av Antiokos I av Kommagene vars gudabilder bär spår som kan hänföras till *Ahura Mazda*, *Mithra*, *Verethraghna* och *Zurvan*.

Medisk Mithradyrkan - att skilja från magernas zurvanism, ofta felaktigt framställd som en del av Zarathustras förkunnelse - transformerades av Artaxerxes II till en Mithra-Anahitakult. Den spreds till Rom dit äldre forniranska föreställningar anses ha kanaliserats genom de persiska nätverk som omgav Platon från hans uppväxt. Spår av detta finns i *Staten*, en av dialogerna i Platons idélära.

Om eldtemplen

Till det forntida Iran, Azerbaijan och Armenien hörde eldtemlen. I Armenien hade vid 300-talet slut regenter som Arsaces III och Vologaser fört en aggressiv politik för kristen arianism utmed den väg som kristendomen tog österut. Där fanns spår från zoroastrianismen. Ett tempel låg i i Bagawan men sassanidernas ledande zoroastriske präst, Kartir, hade etablerat flera sådana i Armenien.

I Iran anlades flera eldtempel under Akemeniddynastin. Där togs en förhistorisk elddyrkan upp. Tidigare riter riter hade genomförts utomhus med närhet till naturen utan kultbyggnader. Inplanterat i zoroastrismen kom i det oljerika Bakuområdet sasanidernas Ardashir I att beordra en ständig eld för Ahuramazda i ett tempel. Elden skulle enligt traditionen brinna kontinuerligt med underhåll

fem gånger dagligen. I en sammanställning från 1972 omnämns ett knappt 70-tal lämningar från tiden 550 - 650 f Kr. Formerna varierar och visar olika stadier i kultutövningen.

Templen var inplacerade i en hierarki med *Adur Farnbag* för prästerna, *Adur Gushnasp* för krigarståndet och *Adur Burzen Mihr* för bredare befolkning. Under akemenider och tidigt sasanidskede användes även benämningarna *Atash Barhram*, kontinuerligt brinnande, *Atash Adaran* och *Adurog*, liten eld. Med sasaniderna öppnades väggarna med en bågform där en kupol placerades på fristående pelare i hörnen, *Chahar-Taq*. Det var enöppen form där elden blev synlig för att föra ut zoroastrismen som ”statsreligion”.

Till återstående lämningar hör det ovannämnda Adur Gushnasptemplet vid Takht-e Suleiman. Platsen, som var en vallfartsort fram till Roms framträngningar på 570-talet, övergavs först under 1600-talet. I Susa återfinns en tempelform som antas ha vänt sig emot bredare befolkningslager medan en kunglig kultutövning kommer till uttryck med tvåtornkonstruktioner i *Pasargad* och *Naqsh-i Rustam*. För andra tempel är tidsbestämningen oklar.

Under Xerxes I föll zoroastrismen tillbaka som statsreligion men Artaxerxes II lät uppföra Mithra och Anahitastatyer i bland annat Damaskus, Lämningar i Susa härrör från denna tid. Tvåtornskonstruktioner i Naqsh-i Rustam och Pasargad visar drag som återkommer i det gamla kungariket Urartu, karaktäristika som även återfinns i ett torn i Nurabad, omkring andra och tredje århundradet e.v.t. Bland återfunna tempel finns även ett i Kuh-e Khwaja, Sistanprovinsen.

Restaureringsarbeten pågår men situationen i dagens Iran påskyndar inte arkeologiska framsteg. I Theran återfinns *Takht-e Rostam*, daterat till den parthiska tiden, 248 - 224. I Mazandaran har iranska och polska arkeologer funnit ett tempel som antas kunna vara identiskt med det som i Bundahishn omtalas som platsen för Zarathustras omvändelse av Vishtaspa. Templet, troligen uppfört för Mithra och Anahita, visar på en svart och grå keramik som pekar mot att templet kan ha kommit till vid den neolitiska tidens inträde (Rashak III).[26]

24

Akemeniderna

Eufrat och Tigris mynnade under äldre stenålder ut norr om Bagdad. Dit sträckte sig Persiska viken. Mellan floderna med återkommande översvämningar bildades en uppslammad slätt, Sinears slätt, nämnd i Bibeln. Omkring 5000 f.v.t befolkades den södra delen av sumererna. Norr om dem fanns de semitiska akkaderna. På slättlandet, idag Irak, grundlades flera stadssamhällen - Kish, Uruk, Girsu, Isin, Lagash, Umma, Eridu, Erech, Nippur och Ur. Språken blev skriftsystem, först bildskrift, sedan ideogram och stavelseskrift, därefter kilskrift.

De forntida högkulturerna gick från far till söner eller döttrar. Dynastier bildades. Om ätten dog ut eller förlorade makten tillträdde en ny dynasti. Den första blev grundlagd av Hammurabi med Babylon som huvudstad. Förmedlat av babyloniska och assyriska välden var det ett arv, bevarat i en sumerisk kungalängd, som fördes vidare och sträckte sig in över det persiska Elam. Assyrierkungen Sargons söner, Rimush och Manishtusu, hade behärskat Zagrosbergens södra delar. Manishtusus son Naram-Sin hade fått prefixet *gudomlig*. Härskaren var *kung av kungar*. Det blev han även hos perserna.

Öster om Sumer och Akkad bosatte sig ett folk från nordligare trakter, *mederna*, bosatte sig. De bildade en dynasti som kom att dominera nordvästra Iran. När den sedan fick vika för en annan folkgrupp, *perserna*, flyttades ett maktfält söderut. Där antas en *Achaimenes*, (Hakhamanish, Akimenes) under 700-talet, troligen vasall under mederna, ha enat befolkningarna i Elams *Parsumash* och *Anshan*, dagens Ahvaz vid ändpunkten för den navigeringsbara delen av Karunfloden.

Efterträdarna spred maktområdet. Achaimenes son *Teispes* (Chishpish) antas vid sammanstötningar mellan elamiter och assyrier ha ställt sig neutral. Han följdes av sonsönerna *Kyros* och *Ariaramnes* (Ariyaramna). Kyros efterträddes av *Kambyses I* (600 - 559). Hans son, *Kyros II* (den store), kom efter att ha revolterat mot det mediska väldet att bli grundläggaren av en ny dynasti, den *akemenidiska*. Där framträdde flera arismatiska ledargestalter, Kambyses II, Darius I, Xerxes I, Artaxerxes I, Xerxes II, Darius II och Artaxerxes II. Med Artaxerxes III började en

nedgångsperiod fram till Darius III Kodomannos. Hans möte med Alexander den store blev slutet för akemeniderna.

Med Akemeniderna togs en av våra världsreligioner, *Zoroastrismen*, upp. Den hade grundlagts av den iranske profeten Zarathustra vars etik inneslöt en tolerans av olika trosriktningar. De av assyrierna i Bagdad inlåsta judarna befriades. I judiska kretsar kom man att betrakta Kyros som Jahves utvalde då han gett dem en fristad i Isfahan. Det var ett persiskt imperium som föregick de grekiska stadsstaterna. Där lät Kyros den Store Med ett kungligt dekret klargöra att kvinnan skulle skyddas. För detta skulle hon bära utmärkande klädsel. Det skulle förvanskas, först i Östrom, sedan med Islam.

Det var en en etisk dimension. Den stod emot kristendomen under mer än tusen år. Den föll för islam men det var en omvälvning vars aktörer ansetts ha *mycket framstående formella anlag, som framförallt uppenbarade sig på det politiska området. De skapade en riksstyrelse, som höll världsväldet samman i 200 år, och som efter dettas fall kunde låta det nationella Persien återuppstå med föryngrade krafter. När också detta Persien föll samman, gick den persiska statskonsten i arv till araberna, och ännu idag är denna statskonst typisk för de väst- och centralasiatiska staternas politik.*

Kyros den Store

Om Kyros den store berättar bland andra Herodotos, en skildring som påminner om den assyriske kungen Nimrod och Feridun i Ferdowsis nationalepos, Shahnameh. En annan bild, mindre heroisk, ges av Ktesios av Knidos, nära knuten till Artaxerxex II. Kanske var detta en följd av att Artaxerxes II i brodern Kyros, uppkallad efter Kyros den store, hade sin farligaste fiende.

Kyros bröt en medisk och assyrisk dominans. Parsområdet, provinserna Fars, Khuzestan och dagens Baluchestan, Gedrosia, blev nya persiska hjärtpunkter efter den ”mediska triangeln” med Hamadan-Ekbatana/Teheran-Reyy/Isfahan. I en förmodad allians med Babylons Nabonid besegrades Astyages år 550. Förloppet, höljt i dunkel, skulle långt senare bli en av grogrunderna för nationalistiska strömningar. Shah Moham-mad Reza Pahlavi underströk Kyros den stores roll och under nouruzfestligheter (nyår) har det blivit vanligt att åka till Pasargad för att lägga blommor vid Kyros grav. När Armenien och Lydien fått vika sig vände Kyros sitt intresse mot det nybabyloniska väldet.

Där hade dolda assyriska lojaliter medfört upprepade konflikter. När den assyrienvänlige Nabonid satte den assyriske månguden Sin framför Marduk, symbol för såväl trosuppfattning som ”Babylon”, blev persisk erövring välkomnad. Nabonid hade efter tio år (Daniels bok, 4 kapitlet) återvänt till Babylon för att söka stöd hos prästerskapet. Kyros lät då förklara att Marduk beordrat honom att lägga Babylon under sig. Efter tre månaders belägring intogs staden men till skillnad från assyriska erövringar uteblev ett blodbad. Judarna återfick friheten.

Kyros lät utfärda Kyroskrönikan, ansedd som den första urkunden om mänskliga rättigheter, idag förvarad på British Museum i London med kopia i FN. Det ”andra templet” i Jerusalem återuppbyggdes. I judiska kretsar blev Kyros betraktad som Jahves utvalde då han hade hävt deras fångenskap med en fristad i Isfahan.

När Kyros mötte de skytiska massageterna i områdena runt Sogdiana och Khwarazm ändades hans liv. Gravsatt vid Pasargad följdes han av sonen, Kambyses II, *den galne kungen*, som mördat brodern Bardia (Smerdis, d. ca 522). Kambyses försökte angripa Kartago sjövägen men fenicierna vägrade delta. Endast mindre delar av Etiopien kunde besättas men Egyptens 26:e dynasti under Psamtik III erövrades. Det blev en persisk-egyptisk dynasti, hotad av en alliansbildning där Babylon, Lydien och Sparta ingick.

Mumiefynd i Egypten, söder om lämningar i Unas, den forntida staden Memphis söder om Kairo, visar på högre funktionärer, förmodligen egyptier, från persisk tid. De tillskrivs en *Psamtik*, förmodligen under tiden för *Ahmose II* guvernör över södra Egypten och en general, *Djenhebu.* i en tredje gravkammare

Darius den Store

Darius I, den store, (Dareios) blev den persiske riksbyggaren. Född 550 f Kr i de cen-tralasiatiska områdena kom han att regera i 36 år. Han förklarade sig som son till *Vishtaspa* (Hystapes), Ariaramneslinjen i en släktkedja. Inskriptioner i Hamadan talar om en Ariaramnes, *den store Kungen, Kungarnas kung, Kung av Persien, son till Kung Teispes, barnbarn till Achaimenes*. Denne skall ha följts av en efterträdare som bar namnet *Arsames*. Darius ansåg sig som den rätte efterträdaren till Kyros eftersom hans farfar, Ariaramnes, trängts undan av Kyros far, Kambyses I. Enligt Darius borde hans far, Vishtaspa, ha blivit kung.

Darius var för sin del tvungen att visa en legitim gudomlig arvsrätt. Knutet till Ahuramazda vilade detta på en karismatisk utstrålning, *farr*. En sådan var enligt persisk tradition nödvändig för att träda in som Guds skugga på jorden. Detta kunde bara tillskrivas någon av persisk börd, inte en icke-iranier, *anîrânî.* För att nå upp till detta lät Darius åberopa ett antal krigshandlingar som omnämns i kvarvarande inskriptioner. Territoriellt besattes delar av Grekland och Egypten som brutit sig loss 488 återtogs. Skyterna tvingades österut mot Sogdien. I nordväst passerade Darius över Bosporen och nådde Donau långt in i Europa. Trakien och Makedonien föll.

Härefter inriktades ansträngningarna på de grekiska stadsstaterna. Då hade en effektiv centralmakt införts med en provinsindelning, styrd av ståthållare, *satraper*. Anläggande av nya städer kom till stånd. Ett myntväsen med riksmynt, *darik,* kombinerades med ett skattesystem där uppbörden beräknades på avkastning istället för fasta belopp. Ett postsystem inrättades, *barid*, sammanhållet av transportleder där över hundra vägstationer stod till förfogande. Under nio dagar kunde information föras från Sardis till Susa, en sträcka på 250 mil. Samma distans utmed sidenlederna krävde tre månader. Jämförs det med Sverige som under 1600-talets stormaktstid införde”postbönder”

krävdes 10 - 14 dagar mellan Stockholm och Haparanda, cirka 100 mil, mindre än hälften av sträckan Sardes-Susa. Till förbättringarna av samfärdseln hörde även ett kanalbygge vid dagens Ierissos. Projektet liknade en senare tids Suezkanal. Nilen skulle förenas med Persiska viken.
Andra inslag i Darius riksbygge utgjorde ett från Egypten hämtat utbildningsystem som tillfördes den persiska administrationen. En restaurering av det judiska templet i Jerusalem, påbörjad av Kyros, slutfördes. Palatsen i Susa och Persepolis anlades med en arkitektur skapad för härskaren, grundvalar som lånats från Assyrien och Babylon. Fragment av reliefer från Persepolis finns i Sverige på Medelhavsmuseet.

Xerxes I

Om hur antikens greker spreds runt Svarta havet, Medelhavet och Egeiska havet talade Homeros i *Iliaden*. Mindre omtalat är att även perserna spred sig. Det oroade grekerna. Stadsstater införlivades i persiska satrapområden (län) med viss självständighet. Med länsherrar, *satraper*, både greker och perser, hårdnade beskattningen och de blev ansedda som tyranner.

Det utmynnade i att grekerna startade ”perserkrigen”, 490 - 461, sedan en välbärgad grekisk aristokrati och persiska satraper gynnat den som gav det fördelaktigaste utfallet – västerut eller österut. Mot detta revolterade omkring 499 de joniska städerna. Sardis sattes i brand och intogs av grekerna. Perserna svarade med flottenheter från Egypten och Syrien som påbörjade operationer i Egeiska havet. Grekerna led nederlag till vid ön Lade 495 varefter generalerna Mardonius (svärson till Darius) och Datis mötte grekerna vid Marathon 490. Det blev en av historiens mest kända sammandrabbningar men med marginella persiska förluster rapporterades den av Pheidippides som till fots snabbt sprang från Marathon till Aten.

När Xerxes några år senare tillträdde inledde han med att slå ned uppror i Baktrien, Egypten och Babylon. Med Marathon i minnet påbörjade förberedde han en styrkedemonstration. Efter väg- och kanalbyggen och alliansförhandlingar med grannländerna samlade han 480 sina stridskrafter vid Hellesponten. Via ett brobygge, bestående av fartyg, genomfördes en övermarsch på sju dagar. Legenden berättar att Xerxes, till följd av stormvindar som vid tidigare försök decimerat hans flotta, beordrade manskapet att piska vattnet som hämnd.

Thermophyle blev den plats där sammandrabbningen ägde rum. Där mötte 300 spartaner, utvalda för att under Leonidas - en av de två spartanska kungarna - med livet försvara ett ”högre ideal”. Det lämnade endast en överlevande, Aristodamus. Vanärad enligt Herodotus, tog han sitt eget liv genom att i Platea bryta sig ur den frontlinje som bildade rörlig mur, för att på hand möta fiendesidan.

Liksom Marathon skulle Thermopyle gå till historien, ett grekiskt nederlag vänt till seger. De 300 spartaner som offrat livet blev hjältar med ”ideal högre än deras egna liv”. Det blev en myt kring något som snarare var en av förgrundshändelserna

inför de peloponnesiska krigen, 431 - 404. De hade föregåtts av en hundraårsperiod med motsättningar mellan Aten och Sparta.

Efter att ha låtit generalen Megabysos slå ned uppror i Babylon 482 följde - när ett blockerat Thermopyle öppnats - räder in i Aten 480 och 479, då Akropolis brändes ned. När ett återtåg påbörjats drogs persiska flottenheter in i ett sjöslag vid Salamis. Där mötte grekernas Themistokles som tidigare besegrat perserna. Med en manöver där grekisk flotta oväntat seglade ut ur Salamissundet försatte han perserna i ett taktiskt underläge. För att inte bli fastlåst retirerade Xerxes. Slaget var katastrofalt för perserna. norra och mellersta Grekland låg fortfarande under perserna men ett slutgiltigt nederlag kom året efter vid Plataiai och Mycale då Thebe föll. Nya motgångar mot grekiska stridskrafter under Cimon följde vid Eurymedon.

Xerxes mördades av en förtrogen rådgivare, Artabanos. Det åtföljdes av yttre och inre uppgörelser. Efterträdaren Artaxerxes I Langimannus (den långarmade) blev den siste store persiske regenten. Som regent i 40 år placerade han ambassadörer i Rom och Kartago, men nya upprorsströmningar seglade upp i Egypten. Satrapen där och i Syrien förklarade sig oberoende, följda av andra.

Efter Xerxes började handeln - centrerad runt Babylon men styrd från Susa - att stagnera. Varuflödet avtog; Tenn, järn, halvädelsten, timmer och koppar från Syrien, Egypten och Anatolien, lazursten från områdena öster om Kaspiska havet och aluminiumkoppar-sulfat, turkos, från Khwarazm. Det gjorde även livsmedelsimporten från kornbodarna Egypten och Babylon. Statsledningen präglades alltmer av inre motsättningar. Misslyckade militära operationer ledde till ökat tryck på lägre skikt och medelklass. Väldet gick mot en kollaps, något som antas ha inträtt långt tidigare om inte de administrativa och kommunikativa landvinningarna utgjort en fördröjande kraft.

Akemeniderna stod när Artaxerxes II, 404 - 359, gick bort inför nya problem. Då hade värvning av greker som legosoldater varit vanligt. För perserna var det praktiskt, de kunde med finansiella transaktioner värva greker som företrädare för persisk centralmakt. Det hade spetsats till när perserkungen Artaxerxes II skulle detroniseras av den yngre brodern Kyros. Denne lät värva grekiska legosoldater och marscherade från Sardis för att störta brodern. Det slutade med att Kyros stupade i Kunaxa. De grekiska legosoldaterna upplösningstendenser i perserriket som kunde utnyttja de grekiska stadsstaternas motsättningar.

Med Artaxerxes III, 359 - 338, följde en tid präglad av hårdhänthet. Den judiska befolkningen revolterade men för en tid återtogs Egypten. Med Arses, 338 - 336, började en nedgång. Makedoniens Filip II följde händelseutvecklingen. Han kallade in en grek, Aristoteles, för att ge sin son Alexander undervisning. Denne kom att efterträda Filip samma år som den siste akemeniden, Darius III, (kallad Codomannus, 336 - 330) tillträdde. Som son till Artaxerxes II hade han varit satrap i Armenien. Vägen fram till hans trontillträde jämnades av en eunuck, Bagoas, som skall ha undanröjt först Artaxerxes, sedan Arses. Bagoas fick sedan gå samma öde till mötes, iscensatt av Darius III. Denne, beskriven som obeslutsam men slug,

lyckades efter en utväxling av gåvor med Alexander förolämpa denne. Han gick över Bosporen och förintade Darius i tre slag; vid floden *Granicus*, vid *Issus* i norra Syrien och vid *Gaugamala* kring Tigris övre lopp, 331. Det blev slutet för akemeniderna.

Eftermälet

Med Akameniderna etablerades vad som kallats ett första världsherravälde. Det vilade på hörnstenar vars grunddrag levt kvar till vår tid. Där ingick ett myntväsende, ett skattesystem, vikt- och måttbestämmelser och ett post- och kommunikationsväsende. Med detta hade handelsflödet växt. Zoroastrismen konsoliderades trots motsättningar. En militär organisation hade byggts med elittrupper, "de odödliga” och en kunglig livvakt där ett officersskikt hade direktansvar inför kungen. Ett länsväsende, *satrapier*, inrättades. Det var samtidigt ett auktoritärt samhälle. Kärnan utgjordes av en liten krets inom aristokratin. Med zoroastrismen som grund kom monarken först, härefter en aristokrati med kungen närstående, sedan satraper, administratörer, präster och officerare. Familjestrukturen omgavs av ett klan- och stamsystem med en egendomsfördelning där markinnehavet bestämde skatteförmåga.

Det var en struktur som kunde upprätthållas under dynastins uppgångs- och storhetsperiod. En centraliserad ledning, stödd av regionala satraper där jordägare, *dihqan*, likt senare adeln i Europa tillvaratog det som producerats av livegna och bönder. Liksom i andra kulturer fanns ett slaveri men på persisk mark inte som agrar arbetskraft. senare - under samanider och safavider – blev det en fråga som soldatmaterial men då fann en karriärmöjlighet utan tak. Vid bygg- och anläggningsarbeten deltog vid sidan av krigsfångar frivillig arbetskraft med ett lönesystem differentierat för män, kvinnor och barn. Ur detta växte ett skikt av handelsmän och hantverkare fram, en struktur som vidarebefordrades till den bysantinske kejsaren Alexios Komnenos.

Mycket som rör den tid då akameniderna framträdde i historien har gått förlorat. Återkommande inbrytningar på den iranska högplatån har raderat det som varit bevarat. Fragment återstår i zoroastriska annaler. Persepolis med eldtemplet *Fratadara* sattes i eld av Alexander den store. Samma öde mötte tempelbyggnader och andra minnesmärken, Med islams utbredning brändes biblioteken vid universitetet i Gundishapur och i Ktesifon, den persdiska huvudstaden belägen några mil från Bagdad. Förmodligen fanns här och vid andra kultplatser material som kunde ha berättat om ett forntida Iran. En del kunde föras vidare muntligt - en del kunde översättas till grekiskan men ett arv liknande det som greker och romare efterlämnade saknas. Ändå hade det varit ett maktcentrum som en gång sträckte sig från Indus till Nilen. Idag har en amerikansk illegal utförsel av iranska antikviteter under åren 1925 - 1941 dokumenterats.

Under senare år har ”persiska” mumieföremål förekommit på den illegala konstmarknaden trots att någon mumifiering inte ägde rum på persisk mark. De enda ”persiska” mumier torde vara de som återfunnits i Egypten från perserväldets tid. Till detta kan läggas att amerikansk domstol kommit fram till

att amerikanska museers persiska konstföremål - bland dem kilskriftstavlor som Iran 1937 lånade ut till Chicagos Universitet, endast delvis återlämnade - skall beslagtas och försäljas till privata samlare, ersättning i ett skadeståndsmål utan samband med vare sig kilskriftstavlor, berörda institutioner eller Iran. Enligt federala amerikanska domares synsätt räcker det med att Iran ger finansiellt stöd till Hamas för sådana åtgärder. Kilskriftstavlornas anses för världssamfundet ha samma kulturella värde som Greklands Akropolis och Egyptens pyramider.

Sedan Alexander den store satt en slutpunkt för akemeniderna och bränt ned Persepolis återstod vid sidan av ruiner endast ett symbolspråk som påminnelse om äldre religionsströmningar. Exempel utgör figurationer som *Mithra* och *Ahuramazda* i stiliserad form. Med med nyhettitiska, egyptiska och assyriska förebilder framträder en bevingad gestalt. Benämnd *Farvahar* - *Farr*, framåt, *vahar*, drivande kraft - skulle den uttrycka människans inneboende möjligheter omgärdat av en legitim maktutövning. Symbolen antas knuten till en ursprunglig medisk Mithradyrkan, inte till akemenidisk eller sasanidisk kungamakt. Skillnaden i utformning kommer till uttryck på en fris, östra trappan i Persepolis. Där saknas Ahuramazda över det vingmotiv som representerar *xvarenah*, makten. Det för tillbaka till medisk gestaltning, en befallning, fördunklat när akemeniderna trängde bort det mediska.

När sasaniderna över raderades det formspråk som varit kännetecknande under seleukider och arsakider. När Shapur I modifierade symbolen med strömformade band på sidorna, påminnande om ätten Suren-Pahlavi för att visa ett släktskapsband, hade den degenererats. Med smärre ändringar levde den kvar tills araberna tillförde cirkel- och en halvmåne. Figuren försvann därefter fram till 1800-talet. Den uppmärksammades då av brittiska och indiska antikvitetshandlare. I en tidningsartikel beskrev en J. M. Unvala bakomliggande omständigheter. Med det blev Farvahar symbol för parsernas zoroastrism. Zoroastriska källor beskriver idag symbolens övre del som uttryck för visdom och de utbredda vingarna de zoroastriska ledorden goda ord, goda gärningar och goda tankar. Den armen skall visa mot den ”rätta vägen” med ringen i handen, upplyft mot Mithra som garant för ett avtal och respekt för att hålla det. Figurationens undre del vill antyda en etisk dualism där det destruktiva skall förkastas.[27]

25

Marathon och Termophyle

Antikens grekiska bosättningar runt Svarta havet och Medelhavet, omtalas av Homeros. Grekland hade efter en nedgångsperiod inledd under 1100-talet f Kr börjat återhämta sig med kolonise-ringar runt Egeiska havet. Miletus etablerades under 1100-talet. Ett västlig och ett östligt intresseområde växte fram. Österut växte en persisk dominans. Det skapade oro västerut.

När Miletus mötte en lågkonjunktur och närmade sig perserna införlivades grekiska stadsstater, styrda av "tyranner", i persiska satrapområden. De blev skatteobjekt med en ekonomisk och administrativ autonomi. Det skapade motsättningar. De utmynnade i slagen vid Marathon och Thermophyle. Vid Marathon i Grekland, 490 fv.t. såg grekerna sig som segrare men perserna hade endast gjort en taktisk reträtt. Med slaget vid Thermopylepasset, nordväst om Aten, 480 f.v.t. mötte grekiska stadsstater under Leonidas, perserkunngen Xerxes I. En persisk seger följde. De erövrade Attika och Aten. Akropolis brändes. Det hela skulle emellertid komma att vändas till grekisk vinst med under parollen att om perserna vunnit hade dagens västerländska kultur troligen sett helt annorlunda ut. Vem berättar historien frågar den indiska författarinnan Arundhati Roy.

Till händelseförloppet hör Filaiderna vars Miltiades den yngre, en av denna tids tyranner, lade de grekiska kolonierna i Chersonesos under sig. Tyrannen Aristagoras, ledare för den grekiska staden Miletos, försökte balansera mellan persiskt tryck och befolkningens krav. Han föll i onåd. Perserkrigen startade. Aristagoras varnades för riskerna med ett krig. Perserkungen Darius maktställning skulle vara ointaglig men Aristagoras satte Sardis i brand. Aten tillsammans med Eretria stödde revolten med satraperna i Sardes, Miletus, Samos och Chios som huvudaktörer. Aristagoras sökte stöd hos spartanerna men de var upptagna med dispyter med andra stadsstater.

När Sardes föll i Atens händer 498 förlorade perserna en egeisk skattkista. Aten angreps av Sparta. Ett stöd från Sicilien efter slaget vid Syracusa, Perikles stad, föll bort. Perserna kunde återvinna det frygiska kustområdet. Förstärkta med flottenheter från Egypten och Syrien påbörjade de operationer i Egeiska havet. Grekerna led ett förkrossande nederlag till vid ön Lade 495. Aten hade kallat hem

sin överbefälhavare, Alkibiades, sedan han gått över till spartanerna. Alkibiades utnyttjade rivaliteten mellan de persiska satrapernna Tissafernes och Farnabazos i Frygien. Perserna drogs in i konflikten.

Generalerna Mardonius, svärson till Darius, och Datis mötte grekerna vid Marathon 490. Grekerna kunde slå tillbaka i en av historiens mest kända sammandrabbningar. Denna, rapporterad av Pheidippides som sprang mellan Marathon och Aten, var i en persisk värld marginell. Perserflottan kommenderades av Hippias, tidigare en grekisk tyrann. Perserna hade, alltsedan Aristagoras proklamerat Miletus frihet under förevändning att det var en grekisk koloni - försökt få Hippias återinstallerad. Vid Marathon förlorade han endast sju skepp. Hären, som hade sviktat när Miltiades med spartanernas stöd genomförde ett anfall kunde i stort sett återgå till de uppankrade fartygen. De förflyttades till Atens hamn, Faleron, varifrån de avseglade när Militiades snabbt lyckades ta sig dit.

Det antas att de persiska styrkorna var mindre än vad som vanligen anges. Ändamålet med operationen var inte att invadera Aten. Det var att återinstallera Hippias. Det skulle säkra persiska intressen genom det nätverk av allianser som, när Darius avled 486, tagits över av sonen Xerxes I. Runt de persiska kärnländerna hade grannstatsförbindelser knutits, ofta baserade på politiska giftermål. Massageterna, som avslutat dagarna för Kyros, hade lindats in genom ett sådant. Sönerna i besegrade kungahus knöts till den persiska centralmakten, avkrävda lojalitet i förening med skolning inom förvaltning och härväsende.

När Xerxes tillträtt inledde han med att slå ned uppror i Baktrien, Egypten och Babylon. Kvar stod de greker som stött upprorsmakarna. Perserna misstänkte att deras inflytande i städerna utmed Egeiska havet skulle undermineras. I förening med tillbakadragandet vid Marathon tio år tidigare krävdes en militär styrkedemonstration.

Våren 480 utgick en invasionsarmé från Hellesponten via ett brobygge, bestående av fartyg, en övermarsch på sju dagar. Med detta följde slaget vid Thermophyle. Där skulle 300 spartaner, utvalda för att under Leonidas, en av två spartanska kungar, så som det uttrycks med livet försvara ett ”högre ideal”. Det lämnade endast en överlevande, Aristodamus. Vanärad enligt Herodotus tog han sitt eget liv men Thermophyle gick, liksom Marathon, till historien som en grekisk seger. Det var ett nederlag som i historieskrivningen blev en seger. De 300 spartanerna, de antas ha varit runt 2000, kunde inte hindra perserna från att gå vidare mot Aten. Det spartanska nederlaget beskrivs som ett ideal högre än deras egna liv. Frågan har ställts om Thermophyle, att rättfärdiga egna eller andras liv som insats för högre ideal, även kan tillämpas på självmordsbombare och flygkapare. Thermophyle blir, uttyckt som en seger, en tveeggad myt i en tid då terrorhandlingar grundas på självutvalda högre ideal.

Thermophyle som föregick de peloponnesiska krigen hade föregåtts av en hundraårsperiod med motsättningar mellan Aten och Sparta. De polariserades när spartanernas Kleomenes I utmanövrerade Pesistratus äldste son Hippias,

följt av Atens reformering av fåmannaväldet, sedan 545 styrt av Pesistratus. Med Kleomenes politiska grepp följde att spartanerna i Aten inte längre hade en prospartansk oligarki. De hade att möta antispartansk demokrati, förstärkt av Hippias, enrollerad som persisk vasall.

Så byggdes en spartansk myt. Kritias, en av Sokrates elever, kom för en tid att detronisera Atens demokrati som ledare för de ”trettio tyrannerna”. Den omständigheten att Sparta haft sitt fundament på heloterna, ett slavskikt, fördunklades. Herodotus förstärkte myten genom en redogörelse för den vanära som måste tillskrivas den överlevande Aristodamus. Aischylos, som uppehöll sig vid Salamis när han skrev *Perserna*, bidrog till legendbildningen. Det gjorde också Alexander den Store.

Vid Granicus, där den första sammandrabbningen med perserna ägde rum, påminde han om Thermophyle genom att sända 300 beslagtagna troféer till Aten. Han lät samtidigt återuppbygga Plataiai som stött atenarna vid Marathon. Staden hade förstörts av Thebe, allierat med perserna. Med kejsaren Trajanus misslyckade inbrytningar på persisk mark följde i Sparta inrättandet av en festival för att ära Leonidas. Hos Plutarko blev det en heroisk levnadsteckning varefter Origenes gav Leonidas sådana proportioner att han ikoniserades, jämställd med kristenhetens korsfästning. När sedan Roms Horatius vände ett grekiskt nederlag till kulturell seger, befäst av Cicero som använde Simonides krigsepigram, satte det sina spår hos Friedrich Schiller och Heinrich Böll.

I Europa blev Leonidas prisad av Adam Blackwood (1581), historikern Georg Buchanan (1759) och Lord Byron, medan Händel (1738) satte upp sin opera *Xerxes* vars dygd ställdes mot Leonidas. Då hade redan Giovanni Bononiani satt upp sin opera *Xerxe* i Venedig 1654 vilket följdes av Leonardo Vinci´s musikdrama *Artaserse*, uppfört i Rom 1730. Med Johan Adolf Hasse uppfördes en opera med samma namn i Dresden 1746. Den ikonartade glansen kom med Voltaire, David Hume och Adam Smith att dämpas något innan den återkom hos Herman Göring och Martin Borman för att de senaste åren manifesteras på filmduken. I skuggan av ikonen Leonidas gjorde Xerxes, efter att ha låtit generalen Megabysos slå ned uppror i Babylon 482, räder in i Aten 480 och 479 sedan ett blockerat Thermophyle öppnats. Akropolis brändes ned.

När ett återtåg påbörjats drogs persiska flottenheter in i ett sjöslag vid Salamis. Där mötte grekernas Themistokles som tidigare besegrat perserna. Det upprepades i en manöver där grekisk flotta oväntat seglade ut ur Salamissundet och försatte perserna i ett taktiskt underläge. För att inte bli fastlåst retirerade Xerxes. De västra områdena lades i händerna på generalen Mardonius men slaget var katastrofalt för perserna. Norra och mellersta Grekland låg fortfarande under perserna men de mötte ett slutgiltigt nederlag följande år vid Plataiai och Mycale då Thebe föll. Nya motgångar följde mot Cimon vid Eurym men slagen vid Marathon och Thermophyle var något annat än den europeiska mytens återkommande film- och skolboksversion.[28]

26

Arsakiderna

Med Mitradates I, den Store, inleddes en geografisk och politisk konsolidering av en ny dynasti, Arsakiderna. Med en rådsförsamling, Mehestan, sammansatt av aristokrater blev det en feodalstat, styrd av en högadel. Med ett inslag av fristående vasallstater blev statsmakten bräcklig men rivaliserande grannstater, bland dem Armenien, neutraliserades.

Väldet kom att sträcka sig från Eufrat till Oxus och Indien. Avtal slöts med Kina. Under Mithridate II hade kineserna sänt ett av sina första sändebud västerut. Handelsvägarna genom Iran blev länkar för framväxande sidenrutter. I Armenien hade Perser och romare slagits om ett herravälde sedan akemenidisk tid. Under arsakideran blev Armenien en frontlinje. Om Rom behärskade Armenien slapp man fasta förläggningar utöver dem i Syrien. Om Arsakiderna kunde hålla romarna borta slapp de motsvarande anläggningar i Azerbajdjan. Det hela ledde fram till att Augustus enades med perserna om att Armenien skulle vara neutralt, en buffertstat för båda parter men utan arméer.

När Mitradates II gick bort inträdde en instabil period. Det övergick i kaos tills tronen togs över av Orodes II då arsakidväldet nådde sin höjdpunkt. Det manifesterades med det fullständiga nederlag som generalen Surena tillfogade ärkefienden Rom som ville återta Alexanders landvinningar i öst. Det inleddes under Pompejus som ingått i triumviratet där han åsett Caesars galliska framgångar men det blev Marcus Linius Crassus som försökte föra Rom österut.

Han hade ingått i triumviratet men utan att vara delaktig i Caesars och Pompejus framgångar. Crassus satte upp 7 legioner. Nekad senatens tillstånd förde han 53 f.v.t. sin här över Eufrat. Rom protesterade med hänsyn till fördrag från åren 69 och 66.

Om slaget vid Carrhae, Harran

Operationen antogs ta några veckor. Efter några dagars marsch utmed Eufrat hade Crassus nått staden *Carrhae* (Harran). Den var strategiskt skräddarsydd för den parthiske generalen Surena. Från den övre parthiska aristokrati som fört

Arsakes till makten var han en briljant taktiker. Orodes, tidvis bortdriven från tronen, hade med Surenas stöd kunnat återta den. Hans kavalleri, bemästrande snabba räder i ökenområden, spjutbeväpnade formationer och bågbeväpnade enheter, det som kallas den parthiska pilen, att skjuta med snabb reträtt hängande vid sadeln, var väl uppövat. Romarnas *falanger*, en tätt sluten formation, hade inte den effekt på Österns underlägset bepansrade skaror som gängse beskrivningar för fram. Sammanstötningen utvecklades till en slakt. Endast ett tjugotal man undkom. Den romerska ledningen tillintetgjordes. De överlevande fördes som slavar till Margiana.

Rom hade med partherna mött kraftfulla motståndare. Med Carrhae hade vägen österut mot Indien blockerats. Roms ambitioner om världsvälde blev tudelat. Eufrat blev gräns mellan romare och perser. De romerska örnarna hos sju legioners härförare föll i parthiska händer. Gränsdragningar i norr tvingade sakafolken söderut mot Sistan, ett tryck från yue-zhistammarnas kraftfulla Kushandynasti. Partherna kunde vidga kontakterna i öster medan man i Rom begrundade Carrhae. Legionernas hopliter, tungt beväpnat fotfolk, kompletterades med kavalleri.

Carrhae anslöt sig till de romerska nederlagen vid Cannae (216 f.v.t. mot Hannibal i Syditalien), Gallernas erövring av Etrurien (387 - 90 f.v.t.), Adrianopel (378 f.v.t.) och Toulouse (106 f.v.t. då cimbrer och teutoner slog två romerska härar i Gallien). Roms örnar blev dekoration på ett parthiskt tempel, återställda först med en fredsuppgörelse där kejsar Tiberius (14 - 37 e.v.t.) efter ett fälttåg i norra Spanien lät återinsätta Tigran på armeniens tron.

Om Marcus Antonius och Kleopatra

Med hämnd som ledmotiv i Roms hållning österut tog efter Carrhae Caesars medkonsul Marcus Antonius över invasionsplanerna. Han gick in i de persiska områdena 36 f.v.t. Inom arsakiddynastin hade feodala intressen försvagat en central kungamakt. Rom antog att man norrifrån via Armenien och Medien kunde nå det iranska kärnområdet. Det misslyckades.

Ett nytt försök kom 34 men Antonius var samtidigt inbegripen i en maktkamp med Gajus Octavianus. Han tvingades till reträtt, förmodligen vid Takht-e Soleiman i närheten av dagens Maragheh i nordvästra Iran. Det fick honom att förklara sonen med Kleopatra som kung över Persien. När hans flotta därefter tillintetgjordes vid Actium av Octavianus tog han sitt eget liv. Octavianus tillträdde som romersk kejsare med titeln Augustus Caesar. Med detta följde en period där tidigare fredsfördrag upprätthölls med Eufrat som gränslinje. Då Augustus gick bort följde Tiberius, Caligula och Claudius med upprepade maktkamper. Ny oreda inträdde sedan när Nero, ändpunkt på en julisk-claudisk era, följdes av Galba, Otho, Vespasianus, Titus, Domitianus och Nerva fram till Trajanus.

Det arsakidiska slutskedet

Arsakidväldet sammanhölls av fristående vasallstater. Någon statsreligion hade inte etablerats. Ett skattetryck pressades fram av lokala jordägare. Ekonomin vilade på handeln utmed sidenvägarna. Det var en feodalism, föregångare till det medeltida Europa. Det skulle via de deylamitiska buyiderna som ett beskattningssystem nå abbasidkalifatet, *iqtasystemet*, fullt utvecklat under seldjukerna. Förgrenat över de anatoliska områdena blev det under ottomanerna *timar* och *iltizam*, en kontroll av skatte- och räntströmmar.

.

Arkeologin från denna tid visar på en högt uppdriven stads- och byggnadskonst. Hatras, med ett hellenistiskt tempel och andra byggnader med parthiska inslag förstördes av sasanidernas Shapur I omkring 241 - 42. Andra kvarstående lämningar utgör *Ktesifon* sydöst om Bagdad och *Zahak Castle*, *Qaleh Azhdehak*, i persisk mytologi/legend *Azi Dahaka*. Platsen ligger, omgiven av berg mellan Hashtrud och Miyaneh, utmed järnvägen Tehran-Tabriz. Platsen utforskades på 1830-talet. Senare har inskriptioner visat att anläggningen även bär sasanidiska spår. Platsen benämndes då *Arzahak*, vid den arabiska erövringen ändrat till *Zahak*. Namnet Arzahak kan eventuellt ledas tillbaka till Astyages, den siste mediske kungen. Fynd visar på hellenistiskt inflytande och utgrävningar tyder på att bebyggelsen kan föras 3500 år bakåt i tiden.

Under seleukiderna kom flera stadsbildningar till, grekernas ”polis”, men de hade inte hört hemma i en persisk värld. Där var staden en *förening* av världar, inte en destillation av *en* värld. Stadsbildningarna blev grekiska öar i ett persiskt hav. En klyfta växte. Försök gjordes att, likt ptoleméerna i Egypten, skapa en ”god kung” som skulle ersätta en fornpersisk. Det löste inte problemet. Egyptierna hade styrts av solgudar som *Ra*. Sådana hade aldrig existerat i Iran. Kungalegender som Kiomars, Kyros och Darius hade inte varit gudar. De var utsedda av en gud, Ahura Mazda, men inte jämbördiga med denne. En kung som enligt legenden hade blivit avsatt, Jamshid, hade blivit det för att han försökt framstå som en gud. När Antiokos I Soter lät likna sig vid Gud fördjupades motsättningarna. Akemeniderna hade samordnat, fullföljt av Alexander. Seleukidväldet var påtvingat.

Det bidrog till dess upplösning. Det kunde inte absorbera grekiska, bysantinska, romerska och persiska influenser. Hellenismen befann sig mellan Roms svärd och Babylon, personifierat av Antiokos IV Epiphanes, regent 175 - 163, kallad *Asiens frälsare*. Hans försök att att förena det grekiska med det egyptiska-babyloniska misslyckades. Med hellenismen hade föreställningen ”en gud” vunnit ett fotfäste men religionen höll på att förlora mark medan medärvda traditioner begränsade hellenismens genomslagskraft. Endast grekernas *polis* hade vunnit insteg.

På iransk mark växte i en jordägarstruktur med kunglig och kyrklig mark urbana centra fram, en akemenidisk förvaltningsorganisation med grekiska avtryck. Jordägarnas maktområde begränsades, den enskilde kunde i större utsträckning råda sig själv, *politeuma*. Det medförde sociala och ekonomiska förändringar men utan grundläggande förändringar. Grekiskan hade ersatts av persiskan under

Vologeses IV. Zoroastrismen med Avestan vårdades. Grekiska gudastatyer avlägsnades till förmån för Mithra, Verethraghna, Ashsi och Armaiti. Med sasaniderna revs de. Urkunder och skriftliga källor förstördes, almanackan ändrades, förkortad med 200 år.

Dunklet föll över arsakiddynastin. Seleukia förstördes av romarna 165 e Kr. Det av partherna anlagda Ktesifon på andra sidan Tigris fortsatte att blomstra tills Pompejus gjorde det till romersk provins. Slutet kom när Antiokos Sidetes 129 gick bort. Babylon och Judéen förlorades.

Då hade partherna stått emot Rom och återtagit akemenidernas kärnområden. Kulturströmningar spreds västerut. Grogrund hade lagts för en nationell hjältediktning. Sprungen ur feodaladeln fick den sin slutliga form under sasaniderna, den förlorade *Chvatainamak*, konungaboken, och *Ajatkar i Zareran*, minnesboken om Zarer. Bevarad är *Karnamak-e Artaxsher i Papakan* som handlar om sasanidernas grundare. Till den religiösa litteraturen hör den apokalyptiska *Zhamaspnamak* och den visionära *Artak Viraznamak*, om himmel och helvete. Romersk aristokrati hade tagit upp *Mihtra.* Tempel uppfördes i London och Wien.

Arsakiddynastin, under drygt fyra århundraden orientens stormakt, efterföljdes av en ny dynasti, den sasanidiska. Ardashir I, son till en vasall under den parthiske kungen, revolterade mot Artabanus. Med honom föll arsakiderna efter i 500 år.[29]

27

Sasaniderna

Sasaniddynastin trädde in sedan partherna med Arsakiddynastin underminerats av inre konflikter och kostsamma krig. Flyttningen av huvudstaden från Hecatompolis till Ktesifon strax söder om dagens Bagdad hade fjärmat riksledningen. Det öppnade vägen för en ny dynasti, Sasaniderna. Om dynastiskiftet berättas i legenden om Sasan.

Med Sasaniderna blev en ämbetsmannahierarki ryggrad i ett persiskt imperium. Där betraktade man ett feodalt betonat parthervälde som intrång på en persisk tron. Kungar, underkungar och feodalherrar ersattes av en centraliserad ledning. Ett breddat aristokratiskt ämbetsmannaskikt, *dihqaner* trädde till. Zoroastrismen blev statsreligion. Ett mäktigt prästerskap, *mobederna*, förstärkte sin ställning. Samtidigt växte protesträrelser fram, *manikeism* och *mazdakism*. Parsområdet, Farsprovinsen med ett arv från akemeniderna blev modell för ett nytt imperium. Det kom att kontrollerade den arabiska halvöns östra delar, Jemen, Mesopotamien, östra Syrien och stora delar av Centralasien.

Shapur I, 240 – 272, Shapur, II 309 - 379

Dynastigrundaren, Ardashir I Sasan, regent i 17 år, åberopade ett släktskap med Kyros. Han tog titeln konungarnas konung, *Shahanshah*.

Vid tillträdet mötte han ett romarrike i koalition med armenier, skyter och *kushaner*. Trots detta expanderade väldet medan stat och religion sammanfogades. När Ardashir avled 241 övergick tronen till sonen Shapur I. Han tog över återkommande krig med Rom och lade Baktrien, Samarkand och Tasjkent under sig. När Rom under Gordian III som efterträtt Maximinus placerade den romerska armén vid Irans gräns med vasaller bland goter och germaner kom de inte längre. En fredsuppgörelse med Filip araben bröts av Publius Licinius Valerianus. Han föll 253 för Shapur vid Antiokia och vid Edessa 260 blev han kvarhållen i persisk fångenskap resten av livet. Det återges med fresker i Bishapur och Naqsh-i Rustam.

Efter Valerianus följde nya konfrontationer. Romare fick anlägga städer som *Gundishapur*, ett medicinskt centrum, dammanläggningar och brobyggen. Mani, religionsstiftare, kunde föra ut *manikeismen* tills Shapur I efterträtts av sonen Hormuzd. Denne följdes efter endast ett år av brodern Bahram som övertalades att vända sig emot manikeismen. När sedan Bahram gick bort utvidgade sonen Bahram II religionsförföljelserna till kristna och judar men det var inte en teologisk fråga. De kristna hade sökt stöd hos den persiske arvsfienden, Rom. När man där förklarade *Nestorianer* och *Monofysiter* som kättare fick de persiskt beskydd och Hormuzd IV ålade zoroastriska präster att lämna de kristna i fred.

Shapur II:s tillträde föregicks av landförluster under Bahram och Narses. Det återställdes med fälttåg. Narses hade tvingats träffa fredsfördrag med kejsaren Galerius. Nisibis och områdena söder om Vansjön (Kurdistan) hade blivit romerska. Armenien hade förvandlats till romersk vasallstat, buffert vid gränserna österut. Shapur svarade med att inta Damaskus.

Vid samma tid valde den romerska hären i England den blivande Konstantin den Store till kejsare över imperiets västra del. Galerius, kejsare i den östra delen, motsatte sig och utsåg Licinius. Mot detta vände sig sonen till den diocletianske vicekejsaren Maxentius, vars maktställning blev ett hot mot Konstantin. Denne lämnade England och besegrade Maxentius vid Tibern 312. Det fick Shapur att rasera Susa för att hindra Rom att den vägen äventyra zoroastrismen. Då hade Diocletianus insett att Nicomedia vid sundet mellan Svarta Havet och Egeiska Havet utgjorde en korsväg för handel och arméer. Där kunde gränserna mot såväl nedre Donau som Persien hållas under uppsikt. Med detta grundlade Konstantin Konstantinopel, dagens Istanbul, vikingarnas Miklagård.

Vid andra århundradets slut hade treenigheten börjat ersätta entalstron. Det kulminerade i kontroverser mellan Athanasius och Arianus. När motsättningarna nådde Rom hotades Konstantins nya maktbas, kristendomen. Han sammankallade ett kyrkoråd, Nicea år 325 och bannlyste biskopar som vägrade underteckna de nya trosbekännelserna. Med mötet, i dagens turistort Iznik i Turkiet, infördes sjudagarsveckan. Det nya var att det tidigare inte varit fråga om att en universell trosbekännelse skulle instiftas av en kejserlig auktoritet.

Med Niceamötet följde ett förkastande av arianismen. Sammantaget hade konciliet trefaldig betydelse, förkastande av arianismen, en deklaration som var förenlig med entalstron och ett stöd för treenigheten. För Shapur och hans persiska statskyrka var den nya trosbekännelsen ett uppenbart hot.

Problemen med kristendomens utbredning löste Shapur genom att förklara den kristna kyrkan som oberoende. När, senare ett kyrkomöte i Kalcedon, 451, visade på olika synsätt om Kristi natur kom kyrkan i öst och väst att gå skilda vägar. Den *Kalcedonska trosbekännelsen*, om Jesus natur och gudomlighet, Tvånatursläran, permanentades. Monofysitismen avvisades, i fortsättningen kallad orientalisk ortodoxi. Då hade efter Shapurs bortgång en hundraårsperiod följt med försvagat persiskt ledarskap under regenter som Ardashir II, Shapur III och Bahram IV.

Med perserkungen Yazdegerd I kom ett närmande till de kristna. Spänningar uppstod sedan en kristen präst bränt ned ett eldtempel. Trots påtryckningar vägrade han ett återställande. Zoroastrierna, angelägna om en rättslig procedur, lät ställa honom inför rätta med dödsdom som följd. Samtidigt försatte bearbetningar av Avestan som gick tillbaka till Shapur I de ortodoxa zoroastrierna i en situation där de mötte filosofiska tankegångar. Zarathustra hade inte i likhet med Jesus uttalat ”varde” men både greker och iranier accepterade den aristoteliska tankegången att inget kan komma ur ingenting.

Skapelsen blev med detta inte filosofiskt godtagbar i sin gamla form. Sasanidiska teologer ställdes inför filosofiska ansatser som inte hade rötter i zoroastrismens dualism. Det blev nödvändigt att öppna för influenser utifrån. Under Shapur II försökte prästen Mahraspands son Aturpat, efter att ha utmanövrerat sina rivaler, att förenkla dualismen men först under Anushirvan kunde de teologiska motsättningarna biläggas. Oenighet i frågan om hur texter som tillförts *Avestan* under Shapur I skulle tolkas fick hanteras av det ledande prästskiktet, *mobederna*.

Under Shapurs senare år kom omvälvningar i Irans östra delar. Shapur fick driva bort *heftaliterna*. Han kunde infoga dagens Pakistan och Afghanistan som riksdelar. Efter hans bortgång följde en hundraårsperiod med försvagat persiskt ledarskap under Ardashir II, Shapur III och Bahram IV. När Yazdegerd följdes av sonen Bahram V Gur återkom trycket från heftaliterna men Bahram kunde ingå en hundraårig fred med Rom 422. Med Yazdegerd II utnyttjades sedan vandalernas angrepp mot romarna för nya attacker men fredsfördraget från 422 kunde förnyas för att möta heftaliterna som angrep Piruz, regent.459 – 484. Han föll under en händelseutveckling där gränsmotsättningarna mellan Iran och Rom alltmer färgades av kommersiella och ekonomiska problem. Det blev en kamp om handelslederna utmed sidenrutterna och sjövägarna mot Indiska Oceanen.

Kavad I, Qubad, 498 – 531, tillträdde efter farbrodern Balash, stödd av heftaliterna som besegrat Piruz. Oroligheter bröt ut i Armenien, en revolt ledd av Kavads bror Tamasp. I den uppkomna situationen lämnade Kavad utrymme åt reformatorn Mazdak med budskapet att införa en ändrad egendomsfördelning. Det utgjorde för den jordägande aristokratin ett hot. Vid slutet av sin första period på tronen mötte Kavad därmed motstånd både från brodern i Armenien och jordägare med stöd av prästerskapet. De fick Kavad fängslad men med heftaliternas stöd kunde han återta tronen. Brodern Tamasp avsattes och Kavad modererade sina reformsträvanden. Med stöd av sonen Anushirvan underminerade han Mazdak som fick behålla livet tills hans anhängare ringades in och avrättades.

Mani och Mazdak

Manikeismen hörde till strömningsfält som sög upp ett groende missnöje. En stark kungamakt hade sin legitimitet grundad på zoroastriska trosföreställningar. Från Ardashir till Shapur I hade en stark kyrka och ett välbesuttet samhällsskikt växt fram. Så länge en aristokrati stöddes av prästleden kunde samhälleliga institutioner upprätthållas men när en bondebefolkning började exploateras skapades sociala spänningar. Det gav näring åt *manikeismen*, uppkallad efter

upphovsmannen, Mani. Dateringen av hans liv är inte exakt men ändades antingen under det sista året för Bahram I (274) eller under efterträdarens inledande år. Mani skulle leva vidare långt efter det att han dömts till fängelse där han avled. I öst såg man honom som en reinkarnation av Buddha. Manikeismen blev framträdande bland de turkiska uigurerna. I Bysans skulle Augustinus, 354 - 430, en av kristenhetens förgrundsfigurer, höra till den manikeiska skolan i Kartago tills han började tvivla på dualismen och synen på själen som något materiellt. Hans intresse vändes till nyplatonister som Plotinus och Porfyrios innan omvändelsen till kristendomen med hans *Bekännelser* och *Gudsstaten*.

Mani hade inte endast varit religiös förkunnare. Hans budskap uppmanade en lantbruksbefolkning att ställa krav på kollektivt jordägande och jordreformer. Det föll tillbaka på bearbetningar av passager i den forniranska Avestatexterna. Till viss del återfunna i Centralasien hade de följts av översättningar där en antik tradition fått stå tillbaka. Med hellenistiska influenser talade Mani om ljuset (anden, det goda) och mörkret (kroppen, det onda) och tre tidsåldrar. Den första var tiden före ett förnimbart universum. Den andra nutiden då mörkret brutit in och försatt universum i konflikt. Den tredje skulle bli en fullbordan där sanningen och ljuset segrade. Förkunnelsen låg nära zoroastrismens eskatologi men materiella aspekter lyftes fram på bekostnad av andliga.

Manikeismen föll efter 500-talet tillbaka men återkom under 1100-talet västerut via Balkanområdet. Under benämningen *Catharis*, (de rena) bildades på 1400-talet församlingar i Lombardiet och södra Frankrike. Anklagades för kätteri tog sig till England. Där samlades de ihop av Henry II och brändes på bål men Mani skulle vid slutet av femte århundradet återkomma med en upprorisk Mazdak. Denne lyfte fram manikeismens inneboende sociala och ekonomiska kraftfält.

Mazdak skulle komma att möta samma öde som manikeisterna. Under kraftfulla präster, mobeder, som Kirder och Varahran regisserade kronprinsen, Anushirvan, en massaker (528). Med inbjudan till bankett skulle Mazdak honoreras. Då gästerna anlänt avrättades de. Rörelsen tvingades under jorden. All opposition blev benämnd mazdakism in i islamisk tid då opposition mot kalifatet bemöttes som mazdakism. Rörelsen skulle komma att omnämnas av seldjukernas Machiavelli, Nizam al-Mulk, i furstespegeln *Siyasatname*.

Mazdakismen fick långsiktiga verkningar. Manikeismen, en reformrörelse, hade föregåtts av de babyloniska mandéerna. Under Piruz hade deras ledare, Battai Yazdani, fört in en forniransk eldtillbedjan i sekten. När därefter islam spreds skapades zoroastriska motståndsrörelser, bland dem *Khorramdiniyya* där Koranens profetiska kedja ersattes med persiska kungar. Det återkom när Abu Muslim medverkade till umayyadernas fall. Det spetsades till när Shaikh Shahab al-Din Sohrawardi förde in persiska hjältar i islam.

Mani hade verkat under sasanidtidens första hälft, Mazdak under den senare. Båda motarbetades medan en ekonomisk instabilitet tilltog. Förenat med successionsproblem i sasaniddynastins senare skede skapade det politiska kriser.

De krävde strukturella ändringar. Det kunde endast ske från nya utgångspunkter, något som följde med framväxten av islam. Där öppnades för en annan social rörlighet än den som färgade ett sasanidiskt samhälle.

Ett jämlikhetsincitament med en korstågsuppgift grep in när militär försvagning, parat med zoroastrisk dogmatism, stängde inflödet av nya idéer. Med ökad press på befolkningen föddes manikeism och mazdakism. De vita hunnerna hade besegrat Piruz, fängslat honom tvinga fram en beskattning. Anushirvan kunde senare för en tid genomföra ett reformarbete men de grundläggande problemen kvarstod. Ett arabiskt budskap om skattelättnader hade i sasaniddynastins slutskede lätt att vinna fotfäste. Men inte för stunden.

Justinus, Justinianus och Vandalerna

Mazdakepisoden hade för Kavad sammanfallit med att en romersk fredsuppgörelse var på väg att brytas. Sasaniderna hade inte släppt Nisibis trots att det hade gått 120 år sedan ett fördrag från 363. När romarna drog in överenskomna betalningar fick Kavad problem med att finansiera sitt militära stöd från heftaliterna. Till detta kom sviter från en torkperiod. Han tvingades vända sig till den bysantinske Anastasius som erbjöd ett ofördelaktigt lån.

Kavad svarade med att invadera Armenien 502. Med heftaliternas stöd besatte han frontstäderna Theodosiopolis och Martyropolis varefter Amida (Diyarbakir) belägrades. Den östra delen av Svarta havet med Lazica, det antika Kolchis, gammalt tvistemål mellan perser och romare, kom i blickpunkten. Kavad betraktade det som satellitstat men befolkningen var kristen. Regenten Tzath hade 522 försvårat situationen genom att vid kröningen förbigå sasaniderna och vänt sig till Justinus som vid 68 års ålder efterträtt Anastasius. Sasaniderna fick till stånd en allians med hunnerkungen Zilgibi men denne spelade dubbelt i förhandlingar med Justinus. Denne lät avslöja detta för Kavad som lät förinta hela den av Zilgibis hopsamlade armén.

För Kavad hade omvärldsbilden då börjat förändras. Den siste västromerske kejsaren avsattes 476. Östrom plågades av vandalerna. Odovakar, Trasamund, Hilderik och Gelimer. Attila, ”Guds gissel”, tågade genom det centrala Europa. I nordöstra Iran hade gränskonflikter pågått alltsedan arsakiderna. En romersk kejsarkult sedan Diocletianus, 285 – 305, med persisk förebild, återkom med Konstantin den Store. Då hade Diocletianus på hemmaplan utmålats som tyrann av en opposition vars verktyg hämtades från grekisk litteratur som målmedvetet angrep persiska härskarvanor. Grekland blev kulturens vagga.

Ostrogoterna, ett av två huvudfolk bland goterna som steg fram under 200-talet, skapade problem för Kavad. Bland dem steg *Theoderik den store* fram som kung runt 470. Då hade Odovakar, ledare av germanska legotrupper som 476 störtade romkejsaren Romulus Augustulus, utropat sig till italiensk kung. Germaner hade tilldelats en tredjedel av landets jord. Efter att ha besegrat Odovakar 488 - 93 med löfte om fri lejd och bevarande av kungavärdigheten kontrollerade *Theoderik* från 490-talet hela Italien, fortfarande en del av det bysantinska imperiet.

Under Anastasius, Bysantinsk kejsare från 491 till 518, hade ostrogoterna i Italien reglerat sin ställning i en överenskommelse 497. Tillträdet av en Justiniansk dynasti, angelägen om relationerna med påvestolen, skapade osäkerhet. Theoderik stod nära arianismen. Hans relationer till Konstantinopel var tilltrasslade av nätverk med äktenskapsallianser i Medelhavsområdet. Hans andra hustru var frankisk prinsessa, syster till Chlodovech, 481 – 511, grundare av Frankerriket och son till *Merovingernas* anfader Merovech. Av hans döttrar var en gift med en burgundisk prins, en annan med den visigotiske kungen i Spanien, Alarik II. År 500 hade han låtit en syster gifta sig med Trasamund, kung av vandalriket i Nordafrika, 496 – 523 som fortsatte att försvagas efter nederlag mot morer och berber.

Med upprätthållande av romerska institutioner blev Theoderik i praktiken självständig. Problemet var att han bekände sig till den inom kristendomen förkastade arianismen. Det medförde splittringstendenser i Italien medan Kavad planerade för att hans äldste son skulle efterträda honom. Eftersom denne visat sympatier för mazdakiterna valde han den yngre Anushirvan och vände sig till Roms Justinus med begäran att denne skulle adoptera Anushirvan. Sedan romerska jurister påpekat att det kunde medföra risk för att den blivande perserkungen skulle hävda arvsrätt till tronen i Konstantinopel blev hans begäran avvisad. Justinus erbjöd en adoption liknande dem som Theodorik den store byggt sin makt på. Som Konstantinopels handgångne man var Theoderik arvtagare till kungakronan. Den romerske Liberius hade fått senaten att acceptera hans suveränitet över tredjedelen av det romerska området med förordningsrätt, däremot inte lagstiftningsrätt. Förvaltningen tillkom endast romare men armén, bestående av goter, stod under Theodorik.

Relationen mellan de två arianska kungadömena hade fungerat så länge Trasamund levde. När han dog efter 27 år efterträddes han kusinen Hilderik som var katolik. När denne dog stod Theodorik i begrepp att göra attacker i Nordafrika. Det skulle ha gjort relationerna med Konstantinopel ännu mer ansträngda. De hade stött den katolske Hilderik. Det fick sin ändpunkt vid Theoderiks död. Östrom besatte delar av italien om föröddes, 535 – 552. Ostrogoterna försvann ur historien. På 570-talet blev langobarderna germanska härskare i norra Italien. För Kavad var Roms avvisande av en adoption oacceptabelt.

Rom var på väg in i det förändringsskede som utspann sig från 400-talet fram till 800-talets *karolingska renässans*. Det var då, när vikingarna etablerade ett autonomt Normandie, som Kavad gick in i Iberia, dagens Georgien, ett kristet kungadöme, med krav att zoroastrismen skulle accepteras. Justinus sände Probus, en brorson till den gamle kejsaren Anastasius, till Bosporen för att få heftaliternas stöd. De bidrog endast med en mindre truppenhet. Den iberiske kungen Gurgenes tvingades att fly. Iberia förlorade sin självständighet och en persisk-romersk fredsuppgörelse var utom räckhåll. I Kaukasusområdet blev hunnerna alltmer svårkontrollerade. När persiska officerare gick över till motståndarsidan tvingades fredsförhandlingar fram. Anastasius använde situationen till att anlägga befästningen Dara, motpol till det närbelägna Nisibis som romarna förlorat under Jovianus. Det var ett brott mot fredsfördraget från 442 men

Anastasius hade med detta bevarat gränsdragningarna men relationerna mellan Kavad och Rom försämrades.

I norr gjorde romarna misslyckade försök att besätta Armenien. Det hela regisserades av Justinus I som skulle efterträda Justinianus. Befälhavare som Sittas och Belasarius, förlagda nära Nisibis, gjorde framstötar men utan framgång och Justinianus bedömning om tidpunkten för att slutligt driva ut sasaniderna var ett misstag. Ännu hade inte Justinus gått bort. Någon politisk kursändring stod än så länge inte på dagordningen. Armenien och Transkaukasien var ett mer akut konfliktområde än markherravälde. Där drog kristna missionärer till sig anhängare och den religiösa kartan i Iran började ändras. För en zoroastrism förenad med statsmakt började det bli svårt att överblicka läget när denna statsmakt drog på sig ett ökande missnöje. Politiska fundament för zoroastrismen kom i gungning. Men nu skulle ledningen hamna i händerna på nya krafter.

Vid Kavads bortgång tillträdde sonen Anushirvan (Khosrow I). Han hade stått Kavad nära som rådgivare när han tillträdde i ett skede med utrikespolitiska förvecklingar. Heftaliterna, de vita hunnerna, hade varit påfrestande alltsedan Firus lidit flera nederlag följda av krigsskadestånd. Först omkring 560 kunde, efter en alliansbildning med den turkiske khaganen Sin Jiboo, en stabilisering ske men de turkstammar som fyllde ett vakuum blev en växande hotbild. I norra Kaukasus började samtidigt khazarerna att formera sig. Det var ett återkommande hot från norr. Anushirvan, liksom tidigare Ardashir och Shapur I, mötte det med en ökad kontroll av infartsvägarna från Kaukasus.

Khosrow I Anushirvan, 531 - 579

Efter Kavads bortgång tillträdde sonen Anushirvan, Khosrow I. Han förstärkte monarkin och införde en skattereform. Med en ny försvarsorganisation avvecklades ett feodalt härväsende. Med skattereformen knöts beskattningen till markinnehav, avkastning och odlade arealer. En ny jordägarstruktur följde Irrigations- och kanalanläggningar byggdes ut. Det liknade den ordning som romkejsaren Diocletianus infört. Med befästningsarbeten inrättades fyra militärområden. Prästhierarki försvagades. .

De militära nyordningarna blev prövade när romkejsaren Justinianus fick problem med de arianska östgoterna. Prokopius, sekreterare hos fältherren Belasarius, talade om perser, vandaler, östgoter och det då relativt okända Skandinavien där en folkrik stam, götarna, skulle bestå av 14 stammar, var och en under sin kung.

Justinianus konflikter med goterna öppnade för en framflyttning av sasanidiska positioner medan Armenierna trängde in i sasanidiska områden. Romarna tvingades lämna Lazica och Petra. Under Belasarius, stödd av gotisk armé, kunde Rom på nytt besätta sasanidiska befästningar men hetta tvingade fram en reträtt. Roms front försvagades. Anushirvan invaderade Jemen - vid denna tid under etiopisk överhöghet - och kontrollerade därmed kryddrutten till Indien. Östrom fick vika 543 varefter Anushirvan besatte Syrien och Edessa.

Under Anushirvans senare år ledde en belägring av Nisibis 572 till en fredsöverenskommelse men nya fredsförhandlingar 576 misslyckades. Anushirvan vägrade släppa Dara. Först när generalen Maurikios, av Tiberius II utsedd som efterträdare, framgångsrik mot perserna i Mesopotamien, återkallats till Rom kunde en stabilisering ske.

Anushirvan gick bort 579. Sonen Hormuzd IV, blev en svag efterträdare, styrd av en kraftfull general från Mihranfamiljen, Bahram Chubin. När denne besegrade västturkarna omkring Herat 589 blev han ett hot mot Hormuzd. Chubin angrep Hormuzd, uppfattat som planlagt i samråd med Bysans och arabiska enklaver utmed Persiska viken för att störa sidenhandeln. Hormuzd försökte få en uppgörelse men mördades. Sonen, Khosrow II fick hjälp att fly till Bysans. Där fick han skydd av Maurikus som nu var kejsare. Chubin intog tronen och lät prägla egna mynt men behöll makten under endast något år. Khosrow intog med Maurikios stöd Nisibis och detroniserade Chubin. Denne tog sig till Azerbajdjan men kom att leva kvar i iransk folklore.

Khosrow II Parvez, 591 - 628

Khosrow II, sonson till Anishiravan, Khosrow I, styrde Iran i 38 år, den siste store sasanidkungen. Väldet nådde sin höjdpunkt tills det föll för araberna 651.

Khosrow inledde med inta Kappedokien, östra delen av dagens Turkiet, 605. Nya framstötar västerut följde 607. I Afrika hade då en av Maurikios generaler, Herakleios, övervintrat. Denne stoppade kornflödet till Konstantinopel och lät en flotta segla upp utanför staden 610 till. Den bysantinska kronan övergick till Herakleios. Han ville få en fredsuppgörelse med Khosrow som vägrade.

Samtidigt hade den östromerske påven Justinus II efterträtts av Justinianus I. Denne lät annullera gällande fredsfördrag. Khosrow bröt in i Syrien och Mesopotamien, intog Armenien och fortsatte västerut. Antiokia, Damaskus och Caesarea föll. Jerusalem intogs 614. Det heliga korset, kristendomens heligaste relik sedan den upptäckts av Konstantin den stores mor Helena, fördes bort.

Khosrow i allians med khaganen (kejsaren) för Avarerna belägrade 617 Kalcedon sydväst om Konstantinopel. Heraklios tvingades till reträtt. Alexandria föll 618. När sedan den persiske generalen Shahbaraz ockuperade Egypten 619 blev Konstantinopels livsmedelsförsörjning strypt. Khosrow nådde grekiska Kyrene. Han hade därmed återtagit nästan hela det tidigare akemenidiska området när han fick motta ett brev från en arab med namnet Mohammad. Denne ville bli erkänd som profet. Det stred mot persiska intressen. Ett liknande brev kom till Heraklios som förstärkts med finansiellt stöd från en växande kyrka. Han seglade över Svarta havet och marscherade in i Armenien. Khosrow vägrade att gå med på ett stillestånd. Den persiske generalen Shahin tvingades lämna Kalcedon men när Herakleios marscherade in i Azerbajdjan angrep Khosrow Konstantinopel i allians med avarerna. När Herakleios, lierad med de turkiska Khazarerna rörde sig söderut försökte Khosrow samla sina stridskrafter men de förintades av Heraklios

vid Nineve 628. Samma år gick Khosrow bort sedan han tvingats lämna tronen till sin son. Denne lät mörda honom men Heraklios seger över Khosrow satte sina spår. Heraklios antog den imperiala benämningen *Basileus*, grekiskans kung.

Efter Khosrow följde med sonen Kavad II Shiroe fredstrevanden för att återställa gränsdragningarna från 591. Det heliga korset fick återlämnas till Bysans. När Kavad gick bort mördades hans son Ardashir III av generalen Shahbaraz som i sin tur blev mördad 629. Några manliga ättlingar till Khosrow fanns inte kvar. Dottern Puran (Purandukht) som tog över tronen avled efter ett år. En kedja av regenter behöll tronen ett fåtal månader, bland dem Azarmedukht (syster till Puran), Piruz II, Hormuzd V och Khosrow III som kort tid behärskat Irans östra delar. När det till slut uppdagdes att en sonson till Khosrow fortfarande var i livet, Yazdegerd, skulle denne bli den siste sasanidiske kungen, Yazdegerd III. När han tillträdde 632 var tiden inne för araberna med islams budskap.

Sasaniderna - eftermälet

Med sasaniderna hade följt ett samspel mellan perser och de arabiska minéerna, sabéerna, qatabanerna och de himjaritiska kungadömena, dagens Jemen. Det var kungariken som *Main*, *Qataban*, *Hadramut*, *Ausan* och *Saba*. Då hade Sabéerna, kända genom drottningen av Saba, haft sitt huvudsäte i Marib, ett dominerande maktcentrum. Karavanhandeln, omnämnd i Gamla testamentet, hade en höjdpunkt från 900-talet f Kr fram till 500-talet. Det var det antika Arabia Felix, ”Lyckliga Arabien”, den södra delen av den arabiska halvön varifrån ett flöde av kryddhandel, textilier och myrra kontrollerades.

I Marib, känt genom drottningen av Saba, tillgodosåg en dammanläggning, daterad till 3000-talet f.v.t. 30 000 personer. Anläggningen, byggd för utnyttjandet av säsongvariationer i flodsystemet, var sin tids byggnadstekniska underverk. Med översvämningar, förmodligen det flodomnämnande som förts in i Koranens trettiofjärde sura följde under 700-talet kollapsade oaser och ett förfall. Romkejsaren Augustus sände 24 f.v.t en armé för att ta kontrollen över de himjaritiska hamnarna. Nagran erövrades men Marib höll stånd. De följande århundraden blev omvälvande. För sabéerna inträdde en höjdpunkt under samregenterna Iisarah Yahdib och Yazil Bayyin men med Zafar som huvudstad involverades stammar från det arabiska inlandet i återkommande konflikter.

Från tredje århundradet ökade ett tryck från etiopierna som hade konverterat till kristendomen och sänt arméenheter mot himjariterna. Konkurrens uppstod mellan persiska och etiopiska köpmän. Den persiske regenten Khosrow I, 531 – 79, lade sjövägen från Röda Havet till indiska oceanen under sig. Den etiopiska framträngningen möttes av jemenregenten Yusuf Asar Yat, kallad Dhu Nuwas som med sasanidiskt stöd blockerade den kristna enklaven Najran med en massaker. Det fick enligt historikern Procopius kejsar Justinianus utestänga perserna från handeln med Indien och. bistå med skeppstransporter för en etiopisk armé som, 525, kunde ersätta Dhu Nuwas med en kristen kung.

Den etiopiske generalen Abraha ryckte därefter åt sig makten 535 och etablerade en oberoende stat. Sonen Mard-Karib fick därefter, med den lakamidiske prinsen i Al-Hira som mellanhand, till stånd en allians med sasaniderna som sände flottstridskrafter under kommendören Vahriz sändes till Aden. San'a ockuperades och sonen till Mard Karib, Saif ibn Di Yazan blev persisk vasallkung över protektoratet *Samaran* omkring 575 - 577.

Därmed hade sasaniderna, med Jemen som en sasanidisk satrapi, etablerat kontroll över sjörutterna mellan öst och väst, ett led i ansträngningarna att hindra Rom från att dränera sidenrutterna ge nom sjöfrakter. Med detta inrättades handelsstationer så långt österut som Madagaskar i ett handelsstråk där förutom Jemen och Oman den söder om Shiraz anlagda hamnstaden Siraf hade stor betydelse. Mellan *Siraf* och Oman fraktades guld, bärnsten, timmer och slavar. Från 500-talet blev Hormuz och Kish huvudhamnar för handeln mellan östra Afrika och Persiska viken.

Bland de regenter som framträdde under sasaniderna kom Khosrow II att vid sidan av territoriell expansion gå till historien som temperamentsfull, egoistisk och rädd för tronaspiranter. Legenden säger att han omgett sig med ett harem bestående av 3000 hustrur, dansare och sångare, en tjänarstab uppgående till 3000 personer och ett hovstall med upp emot 9000 hästar. Med detta hade följt ett skattetryck som urholkat kungamakten. Arabiska källor beskriver en hallmatta som täckte hela Ktesifons slottshall, vävd med guld- och silvertrådar. Enligt legenden hade han tre favoriter, hustrun Shirin, musikanten Barbad och hästen Shabdiz.

Khosrow efterlämnade sina kristna favorithustrur Shirin, armenisk prinsessa, och den likaledes kristna Miriam, dotter till den bysantinske kejsaren Maritius. Om detta berättar den iranske poeten Nizami i *Khamseh*, fem episka dikter. De transformerar ett persiskt arv, modell för en kejserlig allmakt när Basileios 867 inledde Bysans makedoniska dynasti. En härskarroll, förmedlad via korstågen, en östromersk allmakt beskriven av Konstantin VII Porfyrogennetus i hans *Ceremoniernas bok*. Det öst-romerska väldet skulle jämställas med det västromerska. Nedanför tronen i Ktesifon hade alltid stått tre tomma stolar - en för kejsaren av Kina, en för Stor-Khanen, överhuvudet för mongolerna och en för den romerske kejsaren.

Då hade Alexander den Store sedan han bränt Persepolis gift sig med den persiska prinsessan Roxane och begravt Darius iförd persisk klädsel. Med persiskt hovceremoniel förklarade han sig som Darius efterträdare. Det följdes av romkejsaren *Diocletianus*, 284 - 305, som införde persiska attribut som kronan, riksäpplet, tronen och gulddräkten, en ritual som återkom när man i England 1953 krönte Elisabeth II.

Med Yazdegerd III kom den reella makten att utövas av ett officersskikt. De mötte en arabisk invasion med ett nederlag vid al-Qadisyya 636 medan Yazdegerd lät sammanställa *Khoday-nameh* på pahlavi, huvudkälla för Ferdowsis Shahname. När inva-sionen fortsatte lämnade han Ktesifon i förhoppning att

armén skulle hålla stånd. Den föll vid Nivahand 641. Yazdegerd på flykt inringades vid Merv vilket ändade den sasanidiska dynastin.

Hans son Pirooz överlevde och tog sig till Kina. Anteckningar har återfunnits, gjorda av sonen Narseh som blev general under Tangdynastin. Sasa-nidernas fall hade påskyndats av militär upplösning, religiös rigiditet, snedfördelad samhällsstruktur och krigsförluster. Med detta följde ekonomisk försvagning. Stödet från gränsstaterna drogs bort när betalning inte kunde ske. Interna maktkamper eliminerade dugliga tronpretendenter. Dynastin kom att avlövas under otillräckliga regenter, mellan åren 628 - 32 inte mindre än 12, av dem 6 under året 631.

Purandokht, kortvarig men återgiven på mynt, satte spår i Koranens föreskrift till profetens hustrur. De skulle *stanna i sitt hus*. När den shiamuslimske traditionssamlaren al-Bukhari kommenterade Aisha, profetens tredje hustru och den politiska aktivitet som ledde till ”kamelslaget", omnämns Purandokht som varnande exempel. Mohammad skall då han fick veta att tronen innehades av henne ha uttalat att *ett folk som placerar en kvinna för att ta hand om sina affärer kommer aldrig att blomstra.* Han skrev ett brev till det sasanidiska hovet men trots varningssignalerna kom slutpunkten för det sasanidväldet oväntat. Kanske insåg Purandokht faran när hon med den katolske Ishoyahb, 628 - 43 försökte få till stånd ett permanentat fredsfördrag.

Det kom för sent och vände sig åt fel håll. Under nära tusen år hade hotet kommit från Rom och Östrom. Tanken på att hotet fanns i söder var främmande. Där fanns endast Indiska Oceanens kustområde och Jemen med en sasanidisk satrapi. Till misstagen hörde avrättningen av den lakimidiske kungen Numan III vid al-Hira, nära dagens Najaf. Med detta föll gränsförsvaret. Lakimiderna hade varit buffertstat mot araberna. Förmodligen ledde det till generalen Rustams nederlag vid Qadisiya nära al-Hira, åberopat av Saddam Hussein under kriget mellan Irak och Iran där han framställde Irak som bärare av islam.

När Rom tyckt sig stå inför ett slutligt öppnande österut hade araberna trätt fram. Den persisk-romerska envigen blev en *Pax Arabica*. Då hade det sasanidiska återknutit till forn-persiska former med hellenistiska inslag. Det skulle återkomma i islamisk konst. Den sasanidiska konstens påverkan på bysantinsk bildkonst varit långtgående vid sidan av romersk-grekiska och arameiska element. Inom bildkonsten kom särskilt mosaiken att träda fram. När kejsaren Leon III påkallade sin ”bildstorm” under 700-talet framträdde en skiljelinje mellan arameiskt, syriskt och iranskt. Geometriska former och inslag av djur och blommor med utrymme för en perspektivåtergivning som tidigare mött ett motstånd, fann sin väg. Till andra sasanidiska konstformer hörde sigillkonsten.

Inom arkitekturen utvecklades, med rötter hos partherna, *ivanen*, en valvbåge med öppen hall. I Ktesifon nådde den 30 meters höjd med ett valv som var 43 meter djupt. Kupolen, vanligen tillskriven Bysans, förekom på persiska eldtempel med pelare och hörnnischer som utgjorde övergång från ett kvadratiskt rum till kupolen. Av palatsen Ktesifon vid Tigris Persepolis har det mesta försvunnet men

de var byggda för att helga kulten. De kunde inte ersättas av moskéer och den arkitektur som återkom i den persiska moskén var, till skillnad från den arabiska, inte ett religiöst budskap.

Kakelmosaik, tekniken att anbringa en tennglasyr på poröst lerlergodsgods hade från Orienten spritts till Europa av morerna. Den nådde Pyreneiska halvön där man under 1000-talet fram-ställde en keramik med tennglasyr, föregångare till den italienska majolican. Denna började från 1500-talet att framställas i den italienska Ravennaprovinsen med benämningen *fajans*, hämtad från staden Faenza. Det litterära arvet har till stor del gått förlorat. Bevarade inskrifter härrör framför allt från Shapur I. Från 200-talet finns inskrifter från den zoroastriske mobeden Kirder.

Österifrån kom eposet *Kalilah och Dimna*. Ministern Burzoe hade fått Anushirvans uppdrag att söka efter det i Indien. Det blev därmed översatt från sanskrit till pahlavi. Kalilah och Dimna anknöt till fabler runt konungen Debshelim, inramat av ett samtal mellan Burzoe och Anushirvan om fablernas väg från Indien till Persien. Översatt från persiskan till arabiskan av ”kättaren” Ibn al-Muqaffas på 700-talet innan han torterades till döds utgör boken en ”furstespegel” som, liksom senare seldjukvisiren Nizam al-Mulk, vill förklara statskonstens utövande.

Med de indiska kontakterna kom även schackspelet att spridas. Den indiske härskaren Sachidarm hade sänt ett till Anushirvan. Som kungarnas kung skulle han ha så visa män omkring sig att han kunde visa hur spelet gick till. Annars borde tribut utgå och kunde spelet inte lösas skulle den ursprungliga tributen dubblas. I legenden löste Burzoe problemet. Han returnerade ett spel med symboliska referenser vilande på zoroastrisk mytbildning, Backgammon.[30]

28

Zarathustra, zoroastrismen och Nietsche

Den iranske profeten Zarathustra, sprungen ur ett forniranskt förflutet, stod inte långt från Platon och ett västerländskt Graalmotiv, den kalk ur vilken enligt medeltida kristen tro Jesus lärjungar drack vinet vid den sista måltiden eller i vilken blodet samlades vid korsfästelsen. Platon hade varit omgiven av persiska nätverk och äldre forniranska föreställningar under sin uppväxt. Spår av detta finns i hans idélära, dialogen Staten. Det var ett möte mellan väst och öst som fått näring när Justinianus stängde Atenskolan. Nyplatonismens filosofer, bland dem Diogenes, fick hemvist i Iran vid lärosätet Gundishapur.

Zarathustra, den iranske profeten, placeras vanligen i omgivningarna mellan floderna Amu Darja och Syr Darja men även platser längre västerut. har nämnts. Han förde fram en *monoteism*, ett etiskt inslag som ansetts peka på ett främreasiatiskt inflytande. Med sitt budskap kom han in i konflikter. Han skall ha mördats i ett eldtempel i Balkh, provins i dagens Afghanistan, av ledaren Tur Bratoreres i en konkurrerande stam, *Turanierna*. Zarathustra tillhörde *avestanfolket*.

I tiden placeras det hela alltifrån 6000 f.v.t till omkring 1000 före vår tideräkning. Några förlägger tidpunkten till mellan 1700 och 1500 f.v.t., andra stannar för tiden 618 – 541, andra jämför arkeologiska fynd och texter från förhistoriska textfragment, *Gathasångerna*, och menar att Zarathustra kan ha uppträtt tidigare, 6500 - 6000 år före vår tidräkning. Om detta har sagts att *när det gäller de skenbart "autentiska" och påfallande precisa uppgifterna är det fullt möjligt att det rör sig om senare historiska förfalskningar, som för sin del påverkats av den äldre fascinationshistorien om Zarathustra.*

Med Zarathustra följde en skapelsemyt, tvillingbröderna Ahura Mazda och Ahriman. Den ene var ljuset, den andre mörkret. Ahura Mazda skapade tiden och det goda sinnet, av ljuset första människan, Gayomart. Det utmanade Ahriman som angrep Ahura Mazda. Då kom det onda in i världen och Ahura Mazda lät ett

regn skapa de första människorna, Mashya och Mashuoi. Österut sög kristendomen upp den zoroastriska skapelsemyten, Orientens Pantokrator, ett härskande i Guds magnifika glans med kejserlig etikett. Det var en enhetstanke, förstärkt av Alexander den Store, undervisad av Aristoteles. Formerna för maktutövning hämtades från en iransk akameniddynasti.

Enhetsprincipen återkom hos nyplatonisterna på 200-talet. Med dem befann sig Västeuropa liksom Irans sassanider österut i en ny religiös värld. Kulterna från Mesopotamien var ersatta med gnostiska och ritualistiska sekter vid sidan av kristendom, judendom och zoroastrianism men i grekiska och romerska ögon företrädde perserna gnostiken, magin och riterna. Där hämtade Rom sin *mithraism* som sedan blev romersk, inte persisk. När sedan Konstantin den Store flyttade maktcentret till Bosporen flyttades en gravitationspunkt österut. Kristendomen sönderföll i en västlig och en östlig del, en latinsk och en hellenistisk.

Det var föreställningar som inbegrep arvet från Zarathustra. Där hade en frälsare ingått, den zoroastriska religionens *Saoshyant*, och en periodisering av den tid som ställts till människans förfogande. Idén återkom hos kristendomens Joakim de Fiore, ca 1130 - 1202, en asketisk och apokalyptisk cisternermunk. Han profeterade om andens tidsålder, ett tredje rike som skulle ersätta förvärldsligad påvedyrkan. I strid med kyrkan talade han om framtiden. Den härskande kyrkan var ett temporärt tillstånd. Den skulle med en kristenhet vilande på Johannesevangeliet. Via juden- och kristendom inlemmades frälsartanken i islams iranska gren, shiismen, som talas om ett temporärt tillstånd i väntan på en Mahdi. Tankegången har levt vidare inom kristendomen fram till vår tid.

Gathasångerna

Vid sidan av en mytisk/religös värld, zoroastrismen, framtonar Zarathustra som en drivande kraft bakom spridningen av jordbrukskulturen. Föreställningar om det goda och det onda speglar, förmodligen övergången från nomadliv till fasta bosättningar. Nomadintrång på bosättningarna blev det onda – de bofasta hade att vårda sin jord och bevattna sin sådd – fröet till kapitalet.

Gathasångerna, de äldsta bevarade forniranska textfragmenten antas i vissa delar ha Zarathustra som upphovsman. Gathasångerna har beskrivits som en förlängning av den vediska religionshistorien. De förmedlar en abstrakt vision, en zoroastrisk Gud, *Ahura Mazda* som kommunicerade med människan via rådgivare, *Amesha Spenta*, en form av egenskapsattribut, ibland personifierade. Där fanns en andlig och en materiell dimension, De kristna armenierna skulle senare förknippa det med pastorala föreställningar kring vatten och eld vilket inte var *en* Gud utan flera, falska, sådana.

Som muntlig tradition fördes Gathasångerna vidare. De togs upp i bokform med *Avestan*, skriftliga fragment som började sammanställas under arsakiderna, 250 f.v.t – 250 e.v.t, med en fortsättning under Shapur I då även källor från Bysans och Indien blev inkorporerade. Avestan har inslag av armeniska men anses ligga

närmare sanskrit. Originalet skall ha omfattat 21 böcker, nasker med liturgi, historia och medicin. I ”bokform” sammanställdes det förmodligen under sasaniderna som respons mot religionsstiftaren Mani. Denne hade till Shapur I överlämnat den upproriska skriften Sapurakan. Den äldsta Avestan föll sedan i glömska.

Till det som bevarats hör ritualtexter, *Vendidad*, liturgiska texter med Yasna och yashterna, tillkomna efter gathasångerna, *Lilla Avestan*, *Visperad* och *Korde Avesta*, böner för särskilda tillfällen. På pahlavi från 8=900-ta-len finns *Bundahishn*, (skapelsen), *Menok-i-chrat* (visdomen), *Denkardencyklopedin* (Zend-Avesta), *Bahman Yasht* (världen, världsåldrarna), *Videvdat* (demonernas fördrivande) och *Artak Viraz Namak*, det tidigaste kända exemplet på den litteraturart som används i Dantes Divina Commedia. Texterna, indelade i Yashter och Yazatas, består av 17 sånger som antas utformade av Zarathustra och tillägnade andeväsen som Yazata, Mithra, Anahita, Fravashi, Khvarena m.fl. Det som har kunnat tolkas hör till olika språkperioder, avestiska, medelpe-rsiska, pahlavi, och nypersiska. Med islam föll Avestan i glömska. På 900-talet kom en kompilation i Bagdad.

Zarathustra beskrivs vanligen som visionär reformator som ersatte forniransk dualism med monoteism. Dualistiska inslag har kvarstått med Avestans Amesha Spenta, de heliga odödliga, grundtankar som influerat juden- och kristendomen. Spännvidden i Zarathustras framträdande och återverkningarna av hans reformistiska budskap blev formulerat av orientalisten Walter Bruno Henning:

Zoroasters religion (liksom de flesta dualistiska rörelser) förstås bäst som en protest mot monoteismen. Varhelst en monoteistisk religion etablerar sig, kommer denna protest till uttryck – om där finns en människa med en hjärna i sitt huvud. Varje påstående att världen skapades av en god och välvillig gud måste väcka frågan varför världen, som den ser ut, är så långt ifrån god. Zoroasters svar, att världen har skapats av en god och en ond ande, med lika makt, som föresatte sig att spoliera det godas arbete, är ett komplett svar: det är ett logiskt svar, mer tillfredsställande för ett tänkande förstånd än det som ges i Jobs bok (...) han var den förste som förde fram denna protest, grundad på förnuft, emot monoteism; och han var den förste som med att dra konsekvenserna av sin dualism kunde ge sin sublima föreställning om positioneringen av det mänskliga.(Gnoli, G., a.a. introduktionen)

I Europa blev Zarathustra känd under 1700-talet. Zarathustra har återkommit på många sätt. Som symfonisk dikt hos Richard Strauss, som ledmotiv i film av Stanley Kubrick. Carl Jonas Love Almqvist skrev 1839 satiren *Ormus och Ariman* med namn lånade från mazdaismen. I Jean-Philipe Rameaus opera *Zoroastre* återkommer han liksom hos Mozart med Sarastro i *Trollflöjten*. Mest känd har han måhända blivit genom Friedrich Nietzsches *Also sprach Zarathustra* (1883). Nietzsche förklarade sitt namnval med att perserna var de första som anlade en bred och mångsidig syn på historien Härifrån hämtade Gustav Mahler altsolot, *O Mensch* i sin tredje symfoni. Om det goda och det onda sägs i *Ecke Homo*, 1908, att ondska var endast en variation av det goda, en kategorisering som mänskligheten gjort för att tillhandahålla ett syfte för sin existens - att bli en god människa. Det kommer till uttryck i hans *Bortom gott och ont* (1886).

Zoroastrismen mötte under 900-talet en ökad förföljelse. I ett inledande skede hade för zoroastrier, kristna och judar inga genomgripande ändringar skett men de fick inordna sig i kalifatet. Utmed Kaspiska havets sydkust hade kristna kyrkor växt fram medan zoroastrismen blev alltmer rituell. Ett isolationistiskt prästerskap som i förbund med en statsmakt stod utanför ”bokens folk” saknade utrymme för ekumenisk inriktning.

Ett stort antal zoroastrianer lämnade Iran. De bosatte sig huvudsakligen i Bombayområdet. Benämnda parser, parsismen, har de bevarat huvuddragen av ett ursprung. Eldkulten, ett forniranskt arv, fick stor betydelse. Begravningssättet, placeringen av den döde på en ställning, liksom i en del indiankulturer, eller ett torn, *dakhma*, behölls med ändringar först under första hälften av 1900-talet. En monoteistisk framtoning förstärktes. Dualismen begränsades.

Parserna tog tidigt upp europeiska influenser. De samarbetade med de engelska kolonisatörerna med välbärgade familjer och kommersiella verksamheter. Ett mindre antal lever i Iran, länge benämnda *Gabr*. Benäm-ningen, härledd från det arabiska uttrycket ”otrogen”, försvann under 1900-talet med en större religiös tolerans. Numera uppskattas antalet zoroastrier till kan-ske 10 - 20 000 i Iran och knappt en miljon i Indien.

Inom kristenheten hade zoroastrismen levt kvar i kristna sekter i norra Italien och södra Frankrike under 1200-talets första hälft. *Valdensare*, *Albigensare* och *Katarer* blev kättare, kyrkans gissel. Katarerna, med kopplingar till Balkanområdet, hade sitt centrum i franska Languedoc och Provence. Påven Innocentius III beordrade ett korståg där provensalsk kultur mer eller mindre försvann. Det var ett förspel till John Wycliffes ifrågasättande av engelsk statsmakt - längre fram Luther och Calvins budskap. Det var ett 1200-tal då judendom och kristendom marginaliserat zoroastrismen varefter ett påvligt dekret kunde mana till ett heligt krig mot Islam. Korstågen inleddes, en västerländsk religiös och etnisk rensning. Begreppet *Jihad* blev pånyttfött. Det gick tillbaka till Mohammads krig mot sina motståndare under 6–700-talen.

Begreppet, en uppmaning till ett sökande, har numera muterats, med politisk sprängkraft en produkt av vår tid. Under 1800-talet hade det i Iran, med ryskt tryck i norr, fått shahen att starta ett krig under namnet Jihad. Det följdes av landförluster, *Turkamenchaifördraget*. Andra upprop till Jihad kom 1914 när den turkiske sultanen manade till uppslutning på Turkiets sida. Det blev sultanatets fall. Senare har Jihad åberopats mot Israel, under Kuwaitkriget 1990 och vid terrorattacken mot World Trade Center i New York.[31]

29

Tro, Tilltro, Tvivel och Tvång

Under 600-talet skulle etablerade maktcentra som Bysans, Rom, Västeuropa och Iran utmanas av budskapet från en arabisk profet. I frontlinjen befann sig judendom, kristendom och zoroastrism.

Om kristendomen har det sagts att dess inflytande numera upphört. Protestantismen hade fört med sig en nedtonad kyrklig hållning. Idéhistorikern Marcus Lilla pekar på att en *separation* mellan kyrkan och det världsliga förebådades i 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes *Leviathan*. Den avvisade gudomlig uppenbarelse som grund för makt och rättvisa men Lilla anser att vi idag ännu en gång utkämpar 1500-talets strider om uppenbarelse, förnuft, gudomlig plikt och vanlig hederlighet. Där kan vi inte förvänta att andra ska följa en väg som öppnats av en teologisk-politisk kris inom kristendomen.

Idag inrymmer motsättningen mellan det religiösa och det sekulära det *Edward Said* lyfte fram i sin bok *Orientalism - den andre*, vi och dom, de som skiljer sig från oss, som är annorlunda och avvikande. Det ställdes på sin spets när islam passerade Bosporen, följt av påven S:t Francis korståg. Då hade *jus positivum*, romersk rätt, *jus naturale humanorum*, hellenistisk rätt och *jus divinum*, gudomlig rätt introducerats. Den senare, företrädd av Thomas av Aquino, ifrågasattes av Marsilius av Padua. Han ville separera det andliga och det världsliga. Påven Gelasius hade i brev till kejsaren Anastasius talat om kejsarens likställdhet med apostlarna, ett tvådelat maktfält, det heliga och kronan. Idag representerar kronan, det sekulära, en västlig kulturs skifte från Gud till den enskilde. Religionen privatiseras. Den får inte inkräkta på demokratin och under täckmanteln universella värden förvandlas islam till en underordnad värdegrund. Med detta blir delar av vår historia bortglömd, den där de som vi anser vara *den andre* spelat en avgörande roll.

Vi och dom

Mellan Medelhavet och den arabiska halvön utvecklades en gång den äldsta formen av internationellt varuutbyte, karavanhandeln. Nomadiserande stam- och klanbildningar fraktade med sidenlederna gods mellan Kina och medelhavsländerna, via Sahara mot medelhavskusten och Afrika i väster. Historieskrivaren

Herodotos talar om karavanförare, handelsmän och perserkrigare. Det var en handel som med en handelsman, Muhammed, kom att förenas med ett religiöst budskap. Det utmanade judendom, kristendom och persisk zoroastrism. Det spreds. Inom ett halvsekel nådde det Mellersta östern, Nordafrika, stora delar av Asien och upp mot Iberiska halvön, nuvarande Spanien och Portugal, via Pyrenéerna södra Frankrike. Där mötte, 732 vid Poitiers, Karl Martell. Söder om Pyrenéerna inrättades ett kalifat i Cordova. Erövrarna blev kallade för ”morer”. Österut fanns Persien. Där hade man som det heter i Wikimedias grundskolebok *känt till att araberna funnits genom deras konstanta rövartåg och raider in i Persien, men när islams arméer marscherade in söderifrån kom det som en total överraskning och Persien (ungefär Irak och Iran i nutid) erövrades snabbt* men de konstanta rövartågen och raiderna hade främst varit handels- och karavanleder. De skulle österut få långt vidare avtryck än västerut.

På den iranska högplatån hade profeten Zarathustra och *zoroastrismen* med en jungfrufödd frälsare, *Saoshyant*, satt spår. Medan judendom och kristendom växt gavs i Mesopotamien den judiska Talmud ut under persiskt skydd, motskrift till kristendomen. Ur religionshistoriskt perspektiv hade, som det uttryckts, Mose och Zarathustra lagt religionernas grundvalar. Där ingick iranska föreställningar, genomsyrade av efterexilsk judendom. Kyrkohistorikern Hugo Ball ansåg att på iransk mark tycks de första striderna om gudstrons principer ha utkämpats.

Sedvanor, tvister och regelverk

När arabsamhället expanderade spreds ekonomiska transaktionsmönster. I Koranen infogades kommersiella termer. Räntebaserade lånesystem vann insteg. Från sasaniderna i Iran hämtades en kontraktsrätt, likt romersk rätt ett formalförfarande, Anbud *ijab* och Accept *kabul*. Med handeln kom affärskontrakt, vinster, arvs- och skiftesförhållanden och tvistigheter att knytas samman i urbana knutpunkter, Bagdad, Kairo och Cordoba.

Då hade den romerska rättens *Corpus Juris Civilis* varit i kraft under två århundraden, följt av rättsvetenskapliga texter, *Digestas*; *pandekterna*. Till idéströmningar hörde naturrätten som med högmedeltiden blev en metafysisk rättslära uppdelad i tre grenar, *jus positivum*, den romerska, *jus naturale humanorum*, den hellenistiska och *jus divinum*, den gudomliga viljans rätt. Den sista, företrädd av Thomas av Aquino, måste människan alltid underordna sig. Långt senare menade Max Weber att ställningstaganden, en *responsa* i Rom, vilade på en rationell ekonomihantering medan en *fatwa* i islam föll tillbaka på islamiska lärosäten som skapades normsystem för muslimer. Där romerska jurister var fristående från religiösa institutioner var den islamiske juristen, influerad av östromerska juristskolor, traditionsbundna med ett teologiskt inslag

Rättsfrågor hade i ett tidigt skede hanterats med ett skiljemannasystem. Där hade en utvald person, *hakam*, trätte in som medlare. Det blev en domarfunktion, *kadi*. Inom tidiga kristna (koptiska) och judiska församlingar kom de inom den judiska självstyrelseförsamlingen i Kairo att under tre dynastier, den *fatimidiska*, den *ayyubidiska* och den *mamlukiska*, utveckla administrativa system under

benämningen *nagid* eller *ra'is al-yahud*. Med islam underordnades domarrollen Koranen där rättstillämpningen, *Sha'ria*, främst rörde familjefrågor. Med domar som protokollfördes med en sekreterarfunktion hämtad från de iranska sasaniderna följde en systematisering av den islamiska rätten. Där ingick vittnesmål där en grupp personer utmejslades, *udul*, ett socialt skikt där Kadin ingick i ett ekonomiskt nätverk, *ulama*.

I Bagdad hade de första kaliferna haft att erövra nya territorier. Från 700-talet kom, som komplement till Koranen, muntliga berättelser och uppteckningar från Muhammeds och hans samtida, *sunna*, att samlas, *Hadith*, inom shia *Khabar*. Det var arkaiska rättsprinciper, inom sunni sex böcker, inom shia fyra. Med förgrundsfigurer som Hammad ibn Sulayman, d 738, och ett antal teologer, de ”sju advokaterna” från Medina växte lärosäten fram. Den romerska rätten anpassades till Koranen men fick där formalistisk form. Kadin blev ersatt av personer som ansågs ha en personlig duglighet. Det förkastades av en minoritet, shiaislam. Den tidigare rollen som Kadi skulle vara knuten till någon som tillhörde Muhammeds släktlinje. Denna dog ut med en tolfte imam. Denne uppgavs vara försvunnen men han skulle återkomma. Fram till dess skulle en lämplig imam utses som ställföreträdare.

Runt tolv- och trettonhundratalet hade fem dominerande rättsskolor växt fram, Shafi, Hanafi, Maliki, Hanbali och Zahiri. Där införlivades hellensk och romersk rätt men Koranen uteslöt en friare tolkning. För kadin hade eget omdöme varit vägledande. Koranen bokstavstrohet begränsade rationell bevisföring. Det var en statisk kunskapsmassa, *ilm*, ett antal principer, *usul al-fiqh*. Där växte en tolkningsmetod fram, *tafsir*, men då Gud avslutat lagstiftningen med Muhammads död blev tillägg och ändringar i koranen ett problem. Inom sunniislam ansågs den som motsatte sig detta förneka profeten.

Lag och norm

Max Weber lyfte fram fyra lagstiftningstyper: 1) emotionellt baserade, opåverkade av normsystem 2) särskilda procedurer utan förnuftsmässiga eller logiska utgångspunkter 3) lagstiftning på religiös, etisk eller ideologisk grund och 4) lagstiftning grundad på procedurer och normsystem utan värdering eller etisk och religiös övertygelse. Den sistnämnda ligger nära det rättssystem som tillämpas i västligsamhället.

Kadins, domarens roll, var enligt Weber irrationell. Han ansåg att med abbasidkalifatet hade forniranska principer, ett zoroastriskt förflutet, byzantinsk påverkan och shahämbetets ställning medfört en rättstillämpning baserad på formalism, *al-fiqh*, Det blev vad han kallade ”kadijustis”. Den utslocknade under 12- och 1300-talen men rätten tenderade att stå stilla. Domarens avgörande vilade på godtyckliga och personliga principer. De saknade generalitet, stabilitet och var oförutsägbara. Det var en juridisk teknik där doktriner var rättskälla vid sidan av korantolkningar, en sakral, specifik ”juristrätt”. Denna var objektiv och rationell inom ett normsystem härlett från profetior och, uppenbarelser som vilade på en helig lag.

Mot detta har invänts att islamisk rätt, sharia, vilar på en universell och gudomlig grund med evig giltighet men i den romerska rätten fanns en skiljelinje mellan allmän och privat rätt. Den var inte ett teokratiskt-karismatiskt legalt system och uteslöt teokratiska/karismatiska inslag. Det var *imperium* och *dominium* där *jus civile* var en integrerad del.

I detta fanns en rivalitet mellan kyrka och stat men islam var inte en ”kyrka” i denna mening. I Rom var det en fråga om *jus civile* som friheter och rättigheter. Inom islam var det en fråga om att bygga broar mellan Koranen och dess tillämpning. Stabilitet blev kärnan i ett delat samfund. Grundvalarna drogs upp under det muslimska samfundets första 300 år. Senare framträdde två block - det ottomanska i mellersta östern, mogulimperiet i Indien. Med kolonial närvaro föddes senare två autonoma rättssystem, det *Anglo-Muhammedanska* och *Droit musulman algérien*. I vår tid pekade den arabiska våren på skilda vägval.

Den iranska islamismen - tradition, förnyelse, förnuft

Benämningen *shia* anknyter till ordet *partisan, efterföljare* till en successionslinje som utgår från Muhammed. Benämningen *sunni* anknyter till en fortgående enighet, *koncensus*, inom samfundet, *umma*, tron och dess tillämpning utifrån *sunna*, traditionen, Muhammeds sed. Shiaislams tidiga historia färgades av ett martyrskap sedan Husayn ibn Ali ibn Abu Talibs, 626 – 680, dotterson till Muhammed genom dottern Fatima, den fjärde shiaimamen, avled i slaget vid Karbala 680, Kamelslaget. Dagen kallas för *Aashura* eller *muharran*, shiamuslimernas främsta högtidsdag då troende paraderar och späker sig själva.

Inom Shia finns olika riktningar, bland dem *tolvmannasekten*, *imamiya*, imamiterna, ”*tolvorna*”, utanför Iran delar av befolkningarna i Irak och Bahrain, totalt drygt 10 % av alla muslimer. Andra fraktioner är *Ismaeliterna*, *Ni´matis* och *Haydaris*. Minoriteter finns bl.a. i Pakistan, Indien, Syrien, Irak, Förenade Arabemiraten Algeriet, Libyen och Oman, *karmatier, assasiner, druzer, kharidjiter, ibadier, murdji'ter, nusarier, jezider* och *senusier*. I Jemen verkar *Zayditerna*. I Syrien, Jemen, Pakistan, Östafrika och västra Indien finns *Ismailiyasekten*. Under 1800-talet framträdde *Shaykismen,* senare *Babismen*.

Shiaislam har fundamentalistiska inslag med en martyr- och lidandeskult men har jämfört med sunnikollektivet ansetts som mer flexibel. Man förkastade en enighet inom sunnitiska lärdomscentra. Det var oförenligt med en imam som islams uttolkare. Synsättet präglar fraktioner som den iranska tolvmannasekten, *imamiya/imamiterna*, *Ismailiterna, Khofas*, *Bohrassekterna* och traditionsbundna shiafraktioner, *Akhbaris*. Det var ett avståndstagande men också en strävan att tas upp i det islamiska samfundet.

Under 800-talet kom sunnimuslimen Al-Shafi, d 820, att i *al-Risalah* kritisera metodutvecklingen. Den skulle vila på Koranen, *kitab*, traditionen, *sunna*, konsensus, *idjma*, ett analogiskt resonemang, *qiyas*, *istidlal,* referenser och en intresseargumentering, *darura*. Det befäste en konsensuslinje, *usul al-fiqh* men

shiaimamen Jafar al-Sadig, d 765, han grundlade den shia *Jafaritiska skolan*, varnade för en rättstillämpning där enskilda bedömningar kunde påverka enskilda domare. Det blev senare vidareutvecklat av Al-Shaykh al-Mufid, 945 – 1022, med arbeten som *al Risalah al-magni´ah*, följt av ett kompendium, *Tahdhib al-ahkam,* över shi´itiska hadither. Al-Mufid verkade då de shi´itiska *buyiderna* kontrollerade kalifatet.

När imamiterna närmade sig de radikala mutaziliterna, de hävdade att koranen var en skapad företeelse, blev imamiterna utestängda från rättsskolorna. För att ta del av prästutbildningen fick de dölja sina värderingar, *taqiyah*, valfrihetsprincipen. Mutaziliterna drogs till Hanifas, d 767, Hanafiskola, byzantinskt påverkad. Imamiterna, de iranska ”tolvorna” närmade sig Shafi-skolan. De betraktade inte världsalltet inte som en platonskt färgad hierarkisk ordning. Det var ett struktursystem. Det krävde särskilda kognitiva metoder, utvecklade av den i´smailitiske Hamid al-Din al-Kirmani men imamiterna stannade för en sufiskt färgad esoterik.

Där figurerade *batin*, det osedda, *al-gha´yb*. Det kunde endast klargöras med en exoterisk, yttre, dimension, *zahir*. Den försvunne imamen blev det osedda. Det exoteriska, *zahir,* uttryckte en gudomlig vilja, *shari´a*, vägen till det gudomliga. Det hade förts fram av filosofen Shahabuddin Sohrawardi, d 1153 som talat om det orientaliska ljuset, *ishraq*, förklarat med en sufistiskt färgad tolkning, *ta´wil*, av imamatets profetiska texter. De inbegrep motsatsparet tro och vetande, i kristen filosofi återkommande alltsedan Origenes. Hos Sohrawardi kombinerades det med forniranska, hellenska och sufiska element, en hierarkisk struktur. Där kunde de som stod närmast Gud företräda den frånvarande imamen.

Sohawardi togs upp av Mulla Sadra Shirazi, d. 1640, elev till Isfahanskolans Mir Damad, d 1631. Sadra integrerade den cartesianska dualismen, *res cogitans* och *res extensa. Jag tänker* separerades inte från *jag finns till.* Det har levt vidare i iranskt tänkande. Filosofi, islamisk mysticism och teologi kan knappast skiljas från varandra. I väst skulle filosofin komma att dominera med *Averroismen*. Österut formades en syntes av Avicennas som överförde Aristoteles metafysik till en islamisk värld. Det influerades av monismen, teorin om alla tings likhet. Medan Aristoteles i västvärlden blev fokuserad utifrån en latinsk *averroism* skulle en *avicennism* som kunde föras tillbaka till Sohrawardi dominera i Iran.

Imamiterna, tolvorna, ithna-ashariyyah

Inom shiarörelsens *Imamaiya*, ”*tolvorna*” växte en doktrin fram i tre faser. *Den första* inträdde under den buyyidiska eran, 945 – 1055, *Bagdadskolan* med rättslärda som Mufid, Sharif al-Murtada, 966 – 1044, och Tusi, d 1067. De förde fram en förnuftsbaserad tolkning, *aql*, av Koranen där tillägg och ändringar blivit ett problem. Med detta blev *wilaya*, auktoriteten hos en ledare, *faqih*, huvudfrågan. Bakgrunden var att de shi´itiska buyyiderna fått en maktpolitisk position. Frågan uppstod om en utvald ledares behörighet i en gömd imams frånvaro. Var gick skiljelinjen mellan det religiösa och det politiska.

Efter den tolfte imamens försvinnande 874 hade imamen blivit uttolkare av profetens källor, *al-ilm*. Med buyyiderna förvandlades det till juridiskt inflytande i form av en från imamen, inte en sunnitisk sultan, *delegerad* behörighet. Sultanen hade varit symbol för enhet inom islam. Med de shi´itiska buyyiderna kunde detta inte godtas. Ledarskapet blev antaganden om vad den försvunne imamen skulle ha gjort, *sultan al-zaman*.

Den *andra perioden*, från 1200- till 1400-talet, blev frågan om en rättvis ledare, *al-sultan al-adid*, central. Då hade den sunnitiska seldjukeran passerats, de ansågs ha saknat ett legitimt stöd, och mongolerna hade eliminerat abbasidkalifatet. Inom shia blev ett administrativt regelverk, *al-qada*, med starkt juristinflytande, *Wilayat al-faqih*, vägledande.

Under en *tredje period*, safaviderna, blev shia stadfäst i Iran. Juristernas auktoritet, *wilaya*, befästes. Lagstiftning skulle vila på juridisk sakkunskap, *ulu al-amr,* auktoritet med utgångspunkt från källor härledda från den tolfte imamen, S*ultan al-saman*, imamatsamfundet.

I en *fjärde* period, från 1800-talet, blev juristfunktionen institutionaliserad, *marja al-taqlid*. Med detta kunde vid politisk instabilitet statsmaktens legitimitet ifrågasättas med åberopande av *al-sultan al-adil*, ett rättvist ledarskap. Teologer gavs mer långtgående legitimitet än monarken. men det väckte frågan hur profetens löfte skulle fullföljas. Vad inneslöts i Guds rättvisa, *al-sultan al-adil*? Vilket var en ledares utrymme för att med politisk maktutövning svara för denna rättvisa, *al-imama*? Var det de legala eller de politiska omständigheterna som var avgörande? Inom sunnimajoriteten hade det blivit befäst att de faktiskt existerande omständigheterna var avgörande, *al-masalih al-amma*.

Med detta hade en kritik mot kadjarregimen växt. Under Nasereddin Sha kom reformer med försteministern Amir Kabir. Han mördades 1852, Nasereddin Shah 1896. Andra reformströmningar öppnade för ett möte mellan öst och väst med idébärare som Jamal al-Din al-Afghani och Muhammad Abdul. De ansåg att balansen mellan tro och förnuft hade rubbats. För dem pekade begreppet *Shura* i Koranen på att en konstitutionell parlamentarisk demokrati var förenlig med islam. Det blev framträdande i den iranska konstitutionella revolutionen 1906 - 11. Det skulle återkomma när ett muslimskt brödraskap växte fram i Egypten och färga de händelser som senare blev benämnda den arabiska våren.[32]

30

Weber, etiken, protestantismen och Islam

Med händelserna 1979 fick Irans andlige ledare en legitimitet på konstitutionell grund. Det påminde om en religiös etik som Max Weber en gång beskrev som att vi ingår i skilda levnadsordningar med skilda lagar där protestantismen rättfärdigat våldet som medel genom att godta staten som en gudomlig institution. För islam är det en del av det religiösa livet. Staten blir en gudomlig institution.

Ur ett etiskt perspektiv återkommer som huvudströmning i västerländsk civilisation där etiken som förvandlas till skiljelinje mellan politisk handling och etiska normer. Det politiska får särskilda etiknormer. I en iransk religiös värld, präglad av den islamiska shiarörelsen med tolvsekten som dominerande kraft, påminner det om en mytisk försvunnen tilfte imam, *Mahdi*, och dennes återkomst. Under tiden råder ett temporärt samhällsförhållande. I västsamhället är det en väntan på att i en framtid kunna acceptera en allmän etiknorm. Det fick sin upprinnelse i Iran. Där hade en fornhistorisk Zarathustra och hans *Saoyshant*, en slutlig frälsare, ersatts med en Mahdi. I väst inympas en etisk vision. I shiamuslimska handböcker, 2002, klargörs att Mahdins återkomst skall reparera Förenta Nationernas misslyckande.

Till avvikande röster som gav stöd till revolutionen i Iran hörde den franske filosofen Michael Focault. Han jämförde den iranska revolutionen med andra revolutioner med en ram vilande på tankegångar kring makt och ”modernitet” där han såg revolutionen som utflödet av en ny, politisk, andlighet. Med artiklar i fransk och italiensk press tog han upp ett bakomliggande mönster men det medförde ingen respons i media. På hemmaplan mötte ett kraftfullt motstånd från Frankrikes ledande islamist, Max Rodinson. Som framträdande historiker hade han gett ut arbeten som *Muhammad* (1980) och *Islam and Capitalism* (1973). Med artiklar i Le Monde kritiserade han Focault. Islamisk statsmakt kunde inte innebära något annat än despotism och en sådan islamism hade inte sin tyngdpunkt i en växande nationalism - däremot i fascism. Rodinson ansåg att en dominerande trend var en av arkaisk fascism.

Rodinsons slutsats vilar på ett västerländskt synsätt. Där framträder en ofta förbisedd skiljelinje. Västsamhället har, till följd av koloniala övergrepp, distanserat sig från normer som vilat på inhemska sociala, kulturella och etiska

värderingar. En klyfta har skapats mellan Islam och västsamhället som riskerar att förvandla det hela till en lokalpatriotism med snudd på etnisk avgränsning.

Problemet har i väst uppmärksammats av framträdande sociologer – i Iran har det kommit att förstärka den nuvarande regimens intrång på universitetens samhällsvetenskapliga forskning. När Rodinson mot denna bakgrund negligerade en växande nationalism till förmån för det han benämnde arkaisk fascism, knuten till en islamisk statsmakt, hade det som idag kallas den arabiska våren ännu inte inträffat. Då dominerade 1979 års händelser i Iran. När de förvandlas till fascism blir frågan om inte Focault kunde vara värd en viss upprättelse.

För Iran har nationell självkänsla, förenad med identitetssökande, varit såväl ett historiskt fundament som en hörnpelare in i ett modernt Iran. Med revolutionen vid 1900-talets början klev detta in på en politisk scen. Med engelskt kolonialt inflytande fick det näring med ett brittiskt fördragsförslag 1919 som, om det hade kunnat drivas igenom, förvandlade Iran till en engelsk koloni. Med Reza Shah, motvilligt accepterad av England och Ryssland som delat Iran mellan sig, följde en sekulär reformism förenat med revolutionspoeten Arif Qazvinis återuppväckande av de kungar av kungar som passerat den iranska högplatån. Där ingick den forniranska profeten Zarathustras zoroastrism och en i iransk islamism försvunnen tolfte Imam.

Irans konstitutionella revolution 1906 - 1911 hade, ledd av en politisk elit, öppnat för en skiljelinje sekulär nationalism och islamisk doktrin. Samtidigt fanns gränsöverskridanden med ett nationellt uppvaknande. Nationalistisk forntidsmytologi mötte en islamisk mytologi som fått djupa rötter. Med ulama, ett nätverk där ett religiöst etablissemang mötte ett kommersiellt hade en kommunikativ centralpunkt bildats.

Efterverkningarna skulle bli djupgående. De färgade frågan om en nationaliserad olja vid 1900-talets mitt, krossat av en USA-ledd statskupp. Med händelserna 1979 återkom detta, en återspegling av en nationalism som med Reza Shah fått ett utflöde i ”modernisering”, av hans efterträdare omformat till en ”vit revolution” som, illa hanterad, råkade falla emellan alla de för den tiden befintliga stolarna. Det hela utgjorde i alltför hög grad en blåkopia av det som förts fram av en karismatisk premiärminister, juristutbildad i Frankrike, Mossadeq. Denne hade legitimerat en nationell front och nationaliserat landets naturtillgångar tills den utifrån arrangerade statskuppen återförde dem till utländska intressenter.

Det är förmodligen inte fel att rikta kritik mot dagens politiska/religiösa statsledning i den Islamiska Republiken Iran. Då bör emellertid ett medialt systematiskt utelämnande av en bakgrundsbeskrivning ske. Det som sker i Iran har inga andra förtecken än de som skulle framträda om någon hade påstått att malmen i Kiruna inte tillhörde Sverige. Med Max Rodinsons synsätt hade svenskarna då kanske fått anklagas för såväl nationalism som protestantisk fascism.[33]

31

Appendix – Summary[34]

1. Iran and Sweden in the 10th Century

The Vikings

Iranian and Swedish people probably met each other when the Swedish Vikings extended their trade in east in the 10th century. The Vikings in Norway were going westward.

According to what we know there was in the east a colonisation in Russia around Ladoga and upper Volga. The so called *Nestorskrönikan (Nestors Tale)* inform us about *Dneprvägen (The Dnepr way).* In the Russian west part a tribe among the Swedish Vikings, *varjagerna*, demanded the population to pay tax. They elected a Swedish ruler, *Rurik*, to take over an area called *Svitjod*. It has been called *the forming of the Russian empire***.**

The Vikings in the east were forerunners for a trade between Scandinavia and the Orient. It was reported by a 10th century Arab emissary sent to the northern borders of the Islamic empire by the Caliph in Bagdad, Ibn Fadlan. In his *Risala (a little book)* one of the notable accounts was a detailed description of the Volga Vikings, including an eyewitness account of a ship-burial. By this followed an *annalistic (annals, records)* in Sweden, influenced from Persia, the beginning of textbooks. At this time Scandinavia was a northern landscape far away, but mentioned by ancient historians – among them Plinius the Old, Tacitus, Ptolemaios and Prokopius. For the archaeologist some remaining trace is the finding of silver coins with a *Cufic* script in Scandinavian soil. We know that the Vikings was selling Frankish swords in Bagdad. It was going on when the powerful Iranian *Samanid dynasti* controlled the stream of silver to Bagdad. After sailing over the Caspian Sea the Vikings in southwest for a time occupied *Barda* and moved down to Gorgan and Hamadan.

Among these Vikings was *Ingvar the Far-Travelled* (Old Norse *Yngvar Víðförli,* Swedish: *Ingvar Vittfarne*). Ingvar led an, unsuccessful, Viking expedition crossing the Persian borders in 1036–1042. His inscriptions claim that he launched his expedition from Sweden attacking the barbarian Saracens in *Serkland*. He attempted to reopen the trade-routes after the Volga and reach India. He probably took part in the Georgian-Byzantine *Battle of Sasireti* in Georgia (1042).

The *Yngvars Saga Víðförli* describes the Viking campaign around the Caspian, adding much legend to the historical facts. Today we can find *runestones*, typically a raised stone with a *runic* inscription, most of them from the late Viking Age. No less than twenty-six *runestones*, dedicated to Ingvar, is located in Scandinavia. Runic inscriptions can also be applied to inscriptions on boulders and on bedrock and there are also scattered runic stones in locations abroad visited by Vikings.

The tradition began in the 4th century and lasted into the 12th century. The stones are often memorials to dead, usually painted but this is no longer evident – it has worn off. Twenty-four stones is found around the *Lake Mälaren* in the region of Uppland, with reference to Swedish warriors who went out with Ingvar. A stone to Ingvar's brother indicates that he went east for gold but died in Saracen land.

Some European Travellers in Iran in the 17th century

The connections between Sweden and Iran in the 10th century returned in the 17th century. From a letter in 1587 from John III to Sultan Murad III, we don't know the first emissary but we know about a second not official envoy, Bengt Bengtsson Oxenstierna, 1591-1643, *Traveller-Bengt (Resare-Bengt*). He started in 1616 a journey eastwards visiting Aleppo, Bagdad and then Isfahan, the first Swedish traveller visiting Iran so far we know. For a time he was in service to Shah Abbas I, then leaving for India.

Forced to return to Shiraz *Traveller-Bengt* returned to Sweden 1620, a time not only for Swedish travellers. Jean-Baptiste Tavernier (1605 – 1689) was a French merchant, travelling at his own expense. He made six voyages to Persia and India 1630-1668. In 1675, at the behest of his patron Louis XIV, he published *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*. Another French, Jean Chardin (1643- 1713), a jeweler, published a ten-volume book, *The Travels of Sir John Chardin* , regarded as one of the finest works of the early Western scholarship on Persia and the Near East in general.

Some other significant ambassadors and others who left written accounts were two English brothers; Anthony and Robert Sherley. Anthony was appointed as Shah Abbas ambassador. Other leaving descriptions of Persia was Pietro della Valle and after him a missionary, Capuchin, Raphael du Mans, he lived in Persia more than 50 years (1644-96), and wrote a memorandum, *Estat de la Perse en 1660* for the French minister Colbert under Louis XIV.

The knowledge around Iran made the East interesting but it was sometimes described as a despotic world. Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, (1689-1755), a French lawyer and political philosopher, he developed in his *L´esprit des lois*, the separation of powers, still one of the basic foundations for the western society, had before that been attacking the French kingdom in his pamphlet, *The Persian Letters (1721).* The book transmitted a disparaging picture of two Persians visiting Paris. Later he repented it but observed that it had been necessary for spreading and criticizing the French Kingdom. But the damage was done. It is still visible in the media world.

The Safavids, the Swedish Queen Kristina and Fabritius

At the end of the sixteenth century the golden age of the Safavid dynasty had been passed. The background was among others the sea-trades - the Portuguese sailors had created a new sea- route to India. They dominated the trade until The English East India Company was founded 1600, the following year the Dutch equivalent. The British navy

broke the Portuguese trading monopoly but the silk had found other ways going west – and so had the payment. The Iranian society at the time had been described as a *caravanserai with to gates passing coins from Turkey to India, and the wealth of Persia is only like the humidity of water which attaches itself to the channels it passes through into its basin and little remains in the country*.

Shah Abbas II was followed by his son, Shah Safi II (1666-94). Alcohol and drugs made him dependent of his ministers. Ruling for 28 years the price of foods went up. The borders were broken by Turks, Russians and the Mughal Empire. The military capacity created by Ismail I and Shah Abbas were undermined. Persian soldiers could only keep the Russian rebellion leader Stenka Razin, outside Iran.

The Swedish government received at the same time a message that the Iranian government had notified the death of the Swedish King Charles XI and the crowning of Charles XII. It was diplomatic exchanges of information introduced by the Swedish Queen Kristina, later Kristina Alexandra, b. 1626, d. 1689 in Rom, queen of Sweden 1632-1654, ruling from 1644. Under Kristina, Sweden fought the Thirty Years War with territorial benefits. She abdicated 1654, converted to the Catholic Church and moved to Rom. Before that she made attempts for opening a trade route to Persia, passing Russia.

In Sweden the aspirations of a crossway in East to Persia were erased by Russia, 1679. By that Bengt Resare, above, was followed of a swedish spokesmen for the government, Fabritius. In 1682 he visited Persia together with a Germany geographer and biologist, Engelbert Kaempfer. They could persuade some businessmen to visit Sweden – but not more.

Later Fabritius was once again sent to Iran, 1684. He was well received. The Shah sent a delegation to Sweden but it was stopped by the Russians. The wars between Sweden and Russia was on its way and trade routes passing Russia were out of order. Fabritius was the Swedish link to Iran until 1699 and he could create an agreement for Iranian/Swedish cooperation around keeping Turkey back, but it had no practical effects. Later on in 1715, a similar agreement between Iran and Sweden concerning Turkey was made with the head of the Iranian embassy in Paris, Muhammed Reza Bejk.

The wars in Iran and in Sweden prevented further connections until 1857, when a trade agreement was signed by Naser al-Din Shah. An agreement for diplomatic connections followed in 1886.

2. *Iran in the 20th century*

The second half of the 19th century in Iran resulted in a deterioration of the domestic and external political situation. There was a western penetration by Russians and the British at one side and Turks and Germans on the other. They extended their conflicts into Iran and overruled later the Iranian neutrality in the First World War. The British government held Iran outside the Versailles Peace negotiations for avoiding the damage, after the British actions at Iranian soil.

The impact of the late 19th century has transmitted Iran to an arbitrary society. There was no state, social class, law and politics like in Europe. It was a trading nation and only the Bazar reminded of the past where banking and credit facilities had existed before they were implemented in Europe.

However, it was in the European concept of law that the leaders of the Constitutional Movement, (1906-11), demanded law, *Qanun* and a replacement of *Estebad*, arbitrary and absolutism, an influence of western ideological contacts, educational institutions, new aspirations and occupations and a professional middle class – named as the *Intelligentsia*. They asked not for the divine rights of the King, but of the inalienable right of the man. Among them was Malkum Khan, Sayyed Jamal al-Din, the crown prince Abbas Mirza who learned of the Russian wars about modern military equipment and Mirza Muhammad Taqi Farahani, known as Amir Kabir.

They fought against domestic powers, despite British and Russian resistance against all movements with the aim to develop an open society. This has been going on until today.

The Constitutional Revolution

The time from 1905 to 1912 has been divided in three overlapping phases. The first was concentrated around revolution and parliamentary democracy, (1905-08), the second, (1907-11), around constitutional reforms and the third, (1908-11), was occupied of counterrevolution and civil war.

When Naser al-Din Shah was shot dead in 1896, the background has shortly been described above. With a bad harvest and an economic downfall in 1905, occurred a final push for a revolutionary movement. It was a turning point for the Shah, looking at himself as the shadow of the divinity without legal or institutional rules. But now was the time for a sovereignty for the people, placed on a constitutional framework and free from arbitrary decisions. It forced the government to a proclamation concerning a *Constitutional National Assembly*. But that the revolution was expected to be over - it had just started. It is a reminder of Europe with Berthold Brecht and his poem *Buckow Elegy*. After demonstrations in Eastern Germany in 1953, the state proclaimed it had lost the trust for the people and they had to double its efforts. But, asked Brecht, would it not be easy to dissolve the people and select another? In contrary to this - while the Eastern Germany before the fall of the wall was ruled by a strong central administration, the Qajar rulers failed, like Turkey and Egypt to create some kind effective administrative rules. With the 20th century this gave effects in Iran - several military defeats, non-profitable peace agreements, open handed concessions for oil and mineral assets and increasing foreign (mostly British) ownership. The central defence was almost in a dissolution. The British local military oil militia was better equipped than the central defensive forces.

The Dividing of Iran

The unsettled conditions at the time for the constitutional revolution was exploited by the foreign powers. They made an agreement in 1907 without informing the Iranian government, to divided Iran into three zones. Britain was fearful of the rising power of Germany and wanted to resolve a longstanding conflicting area with Russia in Central Asia including Iran. In the zones it was agreed that the two powers could seek concessions only in their own. The agreement, signed the 30th of August 1908, divided Tibet, Afghanistan and Iran. In Iran Russians in the north, British in the southwest and a neutral area in the middle.

Meanwhile George Bernhard Reynold, appointed for oil prospecting, discovered oil in Mashed-e Suleiman 1908. The following year the Anglo-Persian Oil Company was founded. Later on in 1915, Britain and Russia signed the *Constantinople Agreement* extending the boundaries from 1907. Britain could operate free in the neutral zone while

Russia could do the same in northern Iran and the Caspian Sea. The agreement collapsed in 1917 with the Russian revolution and Britain went for the whole of Iran. In 1919 they imposed on the fragile constitutional government, a treaty forcing it to accept a colonial domination.

For Britain the dividing of Iran was connected to the British Crown Jewel, India. The coastal area at the Persian Gulf and Afghanistan, the key for passing the Khyber Pass, made Iran to a link between Britain and India. This increased when Britain made Egypt to a mandate and opened the Suez channel. For the Russians the Iranian high plateau could facilitate the strive to surround Europa, *the sick old man* and clear the way to the Dardanelles if the Ottoman Empire was falling.

The British and Russian ambitions together brought Iran to a balancing point between conflicts, domestic and abroad. This became with the outbreak of the First World War a problem, connected to the British/Russian agreement from 1907.

For Iran it was an unfair treatment including injustice and encroachment. The war resulted in the question of Iranian autonomy. The parliament declared Iranian neutrality but Germany and Turkey occupied parts of Iran in northwest.

For Britain the undertaking from Turkey to Germany to build a railway between Basra and Bagdad, was a threat. British troops from India was placed in the area – another violation of the Iranian borders. Later on in 1917, Britain established the *Persia Committee* for *solving the Persian question once and for all*.

The 1919 Agreement

The twelve years old Ahmad became Shah from 1909 with an older family member, Azd al-Molk, upholding the duties. Molk died in 1910. About the successor followed a deep antagonism. The constitutionals prefered the liberal Hassan Mostofi al-Mamalek (1871-1932). Britain put forward a safe anglophile, Naser al Molk, educated at the same time as the British minister Lord Grey vid Balliol College. When Amad Shah became of age the temporary cabinet was dissolved. At the time with the turmoil in Iran, the British foreign secretary Lord Curzon proposed an agreement under the pretext to save the Iranian financial position - *the 1919 agreement.*

The proposition would, if it had been signed, have transmitted Iran to be a British colony. The Prime minister, Hassan Vosouq and three influential members in the cabinet at this time, the triumvirate, accepted the proposal. The parliament refused and the opposition against the agreement was not only a domestic question. It came from Russia, France and the USA, ending in the Khiyabani revolt in Tabriz and the arrival of Russians in the northern Iran.

At this time the Iranian financial situation made it urgent to do something. By that an American financial adviser, Morgan Shuster, was engaged for liberating Iran from the British/Russian colonial manners but they forced him to resign in 1911. Russia dispatched military troops in the north. Despite this Shuster had reorganized the economy enough to use military units against the attacks from the former Shah, forced to resign, Muhammad Ali Shah. He was supported by the Russians in the north and by Salar al Dowleh, a third son to the former shah Mozafar al Din Shah in the south.

The Russian troops in the north were supported by the British foreign secretary, Lord Grey. The Russians closed Mashad with the holy Emam Reza mosque. In Tabriz the priests and other prominent persons were hanged, accused for opinion against Russia. The parliament was obligated to transform its authority to a commission for accepting the Russian military expenses. Lord Grey was informed about the Russian outrage but considered it necessary to support the Russians with the agreement from 1907 and a growing German military power.

The atrocious and cruel actions from the colonial powers lead to the foundation of the *Persian Committee* by the Cambridge professor Edward G Brown and a business man, Lynch, manager for the sea trades along the Karun River. They were supported by several members in the House of Common and the question caused a split in the Liberal Party in power after a tremendous victory in the elections in 1906.

Reza Shah – and Sweden

After World War I Britain, when the American oil companies extending their influence, they found it necessary to strengthen their position in Iran. They proposed a treaty, the agreement in 1919, later rejected. By this and an unwilling Shah Britain found that they had to find a new strategic way to keep the influence in Iran. Besides, USA and France had been critical against the British policy in Iran while Russia stationed troops along the Caspian Coast and created a Soviet Republic, supported by a domestic rebel leader, Khiyabani, a reaction against the 1919 agreement. Britain had to do something. The tool was in accordance with the British unification of Basra, Bagdad and Mosul, a state coup. The British foreign minister, Lord Curzon, rejected every movement towards Iranian independence, replaced by a total British control over domestic and foreign policy.

The coup was performed since a well reputed colonel in the Cossack Brigade, Sardar Homayun, had refused. Close to him was the colonel Reza Khan, (1878-1944), commander for the brigade in Qazvin. Accepting the offer to command the coup for an overtaking of the Iranian government he occupied Tehran. A journalist, Seyyed Zia Tabatabai, was appointed Prime Minister, Reza Khan as military minister, Sardar Sepah. The Prime Minister, Fatbollah Akbar, was removed, The Agreement from 1919 was declared invalid; a blow for the British.

When it was followed by appointment of an American financial adviser and a renewal of a Russian treaty from the Tsar era, the cliff between Iran and Britain enlarged. At the same time Reza Shah declared, since British officers had been employed without Reza Shahs knowledge, that the gendarmerie should belong to the his department for defence.

Seyyed Zia, the first Prime Minister after the coup, overruled by Reza Khan and undermined by the governor in the Fars province, Muhammad Mossadeq, was forced to resign after collaboration with Ayatollah Seyyed Hassan Modarres, a strong adversary to Reza Shah and his secularization ambitions. Modarres accused Reza Khan for ambitions to create a republic like Kemal Ataturk in Turkey and Reza Khan had to abandon this after demonstrations – in Turkey the winding up of the Caliphate had created an Islamic reaction against the republic as a form of government. Despite the controversy Reza Khan outflanked Modarres. Seyyed Zia left Iran for that time and Reza Khan became a dominating member in the cabinet.

Advancing to Prime Minister he some years later became the new Iranian shah, founding the Pahlavi dynasty. By that an authoritarian leadership was established, characterized by nationalism, militarism, secularism combined with anticommunism, censorship and

public propaganda. At the same he began a reforming program with, reorganization of the military forces, the central administration and the society. It was a modernization but it was criticized for the fast and hard implementation. At the same time Reza Shah implemented rules for clothes and influences affected by more Iranians visiting abroad. It was a chain of new rules and it became a source for confrontations.

Among the reforms there was a land redistribution but the effects were modest. A sugar- and tea-monpoly was created and a compulsory military service was introduced. The building of the Tran-Siberian railway, connecting east and west between Tehran and Tabriz started up by a Germany-American company but it was replaced by a Scandinavian Consortium, *Kampsax*, later Svenska Entreprenad AB, SENTAB. The consortium finished the railway and the building of several bridges in 1938.

In the oil sector Reza Khan created a special company for the provinces of Semnan, Damghan and Gorgan, *Kavir-e Khorian Company*. Among the co-owners was the Russian oil magnate Akady Khostaria with 65%, but the British APOC used the League of Nations to diminish the profit. Russian proposals for concessions in northern Iran were rejected, creating a problem that came back at the end of World War II. Anyhow, there was no oil found in the Kavir-e Khorian surroundings.

With the reforms there was, among other things, urban changings – the old city structures with a central mosque and the bazar encircled by concentric buildings was replaced of avenues with a European pattern. The rebuilding was followed by a factory for producing glass panes, employing glass workers from Sweden. With the salary delayed they began a strike. Reza Shah announced that the Swedish glass workers were not invited to Persia for learning the Iranian workers' strike. The factory was closed. At the same time some Swedish air instructors, adviser for creating an Iranian Air Force, were employed. One of them broke a landing wheel. Told to ask for his resignation all of the Swedish air officers left Iran.

Since the dividing of Iran in three zones, there was a rising anxiety in the British areas. For the Iranian government Sweden began to be interesting - Iran refused a British ultimatum to keep English troops in the zones. To keep British military out, Iran made a request to Sweden for assistance. A school for officers opened in Tehran and later in 1912 one opened in the troubled Fars province. Around 1915 there was a military force with 200 officers and 7000 functionaries. At the side of the gendarmerie, a number of police officers were invited for reconstruction of the Police Office in Tehran. A new police force with around 1000 employed was implemented in 1912.

The Swedish participation was successful so far that The Times in 1913 said that the Swedish were effective in the way that they could influence improvements in the gendarmerie. But for the Russians it was a disturbing factor, concerning the Russian Cossack brigade in the northern zone. With the First World War, the Swedish became a nail in the eyes for Russia and England – the Swedes were presumed to be favouring Germany.

By this British and Russian media enforced the dismissal of the Swedish in 1915 and of them 16 signed a contract with the German army. Some of them seemed to have interfered in the planning of a coup against the Kosack Brigade, with the aim to have an Iranian declaration of war against Russia. The head for the Swedish gendarmerie was replaced by another Swedish officer. Some of the Swdish officers later returned in a Turkey/Germany expedition force. They claimed that they were following the people's opinion, but it seemed

more probable that the possibilities for advancement in the German army and money behind.

After this, the remaining parts of the gendarmerie changed the name to the earlier *amniyat* and was included under the Brtitish general Percy Sykes, the leader of the *South Persian Rifles*. Some Swedish people had lost their life but their time in Iran offered them a prestige and good salary. The Swedish government for the time look at it as a marketing of Swedish factoring. At the same time there are several negative remarks in press and media. The Swedes look at their task to *civilize,* compared with an out of date, primitive and chaotic Iran. Their methods was raw with trials and hangings on place. The number of civilian victims was higher than estimated and defended as necessary. The Swedish and the Iranian culture were described as incompatible, one enlightened and good and the other barbaric.

Reza Shah was forced to abdicate in August 1941, deported to Mauritius, later on moving to Johannesburg in South Africa where he died in 1944. At that time a new Pahlavi era was established. A new war around the Iranian oil started, surrounded by a cold war. A summary of Reza Khan in the Iranian history has been made by Homa Katouzian:

Most of the things which went excessively wrong under his rule – be it a harmful foreign agreement, a highly wasteful investment project, or the forceful imposition of hats on man, and prohibition of wearing scarves by woman –would have been avoided if his power had not been arbitrary. If Reza Shah´s rule had remained firm but constitutional – even if not necessarily democratic – as in his early years, he would have gone down in Iranian history as a great leader, as did Ataturk in the history of Turkey.

His fate must be incorporated in a colonial context and it has been told by someone that the British opinion was that *Persia had always attempted to play one power off against another, thus creating tension between the two great imperial power. Only a cordial understanding would prevent such a state of affairs from becoming worse*. The problem was a damage for Britain and Russia - not Iran - Iran was the creator of the problem. The way to look at the question was expressed in a memorandum, written by Lord Harcourt, minister in the Asquiths cabinet in 1915. There it was suggested that *we will keep some parts of Mesopotamia, may be from the Persian Gulf to Bagdad, mostly land territory (...) If Persia is drawn into the war it´s desirable that the part of the neutral zone containing oilfield and the Fars province is put under British control.*

This statement remains of what Thomas Jefferson noticed then the British power in America was broken – *we believe at small that Bonaparte fight for the freedom at the sea and that Britain fight for people's freedom. The aim is the same – to conquer other nation power, wealth and assets.*

Oil and Power

The struggle in Middle East around oil put Iran between Russian and British powers. Iran turned to American oil, became one of the parts in a power play. Iran was, expressed by a British historian, *exposed to violations and sufferings, not endured by any other neutral country.*

In the Caucasian area a Russian/Swedish group with the brother, Robert och Ludwig Nobel, created a production flow (1898-1901). In Russia the oil ambitions were trapped down after the revolution. Meantime, American actors increased the press on Britain. The High Court from 1911 abolished Standard Oils monopoly and they had to leave all

daughter companies. A number of new combinations followed. *Standard Oil of New Jersey*, (ESSO, later Exxon), Standard Oil of California, *Socal*, later *Chevron*, *Standard Oil of New York*, later Mobil and the Texas connected *Gulf* and *Texaco*. These five American companies, Shell and Anglo-Persian Oil Company became the dominating actors; called the *Seven Sisters*.

Standard Oil New Jersey and Mobil from 1928 made a deal with the British APOC, previously preventing the USA from prospecting in Iraq. The agreement was a key to an American entrance in the Middle East. At that time, Standard Oil in 1920 in Baku, acquired the resting assets after the Nobel Brothers – the Russian revolutions was assumed to be temporary.

After the first Word War, Germany and Turkey left the field open in the Middle East. France and the USA only had diplomatic channels and Russia was occupied by the revolution. The Persian Gulf was mainly in the hands of the British fleet. The southern province was controlled by *The South Persia Rifles* and in the west by a British controlled Bagdad. The Caspian Sea was like the Gulf, dominated by the British fleet with the commander Norris. In the east, there was the general Malleson. Above this there were still the effects from the dividing zones in 1907, The Constantinople Treaty 1915 and British pressure to accept the agreement 1919. From this it followed in Iran in a first phase, (1908-59), an increased production of oil, just broken by the financial brake down in 1929-30, but the Iranian profit was reduced all the time. In a second phase, (1960-78), there was conversions in the international oil market.

The Iranian profit increased in a dramatic way in 1973-74, but from 1979 the Iranian oil export was divided into halves, combined with sanctions. But from the beginning there was a pattern behind the place for Iran in the oil world. It was visible in a memorandum from the British navy 1922 – *From the strategical point of view the essential thing is that Great Britain should control the territories on which oil is situated*. It occurred ten years later in 1931 with the creating of the IPC (Iraq Petroleum Company), one of the phases in the Sykes-Picot Treaty (1916). There was included Turkish Petroleum, founded in 1912 with shared distributed between APOC, Shell and Deutsche Bank, AIOC/BP, Shell, Compagnie Francaise des Petroles (CFP), Standard Oil, Mobil Oil and the oil magnate Gulbenkian. The British mandate in Iraq became an oil hub.

By that, followed *The Red Line* a British oil map, concluding most of the Ottoman Empire, Turkey, Iraq, South Arabia and the Emirates. Iran, Kuwait, Israel and Jordan were outside.

Inside ICP there was an agreement that no one of the members had the right to make deals outside the stipulated geographical area, stipulated by *The Red Line*. At the same it was obvious that with several participants inside the Red Line and a sharp concurrence between American and European companies, had to be included in some rules. The question became sharp in 1919 when the British participants prohibited Gulf Oil from concessions in Bahrein. American companies from concessions in Bahrein. The tensions took an end in 1929 with the *Achnacarry Treaty*. The three biggest actors promised to maintain the division and principle for the world market prices according to the treaty.

There were some fears that the Red Line and the Achnacarry treaty could be affected by the American monopoly laws. Later on there were rules connected to the Export Petroleum Association under the *Webb-Pomerene Act* (monopoly) - a Memorandum for European Markets (1930) and a *Draft Memorandum of Prin-ciples* (1934) and a couple of rule constructions. Iran was outside The Red Line but the British controlled the Iranian oil and

claimed that APOC was the owner of the concession from 1901. Iran never accepted the British standpoint and for Iran, the terms in the agreement were unreasonable. There had to be renegotiations and the profit should increase with up to 25 %. This was the starting point since the coup in 1921 placed the colonel Reza Khan in a power position.

The British-American Coupe, AJAX

After the abdication of Reza Shah and the Second World War, it was obvious that future oil had to be found in the huge oil reserves of the Arab world and Iran. Iran had been exporting oil since 1913, Iraq since 1928, Bahrain since 1932, Saudi Arabia since 1938 and Kuwait since 1946.

In the spring of 1953, the Shah planned to leave the country referring to the cliff between him and Mossadeq, but it was postponed until after the demonstrations. The question of leaving returned until July/August. It was an omen before the fall of Mossadeqs fall. The Shah visited his summerhouse in Ramsar and then he moved to Bagdad. Leaving Iran, he executed a decree pointing out the general Fazlollah Zahedi for replacing Mossadeq. Zahedi made an attempt to arrest Mossadeq on the 15th of August with tanks outside his apartment. They were stopped by other military units supporting Mossadeq and were informed of the situation. It was followed on the 19th of August with a fullscale military operation surrounding of Mossadeqs apartment. The Shah was called to return. The operation killed around 300 people.

In American books this is called a smaller incident, a part in a project, *a mission for Peace*. Nothing is told about the architect, Kerman Roosevelt and CIA. The whole thing is formulated as *a high note of idealism*.

By this, a mile stone, Iran was beginning a development towards 1979. The Shah and his USA trained security guards, SAVAK, were replaced by another security force. But the oil became something belonging to the Iranians. After the CIA-coup, putting Mossadeq aside, John Foster Dulles talked about the solving of the *Iranian problem*. The *Iranian Oil Participants Ltd*, NIOC, was created. Anglo-Iranian, the original sole concession holder, maintained 40% but the British interests still controlled a majority. It was signed by the Iranian parliament in October 1954 for 40 years, but the deal included various American companies. British oil interests were lost to the USA and the system later collapsed after 1972, when several producing companies were nationalised.

Until 1979 the United States could relay at Iran as a policeman in the Gulf. After that they became anxious about how to find a new partner. It probably encouraged Iraq to the invasion in Iran in 1980. When it was obvious that Saddam Hussein was not able to continue his planning, the United States, directly or by third countries, delivered weapons, military technology and means to manufacture chemical weapons.

Since Ronald Reagan (1982) removed Iraq from the terrorism list, Iran came on the list from 1984. Later on there was opportunities for Georg Bush Sr., Bill Clinton and Georg W Bush to find solutions from a position of strength. First Georg Bush missed to handle the question about hostage. Secondly Bill Clinton missed to a proper response to Khatami. Thirdly, Georg W Bush like his father, could have negotiated from a position of strength. With the 9/11 attacks at the Word Towers in New York, Iran became a member of the *Axis of Evil*.

3. The Middle East in the 21st Century

When Iran and the so called 5+1 group 2015 confirmed an agreement on the nuclear question Iran had passed the 19th century, with an imprint made by two revolutions, foreign interference, an abdication dictated from abroad and by British and Americans organised the removal of a democratic selected prime minister in 1953.

When, 1979, the Iranian natural resources and oil were retaken by the owner, the western society replaced concessions with sanctions. The war started by Iraq in order to subordinate Iran, supported by a western hemisphere, was hidden behind a monumental silence but the conflict was named as the Iran/Iraq war – not the Iraq/Iran War.

Sanctions have been used by EU, United Nations and the USA. The USA rules goes back to the Iranian and Libya sanctions from 1996, ILSA. According to them all foreign companies investing in the oil companies have to expect punishment by the USA. It was extended to the Iranian oil marketing. The Libya sanctions were cancelled in 1995 and the oil embargo was then covering all products. By that was a connection to banking, exporting licenses, loan, credits and agents for the USA or USAs' capital accounts or funds.

When USA in 2010 sharpened the sanction rules, the Swedish market was affected. There was uncertain condition about the relations with American banking and American company. Producer of trolleys were worried for the exportation to Iran because of new financial rules. But the Swedish export doubled in 2010-2011, firstly with Volvo heavy wagons. Under 2010 the Swedish marker exported for a sum of 4.5 milliards, an increase with 90 % since the forgoing year.

Around 100 Swedish companies are stationed in Iran. Volvo, Scania and Ericsson have the leading place. They are not affected by the sanctions but are influenced of the economic transactions. Some companies have been leaving Iran, among them ÅF-owned Colenco, participating in a light water reactor and the business oriented Mahaco. ABB since 2007 closed their business with Iran.

In Sweden the standpoint in the question of sanctions have been careful. The nuclear agreement stipulates their removal. Some nations seem to find it urgent to delay and transgress this settlement. That´s the situation in September 2017 when a meeting at United Nations have to notice some statements concerning the Iranian nuclear agreement from 2015. Is there another world tomorrow? [35]

The twentieth century was the most extraordinary era in the history of humanity, combining as it did unparalleled human catastrophes, substantial material improvement and an unprecedented increase in our capacity to transform, and perhaps to destroy, the face of our planet – and even to penetrate outside it. How are we to look back on that ´age of extremes´, or forward at the prospects for the new era which has emerged from the old?

Eric Hobsbawm, *Globalisation, Democracy and Terrorism*

Noter

Iran och omvärlden

1 En växande klyfta
88 Years of Government Budget Writing (Budgeting) in Iran, The Central Publication of Research Studies of the Islamic Consultative Assembly, Economic Studies Bureau, januari 1999, nr 23; Ghasimi, M. R. *The Iranian Economy After the Revolution: An Economic Appraisal of the Five Year Plan*, International Journal of Middle East Studies, 1992 nr 4; Kimche, Jon, *Mellanöstern 1914 - 1970 – Maktpolitik och arabiskt uppvaknande*, W&W; Tisdall, Simon*, Forget Putin, it's meddling by America's evangelical enforcer that should scare us*, The Guardian, 2020-07-26-20; Murray, D. *US Foreign Policy and Iran*, Routledge, NY/London, 2010; de Luc, D. *The Spectre of Operation Ajax*, The Guardian 2003-08-20; Bahramitash, R. *Fifty Years After Coup, Montreal Gazette 2003-08-28*; Richman, S. H. *U.S. Conduct in the Middle East Since World WR II and the Folly of Intervention*, Cato Institute, Political Analysis nr 159, 1991-08-16

2 Från Persien till Islamisk republik
Näsström, Birgitta, *Bärsärkarna: Vikingatidens elitsoldater*, recension Harrison, *SvD 2006-04-24*; Adib-Moghaddam, Ashin Lehman, E. i Orientens forntidskultur, a.a. del I, P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1927; Onfray, Michel, *Contre histoire de la philosophie, I: Les Sagesses antiques*, Editions Grasset & Fasquella, 2006; Keddie, Nikki, *Iran: Understanding the Enigma: A Historians View*, essä inför UCLA-seminarium 1998 (MeriaHomepage, internet 2000-12-22; Begreppet arier inrymmer olika indoiranska folk, bland dem skyter, saker, alaner, jentsai, och iranier; Gholi Majd, M, *The Great American Plunder of Persia´s Antiquities 1925 - 1941*; Nyberg, H.S. *Irans forntida religioner*, Svenska Kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm, 1937; Gnoli, G., *Zoroaster in History*, Bibliotheca Persica Press, New York, 2000; Boyce, Mary, *Zoroastrians – Their Religious Beliefs and Practices,* Routledge, New York 2001; Zettegast, M., *When Zarathustra Spoke – The Reformation of Neolithic Culture and Religion*, Mazda Publishers Inc., Costa Mesa, 2000; Rose, Jenny, Zoroastrianism, I.B. Tauris, New York, 2011; Zaehner, R. C. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism; The Iranian 2002-03-18*; Beowulf kan vara källa till Skandinaviens tidiga historia, *SVT Nyheter, 1919-10-20*;, *Iran in World Politics - The Question of the Islamic Republic*, Hurst & Company, London, 2007; Saggs, H. W. F. *Babylonians*, British Museum Press, 1995, 2000 Saggs, H.W.F. *Civilization before Greece and Rom*, Yale University Press, London, 1989; Linnér, Sture: *Vissa vägar leder inte till Rom*, recension av historikern Philip Martyszaks *The Enemies of* Rome - From Hannibal to Attila the Hun SvD, 2006-04-05; Mani, 216 - 276 f Kr iransk förkunnare, grundlade Manikeismen; Shapur I, regent 240 – 272; Johnson, Bo, Islamisk rätt, Publica, Stockholm 1975; Salminen, Johannes, The Genius of Alexander the Great, *recension DN 98-02-05*; Salminen, Johannes, *Västs dominans började vid Marathon och När islam tog plats i världen*, *SvD 2006-01-14, 2006-05-19*; Holmqvist, Hjalmar, Kyrkohistoria, I, Gamla tiden och medeltiden, Norstedts & Söners, Stockholm, 1928; Linnér, Sture, Europas födelse, Natur och Kultur, 1991; Linnér, Sture, Xenofon - Ledarskap, Wahlström & Widstrand, 2004; Linnér, Sture, Vissa vägar leder inte till Rom - Är vår föreställning om romarriket som högkulturens fackelbärare blott produkten av en segrande civilisations historieskrivning? Imperialismens skuggsidor till trots – det romerska samfälldhetstänkandet lever kvar i vår europeiska union, SvD 5 april 2006; Linde, Ebbe, *Xenofon, Kyrosexpeditionen*; *Montesquieu, Persiska brev,* Bonniers, 1915; Ambjörnsson, R. Ö*stliga vindar blåste liv i Europa, SvD 2002-11-03*; Said, Edward W. *Orientalism*; Karlsson, Ingmar, *Islam och Europa*; Montesquieu, *Persiska brev,* Bonniers, 1915

3 Kampen om oljan
Konstantinopelfördraget 1915, under första världskriget enades Frankrike, England och Ryssland om att Istanbul och Dardanellerna skulle lyda under Ryssland om trippelalliansen vann kriget. Med förlusterna vid Dardanellerna föll planerna. Det hela antas ha använts av Kemal Ataturk för att säkra den turkiska republiken. Fördraget 1915 skall inte förväxlas med Konstantinopelfördraget 1888 som gav fartyg tillhörande länder som inte var i krig med Egypten rätt att passera genom kanalen. Avtalet fick återverkningar sedan Iran brutit de diplomatiska förbindelserna med Egypten efter fredsavtalet mellan Egypten och Israel; *Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rice of Reza Shah, 1921 - 1926*, International Journal of Middle East Studies, nov 1992, vol 24; Ghani, C., *Iran and the Rise of Rezah Shah*, I. B. Tauris, London, 1998; *One Hundred Years of Oil Income and the Iranian - Economy: A Curse or a Blessing?,* Kamiar Mohaddesa and M. Hashem Pesaranb - Faculty of Economics and Girton College, University of Cambridge, UK, Department of Economics, University of Southern California, USA,and Trinity College, Cambridge, UK, December 2012; Malek, Mohammad, *Oil in Iran between the Two World Wars,* Iran Chamber Society; Stephen R. Shalom, *The United States and the Iran-Iraq War*, Boston South End Press, 1993; Encyclopedia Iranica, *Anglo-Persian Oil Company*; Abbasov, Mamed, *The Anglo-American oil Controversy in Iran 1919-1924*, Khazar University Press, 1998; Beglie Beige, A. R., *Repeating mistakes, Britain, Iran & the 1919 Treaty*, The Iranian, 2002-03-27; Aspen Institute for Humanistic Studies, *Irana: Past, Present and Future*, NY 1975; Ansari, Ali M., *Modern Iran*, Pearson/Longman, Harlow, GB, 2007; Katouzian, Homa, *State and Society in Iran*, L.B. Tauris, London, 2006; Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah*, L. B. Tauris, London, 1998; Salt,Jeremy, *The Unmaking of the Middle East – A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of Caifornia Press, Los Angeles, 2008; Scott Cooper, Andrew, *The Oil Kings – How the USA, Iran and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East*, Simon & Schuster, New York, 2011; Fawcett, Louise *International Relations of the Middle East - Oil and the Consolidation of the Middle East State System*, Oxford University Press, 2005; Klieman, Aaron S., *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921;*David Lloyd George, *Krigsminnen*, Norstedt & Söner, 1934; Bonab, Y P, *The origin and development of imperialist contention in Iran, 1884-1921*, del 1, Iran Bullentin; Ghani, C., *Iran and the Rise of Reza Shah*; Katouzian, H., *State and Society in Iran*; Keddie, N. R. *Modern Iran*; Ferguson, Niall, *Empire, How*

Britain Made the Modern World, Penguin Books, 2004; Kuniholm, Bruce R., *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*; Princeton University Press, 1980; Blair, John M., *The Control of Oil*, Pantheon Books, 1976; Livergood, Norman D. *The New U.S.- British Oil Imperialism*, 2002-08-30, counter.bloke.com; Chevalier, Jean-Marie, *Oljan, ett maktspel*, Norstedts, 1975; Burton I. Kaufman, *The Oil Cartel Case: A Documentary Study of Antitrust Activity in the Cold War Era,* Westport, CT: Greenwood Press, 1978; Ferguson, Niall, *Empire, How Britain Made the Modern World*, Penguin Books, 2004, s.316; Kuniholm, Bruce R., *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*; Princeton University Press, 1980; Blair, John M., *The of Oil*, Pantheon Books, 1976; Mirak-Weissbach, Muriel, *A Persian Tragedy*, Executive Intelligence Review, 2005 - 11-04; *Svt Nyheter*, Apple krävs på 123 miljarder i skatt, *2016-08-30; Sharia*, gudomlig lag och dess tolkning, *fiqh*, med stöd i *Koranen* och uppteckningar efter Muhammed, *hadither*. Inom sunni och shiaislam finns olika rättsskolor. Man talar om fyra sunnitiska rättsskolor, den hanafitiska, malikitiska, shafiitiska och hanbalitiska rättskolan. Hos shiitierna är den *jafaritiska* rättsskolan, *ithna ashariyya*, "tolvorna", dominerande, statsbärande i Iran, ar 12 i den iranska konstitutionen; Bakhshayeshi, Aqiqi, *Ten Decades of Ulama´s Struggle*, Islamic Propaganda Organization, Tehran, 1985; Encyclopedia Iranica*; Martin, V.* The Kadjar Pact - Bargaining, Protest and the State in the 19th-Century*,* I.B. Tauris, London/NY, 2005*; Dabashi, H* Iran – A People Interrupted*, The New Press, NY/London, 2007; Wikipedia*; *Middle East Policy Council, vol VII okt. 2000 nr 4*, Ray Takeyh, *Gods Will Iranian Democracy and the Islamic Context*; Jahanbeglo, R *Iran – Between Tradition and Modernity*, Lexington Books, Oxford, 2004; Khanat, politisk enhet under en *khan*, vanligt bland mongoler och turkfolk. Khanatet kan innebära olika grader av politiskt inflytande och struktur, hövdingadöme, furstendöme, kungadöme och kejsarrike. Termen khaganat avser ett område styrt av en *Kagan*, "khanernas khan", vanligen med större befogenheter än dem som tillföll en khan; Amini, I, *Napoleon and Persia – Franco-Persian Relations under the First Empire*, Mage Publishers, Washington, 1999; Becker, Seymour, Russia´s Protectorates in Central Asia, Harvard University Press, 1968; Wheeler, G. The Modern History of Soviet Central Asia, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964

4 Från en regim till en annan

5 Keddie, N, *Iranian Revolutions in Comparative Perspective* i The Modern Middle East, University of California Press, 1993; Keddie, Nikki R., *Modern Iran – Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, 2006; Keddie, N, *Religion and Politics in Iran*, Yale University Press, 1983; Abrahamian, E., *A History of Modern Iran*; Abrahamian, E., *Iran – Between Two Revolutions*; Fischer Michael M. J. *Iran – From Religious Dispute to Revolution*; Katouzian, H., *Iran in the 21st Century*; Enligt det ontologiska gudsbeviset är det omöjligt för oss att föreställa oss någonting mera fulländat eller mera fullkomligt än Gud, med annan formulering kan vi föreställa oss en fulländad Gud men om Gud inte existerar, så är han inte fulländad i alla avseenden. Alltså måste han existera; Om Dualismen, se Immanuel Kant (1724 - 1804), *Religionen inom det blotta förnuftets gränser*, Natur och Kultur, 2004; Kedourie, Elie, Islam in the Modern World and Other Studies, Mansell, London, 1980; Sachedina, A. A. *The Just Ruler in Shiite Islam*, Oxford University Press, 1988; Eftekharzadeh, Sayyed H., *Discussions on Imam-e Zaman*, Naba Publication, Teheran, 2002; Corbin, H., *En Islam Iranien*, Gallimard, 1971; Ringgren/Ström, *Religionerna i historia och nutid;* Devin J Stewart . *Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Responses to the Sunni Legal System*, University of Utah Press, U.S. – 1998; Schacht, Joseph, *Islamic Law*, Oxford University Press, 1964; Velayate Faqih, doktrin etablerad av Ayathollah Khomeinis avseende de islamiska rättslärdas styre. Traditionell shiamuslimsk doktrin innebär att en ayathollah skall avhålla sig från politisk aktivitet i väntan på den fördolde tolfte imamens återkomst. Khomeini förbigick detta genom att hävda att man i väntan på den fördolde imamen skulle inrätta en statsledning som är så förenlig som möjligt med det styre som denne kan tänkas ha inrättat; Sifzadeh, Hossein, *The Impact of Academic-Seminary Correspondence on Approach to Democracy in Iran*, Center for The Study of Islam & Democracy, konferenspapper, Washington, 2003, htt://www.islam-democracy.org/4th _Annual_Conference-Sifzadeh_paper_asp; Persian Outpost, 2000-01-20, utdrag ur Mideast Mirror 2000-01-13, *What Montazeri Said*, intervju. Se även föregående artikel, Eklind, *Iran, presidentval efter en arabisk vår,* 2013-04-16 och *Iran – från dåtid till nutid*, Ferdosi Publication, Stockholm, 2010; Azimi, Fakhreddin*, The Quest for Democracy in Iran,* Harward University Press, London, 2008; Mackey, Sandra, The Iranians, A Plume Book, Penguin Group, 1998; Abrahamian, E, A History of Modern Iran, Cambridge University Press, Cambridge, 2008; TEHRAN TIMES 29 May 2013 *Supreme Leader of the Islamic Revolution Ayathollah Seyyed Ali Khamenei has called on presidential candidates to make comments based on the realities on the ground and correct information;* Payvand News – *2013-06-04/*Human Rights Watch*, Iran: NetIran Office, februari 2000, History of Legislative Assemblies in Iran*; Gheissarei, Ali & Nasr, Vali, *Democracy in Iran, kap. 4, An Islamic Development State? 1989-1997,* Oxford University Press, New York, 2006; Svd 2013-05-24*,* Hammargren, Bitte*, Strid inför val i Iran*; Gheissarei, Ali & Nasr, Vali, *Democracy in Iran, kap. 4, An Islamic Development State? 1989-1997,* Oxford University Press, New York, 2006; Svd 2013-05-24*,* Hammargren, Bitte*, Strid inför val i Iran*;

5 Kärnkraft, resolutioner och sanktioner

5 Khalaji, Mehdi*, Iran on Edg - How Will Iran Choose its Next Supreme Leader?* Washington Institute, 2012-03-13; *Iranian election: do the Revolutionary Guards have a candidate? There are two frontrunners – both hardliners who favour support for Assad, repression of dissent and pressing on with Tehran's nuclear programme Posted by Afshon Ostavar for Tehran Bureau Monday 3 June 201313.09 BST guardian.co.uk*; Emuang, K. G. *SOF - Iranian Revolutionary Guard*, *History, Organisation & Notable Involvment*, 2002-08-08; Pike, J. *Qods (Jerusalem) Force–Iranian Revolutionary Guard Corps, RGC–Pasdaran-e Inqilab*, www.fas; Eisenstadt, M. *The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment*, MERA, Middle East Journal of International Affairs Volume 5, No. 1, 2001; *An overview of O.F.A.C Regulations involving Sanctions against Iran, U.S Department of the Treasury Office of Foreign Assets Control*; The Guardian, 2012-10-17, *Iran sanctions 'putting millions of lives at risk'- Western sanctions hitting import of medicines for diseases including multiple sclerosis and cancer, charity warn*, Dehghan, K. *Ban Ki-moon has warned the UN that humanitarian operations in Iran are being hampered because of economic sanctions;*Khalaji, Mehdi, *Iran on Edg - How Will Iran Choose its Next Supreme Leader?* Washington Institute, 2012-03-13, där Mehdi Khalaji har fokuserat på iransk politik och shiagrupperingar i Mellersta

östern; *Tehran Times on line 2013-06-12;* Nomani, F. & Behdad, S. *Class and Labor in Iran – Did the Revolution Matter?* Syracuse University Press, NY 2006 Satya, J. Gabriel, *Class Analysis of the Iranian Revolution of 1979*, ur *Representing Class*, ed. Gibson-Graham, Resnick and Wolff, 2001, Duke University Press; Payvand News - 05/28/13 - Source: Human Rights Watch, *Iran: Threats to Free, Fair Elections*; Barzin, Saeed, *Rafsanjani exclusion shows Iran establishment's weakness*, BBC Persian, 2013-05-21; Ghazi, Fereshteh, *Guardian Council Should Not Have a Free Reign*: Mashai's Attorney Tells Rooz, Rooz Online, Payvand Iran News, 06/07/13; Smyth Gareth, *Don't underestimate Ahmadinejad's chosen heir in Iran election*, Tehran Bureau 2 april 2013, guardian.co.uk;The Times of Israel, 2013-06-08; Tehran Times, On Line 2013-06-12, 2013-06-13; Nada, Garret, United States Institute of Peace - *The Iran Primer, Latest on the Race: Rival Conservative Coalitions, 2013-04-11;* Ziya, Mohammad Hossein*; Iranian presidential election: why turnout will be key, BBC Persian.com, 2013-06-11, Iran's Mohammad Reza Aref quits presidential race*; .Recension av den 2013 utgivna *Going to Tehran: Why the United States Must Come to Terms with the Islamic Republic of Iran;* Leverett, Flynt och Mann Leverett, Hillary, *Going to Tehran: Why the United States Must Come to Terms with the Islamic Republic of Iran,* Metropolitan Books, New York, 2013, recension av Christopher Bollyn, *How Iranians Vote, Rebel News, May 14, 2013.* Författarna har verkat inom den amerikanska administrationen som rådgivare och behandlar särskilt det kontroversiella valet 2009*;* Svd 2013-06-15*, Köerna långa vid iranskt val,* TV2 2013-09-14, New York Times*, Iran's Khamenei on US Critics: The Hell with You,* 2013-06-14; Chatham House, Menap PP 2009/01, Preliminary Analysis of the Voting Figures in Iran´s 2009 Presidential Election, www.chathamhouse.org.uk, London; Mattsson, Britt-Marie_, Göteborgsposten 2020-02-14; Wikipedia; Stevenson, Struan, *With Iran's planned pact with China, a dangerous new global alliance involving Russia and Syria is being formed*, https://www.scotsman.com/2020-07-28; Haqiqatnezhad, Reza, *'Looking To East', Iran Dreams Of Strategic Partnership With China*, Radio Farda, 2019-08-03; Mills, Robin, chief executive, Qamar Energy, *The Myth of the Oil Crisis Iran's deeper partnership with China is not all that it appears to be*, The National, 2020-07-12; Radio Farda, *Iran Reverses Decision to Give Public Lands To Religious Endowment Following Uproar*, 2020-07-29

6 Stormaktsspel

6 *Borger, Julian,* US sees embarrassing UN defeat over Iran arms embargo proposal - Just one country joins US in vote, highlighting Washington's isolation as it seeks more drastic action against Iran, The Guardian, 2020-08-15; *Associated Press*, U.S. seizes Iranian gas from 4 tankers headed to Venezuela*, 2020-08-13;* Charan C. *Iran´s Nuclear Ambitions*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2006; Shaffer, B. *Partners in need – The Strategic Relationship of Russia and Iran*, The Washington Institute for Near East Policy, 2001; Eisenstadt, M. *The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment*, MERA, Middle East Journal of International Affairs Volume 5, No. 1, 2001; Chubin, S., Litwak, R. S, *Debating Iran´s Nuclear Aspirations*; Kemp/Chubin/Farhi/Speier, *Iran´s Nuclear Weapons Options - Issues and Analysis*; An overview of O.F.A.C *Regulations involving Sanctions against Iran*, U. S Department of the Treasury Office of Foreign Assets Control; Alb-right/Hinderstein, *Iran Player or Rouge?* Bulletin of the Atomic Scientists, 2003 vol. 59; Shaffer, B. *Partners in need – The Strategic Relationship of Russia and Iran*, The Washington Institute for Near East Policy, 2001; P5+1gruppen - de fem permanenta medlemmarna i säkerhetsrådet, USA, Ryssland, Kina, England och Frankrike samt Tyskland, benämns ibland i Europa E3+3-gruppen; NCRI, *National Council of Resistance of Iran* – grundat 1981 i Frankrike, paraplyorganisation dominerad av MEK, the *People's Mujahedin of Iran*. NCRI bildades ursprungligen av dess ledare, Massoud Rajavi, den förre iranske presidenten Abolhassan Banisadr som tillhörde *Nationella Demokratiska Fronten,* NDF, och *Kurdistans Demokratiska Parti i Iran*; Dreifeldt, L. *Irans anrikning av uran - Analys av aktörer och säkerhetiseringsprocesser,* Lunds universitet STVK01; The Times 2013-08-10; SvD 2012-04-01; Liljestrand, L.G. *USA:s hot mot Iran saknar stöd i internationell rätt*, Newsmill, 2012-04-26; Dehghan, S. K., *Iran allows inspectors to visit two key nuclear sites - IAEA granted permission to enter long unseen facilities as Tehran seeks to show cooperation after failure of Geneva talks*, theguardian 2013-11-11; *.New York Times 2006-09-01, Highly Enriched Uranium Found at Iranian Plant, 2006-10-04, An old Letter Casts Doubt on Irans Goal for Uranium*; Perkovich, George, *Irans Nuclear Program after the 2005 Election*, Lodgaard, Sverre, *Bombing Iran: Is it Avoidable? Iran´s Nuclear Program*; Le Monde, Edition 2010, *Bilan Géostratégie*; Perkovich, George, *Irans Nuclear Program after the 2005 Election*; Lodgaard, Sverre, *Bombing Iran: Is it Avoidable?* i *Iran´s Nuclear Program*; Andersson, R. Liljestrand, L. G. *USA: s hot mot Iran saknar stöd i internationell rätt*, Newsmill, 2012-04-26; *Outline of Iran nuclear deal emerges in Geneva*, theguardian.com, 2013-10-16; UNSCOM, United Nations Special Commission, kommission upprättad av FN efter Gulfkriget för att övervaka att Irak följde nedrustningsvillkoren Kommissionen 1991–1997 ledd av Rolf Ekéus, 1997–1999 av Richard Butler. Kommissionens mandat vilade på resolution 687, 1991 som följdes av att FN gav den svenske Åke Sellström i uppdrag att leta efter kemiska vapen i Syrien; Zak, Chen, *Iran´s Nuclear Policy and the IAEA*; Blix, Hans, *Avväpna Irak*; .Barry R. *The Containment Conundrum, How Dangerous Is a Nuclear Iran,* Barry R., *The Right Kind of Containment* och replik Lindsay och Takeyh, *Foreign Affairs,* juli/aug 2010; Rafiei, B. *Revolutionary Guards Speak Out on Green Movement Leaders: If They Are To Be Freed They Must First Be Tried* - Iran News, 2013-07-21; Rafiei, B. *Revolutionary Guards Speak Out On Green Movement Leaders: If They Are To Be Freed They Must First Be Tried* - Iran News, 2013-07-21;Milani, M. M. *Tehran´s Take - Understanding Irans U.S. Policy*, Foreign Affairs, July/August 2009; James Lindsay & Ray Takeyh, *After Iran Gets the Bomb,* Foreign Affairs, mars/apr 2010; Barry R. *The Containment Conundrum, How Dangerous Is a Nuclear Iran,* Barry R., *The Right Kind of Containment* och replik Lindsay och Takeyh, *Foreign Affairs,* juli/aug 2010; Barry R. *The Containment Conundrum, How Dangerous Is a Nuclear Iran,* Barry R., *The Right Kind of Containment* och replik Lindsay och Takeyh, *Foreign Affairs,* juli/aug 2010; Rafiei, B. *Revolutionary Guards Speak Out on Green Movement Leaders: If They Are To Be Freed They Must First Be Tried* - Iran News, 2013-07-21; Rafiei, B. *Revolutionary Guards Speak Out On Green Movement Leaders: If They Are To Be Freed They Must First Be Tried* - Iran News, 2013-07-21;Milani, M. M. *Tehran´s Take - Understanding Irans U.S. Policy*, Foreign Affairs, July/August 2009; James Lindsay & Ray Takeyh, *After Iran Gets the Bomb,* Foreign Affairs, mars/apr 2010; Barry R. *The Containment Conundrum, How Dangerous Is a Nuclear Iran,* Barry R., *The Right Kind of Containment* och replik Lindsay och Takeyh, *Foreign Affairs,* juli/aug 2010; PressTV 2014-11-25; Earnest, J. *White House warns US lawmakers over new sanctions on Iran,* 2014-11-24; CNN 2014-11-24; the Guardian 2014-11-25; Payvand Iran

News, *Iranian Leader: Western Powers Failed to Bring Iran to its Knees*, 2014-11-25; Islamic Republic News Agency, IRNA, *Zarif leaves Vienna after 7 days of intensive negotiations*, 2014-11-25; Theran Times, *Enrichment and sanctions are key issues in nuclear* talks, 2014-11-25; Parsi, T. Foreign Policy, 2015-06-24; Francis, D. *Will Western Firms Really Race into Iran after a Nuclear Deal?* Foreign Policy, 2015-06-23; Hudson, John, *Iran's Supreme Leader Issues New Demands as Deadline Looms*, Foreign Policy, 2015-06-23; Lynch, C. *How Russia Could Make or Break the Iran Deal*, 2015-06-24, Foreign Policy; Iran återupptar samtal om kärnkraft med Ryssland*, Ny Teknik, 2018-08-27; Björkman, Markku*, Iran planerar för nio nya kärnkraftverk**,** *ENERGInyheter.se, 2016-04-11; Björkman, Markku,* IAEA: Iran tredubblade mängden anrikat uran på tre månader, *ENERGInyheter.se, 2020-03-12;* 457: Islamic Republic of Iran-USA, december 1979, United Nations Security Council Resolution 457, enhällig, befria gisslan; 461: Islamic Republic of Iran-USA, december 1979 - United Nations Security Council resolution 461, upprepning resolution 457, överlämnande till Internationella Domstolen, 479 - september 1980 - oenighet, den första resolutionen - 514 - juli 1982 – oenighet; krävde eld upphör – 522 - oktober 1982 – oenighet; nytt krav eld upphör - 540 - oktober 1983 – fördömde kräkningar av internationell rätt, medling - 582 - februari 1986 – oenighet; beklagade Iraks användning av kemiska vapen - 588 - oktober 1986 – oenighet; påkallade hörsammande av resolution 582 - 598 - juli 1987 – oenighet; krav på att omedelbart upphöra med kriget, inledde granskning av orsaker till krigets uppkomst - 612 - maj 1988 – fördömde användningen av kemiska vapen men - a*nvändning av kemiska vapen* - 619 - augusti 1988 – skapade UNIIMOG som skulle granska genomförandet av eldupphör - utvidgat med resolutionerna 631, 642, 651, 671, 676 and 685 - 620 - augusti 1988 – fördömande av kemiska vapen; Fassihi, Farnaz, Lee Myers, Steven, The New York Times, 2020-07-22; Bring, O. *Neutralitetens uppgång och fall – eller den gemensamma säkerhetens historia;* Akyol, M. *Can Iran and Turkey and the United States Become Allies? Foreign Affairs,* sept/okt 2010; Bayazi, I. *Handla istället för att förhandla – hur friheten uppnås i Iran*, www.ohlininstitutet.se;*An overview of O.F.A.C Regulations involving Sanctions against Iran, U.S Department of the Treasury Office of Foreign Assets Control*; The Guardian, 2012-10-17, *Iran sanctions 'putting millions of lives at risk'- Western sanctions hitting import of medicines for diseases including multiple sclerosis and cancer, charity warn*, Dehghan, K. *Ban Ki-moon has warned the UN that humanitarian operations in Iran are being hampered because of economic sanctions*; .Sanktionslistan omfattar efter FN-resolutionerna 1698, juli 2006 och 1737, december 2006 resolutionerna 1747 (2007), 1929 (2010), 1984 (2011), 2049 (2012); *Gemensam ståndpunkt* - inte direkt tillämplig, kräver förordning. Medlemsstaterna åläggs se till att beslut som antagits enhälligt vid rådets möten ges full verkan både inom landet och i utrikespolitiken (SOU 2006:41); EU:s rättsordning vilar på primär och sekundär rätt. Primärrätten vilar på EU:s fördrag. Den sekundära innefattar förordningar, direktiv och beslut; Engelbrektsson, Ina, *EU och ekonomiska sanktioner utan FN-mandat mot icke medlemsstater*, Handelshögskolan, Göteborgs universitet; *Gemensam ståndpunkt*, (art. 15 unionsfördraget) folkrättsligt bindande instrument som ger rådet möjlighet att ange unionens inställning i en viss fråga; Varner, B., *Iran Guard Corps Companies Among Targets for UN Council Vote*, 2010-06-08, Bloomberg Business Week 2010-06-10; SvD 2010-07-27; Enligt art. 6 råder ett allmänt undantag från leveransförbudet för bl.a. det civila kärnkraftverket i Bushehr. Enligt artikel 7 finns viss möjlighet för undantag för livsmedel och medicin. Om det rör leverans av en produkt som förbjudits av FN krävs medgivande av FN:s sanktionskommitté; ISP - Inspektionen för strategiska produkter;**F**örordningar rörande sanktionerna mot Iran, kärnteknik**:** 267/2012, 350/2012, 709/2012, 945/2012, 1016/2012, 1067/2012, 1263/2012, 1264/2012, 522/2013, 1154/2013, 1203/2013, 42/2014, 397/2014, 1202/2014, 2015/230, 2015/549, 2015/1001; Federation of American Scientist/Military Analysis Network*, Iran-Irak war (1980-1988);* The UNSCOM Experience*; Stedman, Ray C.* The Struggle for Power*,* www.pbe.org*; Howard, R.* Iran Oil, the New Middle East Challenge to America, *I.B. Tauris, London, 2007*; *New York Times, 2006-09-17, US Asks Finance Chiefs to Limit Iran´s Acess to Banks;* Kayhan International, 1997-08-09; *U.S. Sanctions Stingless – Rafsanjani;* Tehran Times, 1999-09-13, *Clintons Controversial Letter, Response to Letter May Be Made Public*; Gladstone, Rick - *Sending Message to Iran, House Approves Tougher Sanctions* – NY Times.com, 2013-07-31 SvT Nyheter, 2020; Europé opposes US motion to restore all UN sanctions against Iran over nuclear deal, *Euronews AP, AFP, 21/08/2020*; Kayan, *Nuclear Deadline Extended for a Week*, 2015-07-01; BBC, *Iran nuclear talks: Deadline extended to 7 July*, 2015-07-01; Riols, Yves-Michel, *Nucléaire: les derniers choix difficiles de* Téhéran, Le Monde International, 2015-07-07; BBC, 2015-07-07; McLeary, P. *Iran's Missiles Are a Windfall for U.S. Defense Contractors, Nuclear deal or not*, Foreign Policy, 2015-06-26; Smyth, G. *The making of an Iran nuclear deal: 'patience and a thick skin'* ,The Guardian, 2015-06-23; om missiler TT resp Reuter 2016-01-19; Wien TT-AFP-Reuters; TT 2103-09-22; Baker, A. Serjoiie, K. *Unmovable Ayatullah*, Times, 2014-10-14; The Times 2013-08-10/London TT/AFP; SvD 2012-04-01, Ola Säll, *IAEA-röst såld för teleorder,* SvD 2012-04-01;Wien TT-AFP-Reuters; TT 2103-09-22; Baker, A. Serjoiie, K. *Unmovable Ayatullah*, Times, 2014-10-14; The Times 2013-08-10/London TT/AFP; SvD 2012-04-01, Ola Säll, *IAEA-röst såld för teleorder,* SvD 2012-04-01; Hammond, P. *Iran nuclear talks: promises 'last big push'*, The Guardian, 2014; Smith, Gareth, *The Guardian*, 2015-11-12; Iran Daily, 2015-11-11; Borger, Julian, *Iran nuclear talks extended by further three days but 'clear will' exists for deal*, The Guardian, 2015-07-07; *Iran nuclear deal reached in Vienna, say diplomats - The agreement – after 17 days of negotiations and 12 years of deadlock – to be unveiled by foreign ministers on Tuesday morning*, The Guardian, 2015-07-14; Mobasheri, Sohrab, *Iran: Is the "leaders call" to the opposition to participate in the elections serious?*, Payvand Iran News, 2016-01-20; Hassanzadeh Ajiri, Denise, *Reality is even worse; reformist hopefuls banned from Iran´s parliamentary poll*, The Guardian, 2016-01-19; Hassner, P. *On assiste à un nouveau désordre stratégque, Le Monde, Bilan Géostratégie, Edition 2010*; Ahmadinejad 2010-05-03, Generalförsamlingen, FN, http://dandelionsalad.wordpress. com; Liljestrand L. G.*, 2006-08-01, Tidskrift för folkets rättigheter, TfFR nr 1 - 2/2006*; DN 2010-04-14; SIPRI, Stockholm International Peace Research; Katouzian, Homa och Shahidi, Hossein, *Iran in the 21st Century*, Routledge, 2008; Erlich, Reese, *The Iran Agenda*, PoliPoint Press, USA, 2007; Khalidi, Rashid, *Resurrecting Empire, Western Footprints and America´s Perilous Path in the Middle East*, Beacon Press, Boston, 2005; Mina, Parviz, *Oil Agreements in Iran (1901 - 1978),* Encyclopedia Iranica, 2013, artikeln först publicerad 2004-07-20.; Azimi, Fakhreddin, *Iran, The crisis of Democracy: From the Exile of Reza Shah to the Fall of Mussaddiq*, I.B. Tauris, New York, 2009;Langlet, Emil, *Oligopolet på oljemarknaden, En världsindustris utveckling och ekonomiska* struktur, Ledelse og Erhvervsøkonomi/ Handelsvidenskabeligt Tidsskrift/Erhvervsøkonomisk Tidsskrift, Bind 17, 1953; Efter Suhaili följde Ahmad Qavam, hans tredje period 42 - 43, Ali Suhaili med en andra period 43 - 44, Mohammad Sa´ed, 44, Morteza Quli Bayat, 44 - 45, Ibrahim Hakimi, 45, Mohsen Sadr, 45, Ibrahim Hakimi i en andra period 45 - 46.Azimi, Fakhreddin, *Iran – The Crisis of Democracy, From the Exile of Reza Shah to the Fall of* Mossadeq, I.B. Tauris, New Yourk, 2009; Mahdavi, M. *Revolutionary Reform: The Case of Socio-Political Change under Mohammad Mossaddeq*, konferensmaterial universitet Toronto, memorandum, 2003; .Höijer, Torvald T:son, *Från Potsdammötet till Berlinkrisen* - tidigare artikel, *Irans olja, Stormaktsspel mellan två världskrig* 2013-03-02; *World War II and the Azerbajdjan Crisis, The Library of Congress, 2001-07-30*; El-Afandi, A. *The Kurdish Search for Identity,*

Winona State University, Minnesota; Nassibli, Nasib, Dr. *The Azerbajdjan Question in Iran: A Crucial Issue For Irans Future, Caspian Crossroads Magazine, 1998*; Cornell, S. E. *Iran and the Caucasus, Middle East Policy Council, vol V:4 jan. 1998*; .Abrahamian, E., *Iran, Betwwen Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982; Azimi, Fakhreddin, *Iran, The Crisis of Democracy – From the Exile of Reza Shah to the Fall of Mussadiq*; Manzur, Ali, hade börjat sin karriär i utrikesdepartementet och hade haft en rad departementsbefattningar; Till förslag som fördes fram hörde The Jackson Mission, juni 1951, The Stokes Mission, augusti 1951, IMF/Världsbankens förslag och The Churchill-Truman Proposal. Operation Ajax markerade införande av en metod där maskerade stormaktsoperationer tilläts undanröja nationella statsledningar. Det följdes av liknande aktiviteter i Guatemala 1954 och i Chile 1973; Till förslag som fördes fram hörde *The Jackson Mission*, juni 1951, *The Stokes Mission*, augusti 1951, *IMF/Världsbankens förslag* och *The Churchill-Truman Proposal*. 21; Kinzer, Stephen, *All the Shah`s Men*, John Wiley & Sons, Inc New Jersey, 2003; The Single Article Law of March 20, 1951, *For the Happiness and Prosperity of the Iranian Nation and for the purpose of securing world peace, it is hereby resolved that the oil industry throughout all parts of the country, without excerption, be nationalized; that is to say, all operations of exploration, extraction and exploitation shall be carried out by the Government* - Majlis 15, 1951, Senaten 20 mars 1951. Signerad och promulgerad av shahen den 1 maj 1951 (wikipedia); Richman, Sheldon L., Policy Analysis, no 159, Cato Institute, 1991; Azimi, Fakhreddin, *Iran, The Crisis of Democracy – From the Exile of Reza Shah to the Fall of Mussadiq*; Manzur, Ali, hade börjat sin karriär i utrikesdepartementet och hade haft en rad departementsbefattningar

7 Fundamentalism

8 Lewis, Bernard, *What went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*, kap 5, *Secularism and the Civil Society*, Oxford University Press, 2002; Jansen, G.H. *Militant islam*; Jonsson, B. *Gudomlig vision ledde till förtryck;* Svenska Afghanistankommittén, *Afghanistan förr och nu*; Gardell, J.G., *Den militanta islamismens nederlag*, recension av Anthony Shahid´s *Legacy of the Prophet*, SvD Kultur 01-10-11; Louis, S., *Den store jihad*, DN Kultur 01-10-03; Den shiamuslimska aspekten blir framträdande hos t ex Kramer, Martin, Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies vid Tel Avivs Universitet, *Fundamentalist Islam in Large - The Drive for Power* (*Internet)*; Ahmed Rashid, intervju, *The Atlantic Monthly Group, Internet 2003-01-07*; Kramer, *Fundamentalist Islam in Large – The Drive for Power*, Internet; Stern, Jessica, *Mind over Martyr – How to Deradicalize Islamist Extremists*, Foreign Affairs, jan-febr 2010; Sayyid Qutb, 1906 - 1966, egyptisk författare, islamist, ledande intellektuell inom Muslimska brödraskapet på 1950- och 60-talet. Främst känd för sina arbeten om den islamiska fundamentalismens roll inom socialt arbete och politik, speciellt i böckerna *Al-'adala al-Ijtima'iyya fi-l-Islam* (Social rättvisa i islam) och *Ma'alim fi-l-Tariq* (Milstolpar). Hans omfattande kommentar till Koranen, *Fi Zilal al-Qur'an* (I skuggan av Koranen), gav betydande bidrag till den moderna uppfattningen om islamiska begrepp som jihad, jahiliyya och ummah; Gardell, C. J. *Al-Qaida - ett medieföretag i livsstilssektorn*; *SvD Kultur 02-05-22;* Ayatholla Morteza Mutahhari, *Jihad, The Holy War of Islam and Its Legitimacy in the Quran*, *The Islamic Propagation Organization, Islamic Republic of Iran,* Teheran*;* Sayyid Qutb, *War, Peace, and Islamic Jihad* i Moaddel och Talattof, a.a; Mahmoudi, S., *Sverige försvagar FN*, SvD 01-10-24; ; Dahlén, A. *Deciphering the Meaning of Revealed Law*, Studia Iranica Upsaliensia, 2001; Se t.ex. Ibn Khaldun Center for Development Studies, Kairo, *Changing Face of Egypt´s Islamic Activism: 1970-1995*; Stern, J. *Mind Over Martyr – How to Deradicalize Islamist* Extremism, Foreign Affairs, jan-febr 2010; Daftary, F., *Sectarians and Transoxiana during Umayyad and early Abbasid Times – Ismaili-Sufi relations in early post-Alamut and Safavid Persia*; Chevalier, *Sufismen*; Nordberg, M., *Profetens folk*; Schimmel, A., *The Heritage of Sufism*, vol I; *Kamustafa*, A. T. *The Heritage of Sufism*; Owe Wikström, *Islamsk Sufism en innerlig form av andlighet*, recension av *Levande Sufism*, red Westerlund, David, Nya Doxa; Fazlhashemi, Seyyed Mohammad, *Förändring och kontinuitet, Al-Ghazalis politiska omsvängning*, Almqvist & Wiksell International, Umeå, 1994; Sheiban, Hossein, *De sargade dygden – Religionskritik hos tre klassiska persiska poeter: Sa`idi, `Obayd och Hafez*, Ellerströms, 2014; Corbin, Henry, 1903 - 1978, fransk iranolog, specialiserad på shiaislamisk filosofi och mystik. Professor vid École Pratique des Hautes Études i Paris. Publicerade studier över den iranske filosofen *Suhrawardi* och utgav även det omfattande *Bibliothèque iranienne*. Corbin, Henry, *En Islam iranien*, Gallimard, 1971 - 72; Corbin, Henry, *The man of Light in Iranian Sufism*, Omega Publications, New York, 1994; Smith, Peter, *The Routinization of Charisma – Some Comments on ”Motif Messianique et Processus Social dans le Bahaisme*, Occasional Papers in Shaykhi, Babi and Baha´i Studies, vol 2 no 6, 1998); Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, http.multimedia.ecn.purdue.edu..html; Arkoun, M. *Arabisk idéhistoria*; Seyyed, Hossein Nasr, University of South Carolina, konferensmaterial 2001-10-18 - - 20 (internet); Hedin, Christer, *Vetandets villkor* och *Islam i samhället*, ”barnmatsmetaforen”; Pagels, E., *De gnostiska evangelierna*, förordet; Smirnov, A., *Truth and Islamic Thought*

8 Irak-Irankriget

9 Luc de Barochez, *Saddam Hossein, fils de la violence et de la Mésopotamie*, rec. Luizard, P-J. *La question irakienne*, Le Figaro 2003-02-28; Baker, R och Halmfeldt, *Irak – En befolkning og dens historie*, Dansk Flygtningehjælp, 2002; Murray, D. *US Foreign Policy and Iran*, Routledge, NY/London, 2010; Potter o Sick, *Iran, Iraq and the Legacies of War*;*FAS – Military Analysis, Network, http://www.fas.org*, 1999-12-21; Iran Chamber Society, History of Iran, *Iran-Iraq War 1980-1988, The Tanker War, 1984 – 1987*; Bergström, M. *Utflaggningens rättsliga konsekvenser*, Handelshögskolan, 2010; AP, 2 mars, 1982; Resolution 598: Iraq-Islamic Republic of Iran (1987); RÛDAW, *Iran-Iraq discuss clearing Shatt al-Arab of sunken ships, war debris* 1/12/2014; Globalis -Atlas of Our Changing Environment, *Avskogning: Shatt al-Arab*; *The Inventory of Shared Water Resources in Western Asia*, publiserat av *the United Nations Economic and Social Commission for Western Asia* (UNESCWA) och *the German Federal Institute for Geosciences and Natural Resources* (BGR); AP, 2 mars, 1982; 612: Iraq-Islamic Republic of Iran (1988) Kemiska vapen - 619: Iraq-Islamic Republic of Iran (1988) Kemiska vapen - 620: Iraq-Islamic Republic of Iran (1988) Kemiska vapen – MOT IRAN! - 631: Iraq-Islamic Republic of Iran (1989) Kemiska vapen - 642: Iraq-Islamic Republic of Iran, 1989-09-29. Kemiska vapen - 651: Iraq-Islamic Republic of Iran (1990) Kemiska vapen - 671: Iraq-Islamic Republic of Iran (1990) UNIMOG - 676: Iraq-Islamic Republic of Iran (1990) UNIMOG - 685: Iraq-Islamic Republic of Iran (1991) UNIMOG; Hilterman, J. R., *Outsiders as Enablers: Consequences and Lessons from International Silence on Iraq´s Use of Chemical Weapons during the Iran-Iraq War*; *The Persian Gulf of the Millenium: Essays in Politics, Economy, Secutity and*

Religion, S.t Martin Press, New York, 1997; Ford Foundation, *The United Nations and the Iran-Iraq War*; Brännström, I., Helgesen, S. *Inget stöd, FN:s död - FN:s behov av andra aktörer för framgångsrik medling i mellanstatliga konflikter,* Lunds universitet, HT06; Nicoobayan, A. *Omedlingsbart? En teorikonsumerande fallstudie om medlingsarbetet under Iran-Irakkriget*, Lunds universitet, 2005-05-23; Carlsson, I. *The UN at 50: A Time to Reform, Foreign Policy, No. 100, 1995*; Bring, O. Swedish Defence College and Stockholms universitet, *Should NATO take the lead in formulating a doctrine on humanitarian intervention?* NATO REVIEW, Web edition Vol. 47 - No. 3, 1999 p. 24-27; Paulsson, B. A. *En obekväm politisk* sanning, Move Publicatios, 2013, 2016; Pasdaran, ”de missgynnades armé” eller Den islamiska republikens väktares armé, art. 150 i konstitutionen, Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e Islami; AFP 2015-09-30; Mbuende, Kaite M., *Between Enlargement and Reform. The UN Security Council; Choice for Change*, se FN och Dag Hammarskjöld Foundation Critical Currents no 4/2008, *The Quest for Regional Representation*; Rumaihi, M. *Beyond Oil – Unity & Development in the Gulf*, Al Saqi Books, London, 1986

9 Olja, oberoende, nationalisering
10 Milani, Abbas, The Shah, Palgrave Macmillan, NY, 2011; Olika förslag för att lösa oljefrågan fördes fram, *The Jackson Mission*, juni 1951, *The Stokes Mission*, augusti 1951, *IMF/Världsbankens förslag* och *The Churchill-Truman Proposal.* 21 Livergood, N. D., *The New U.S - British Oil Imperialism,* 2002-08-30*, counter.bloke.com;* Kinzer, Stephen, *All the Shah`s Men*, John Wiley & Sons, Inc New Jersey, 2003; The Single Article Law of March 20, 1951, *For the Happiness and Prosperity of the Iranian Nation and for the purpose of securing world peace, it is hereby resolved that the oil industry throughout all parts of the country, without excerption, be nationalized; that is to say, all operations of exploration, extraction and exploitation shall be carried out by the Government* - Majlis 15, 1951, Senaten 20 mars 1951. Signerad och promulgerad av shahen den 1 maj 1951; Richman, Sheldon L., *Policy Analysis*, no 159, Cato Institute, 1991

10 Statskupp och revolution
11 Gasiorowski, Mark J. *The 1953 Coup D´etat in Iran*, Department of Political Science Lousiana State University, 1998-08-23; Bahramitash, R., *Fifty Years After Coup*, Montreal Gazette 2003-08-28; Richman, S. H. *U.S. Conduct in the Middle East Since World WR II and the Folly of Intervention*, Cato Institute, Political Analysis nr 159, 1991-08-16; SAVAK blev från 1957 uppbyggt med stöd av CIA. I mitten av 1960-talet föreslog Bertrand Russel att Iran skulle användas som studieobjekt för vad *väst förstår med den fria världen*; *88 Years of Government Budget Writing (Budgeting) in Iran*, The Central Publication of Research Studies of the Islamic Consultative Assembly, Economic Studies Bureau, januari 1999, nr 23; Ghasimi, M. R. *The Iranian Economy After the Revolution: An Economic Appraisal of the FiveYear Plan*, International Journal of Middle East Studies, 1992 nr 4; *An overview of O.F.A.C Regulations involving Sanctions against Iran, U.S Department of the Treasury Office of Foreign Assets Control*; Nikki R. K. *Why Reward Iran´s Zealots*, artikel sedan president Bush utpekat Iran som *ondskans axelmakter*, Google, Iran 2002-03-11; Saltiel, D. H./Jason, S. P. *Moving Past Dual Containment,* The Atlantic Council of the United States, The Stanley Foundation; Mahdavi, M. *The Case of 1979 Iranian Revolution*, Torontos Universitet, 2003; Khalidi, Rashid, *Resurrecting Empire*, Beacon Press, Boston, 2005; Warne, William E., *Mission for Peace, Point 4 in Iran*, IBEX Publishers, Bethesda, Maryland, 1956/1999; NIOC**,** grundades 1948. Efter nationaliseringen 1951 övertogs tillgångarna i det tidigare AIOC (Anglo-Iranian Oil Company). NIOC är totalägt av iranska staten och ingick efter kuppen mot Mossadeq 1953 i ett konsortium bestånede av de internationella oljebolagen.
NIOC hade 40 %, fem USA-bolag 40 % och Royal Dutch/Shell samt Compagnie Francaise de Petroles, senare Total, hade vardera 10 %. Konsortiet delade vinsterna 50/50 med Iran men lät inte Iran ta del av räkenskaperna eller att ingå i styrelsen. En överenskommelse 1974 utvidgade samarbetet mellan NIOC och konsortiet genom bildandet av det privata Oil Service Company of Iran som skulle svara för administrationen av NIOC. Konsortiet blev med detta utan tidsavgränsningar en till NIOC knuten köpare. Två iranska bolag kom att bildas, ett för prospektering och produktion, ett för raffinaderiverksamhet, Abadan. Med revolutionen 1979 upphävdes konsortiet. Utländsk personal ersattes med iransk. Efter avveckling av utländska kontrakt och bemanning med inhemsk arbetskraft överfördes administration och anläggningar från Abadan till Ahvaz med 85 % av gasproduktionen samlad i NISOC, National Iranian South Oil Company. Oljeproduktionen har härefter delats upp i 5 divisioner (Karoon Oil & Gas, Marun Oil & Gas, Aqajari Oil & Gas, Gachsaran Oil & Gas, Masjid-E- Suleyman Oil & Gas). NIOC:s kontroll vidgades 1980. Efter upprättande av NIOR, Iranian Oil Refining och NIORDC, Distribution Company, 1991, är NIOC främst inriktat på produktion men förfogar även över transporttjänster med National Iranian Tanker Company och Natinal Iranian Oil Terminals Company. Sanktioner har hämmat utvecklingen. Oljeexporten har alltmer ersatts av utvidgad handel med Kina men NIOC har tvingats skjuta upp flera utvecklingsprojekt; Mark J. *The 1953 Coup D´etat in Iran*, Department of Political Science Lousiana State University, 1998-08-23; Michael C. H. *The United States in the Middle East*; Lambton, Ann Katharine Swynford, 1912 - 2008, brittisk historiker, medeltida och tidig persisk historia, persiska språket, islamisk politisk teori och persisk samhällsstruktur. Auktoritet rörande jordfördelning och reformer under Seljuqer, Mongoler, Safavider and Kajarer, institutioner och stambildningar. Var 1939–45 pressattaché vid Brittiska Legationen i Tehran, professor i persiska vid SOAS 1953–79. Lambton spelade en roll vid CIA-statskuppen mot den demokratiskt valde Mossadeq. Efter nationaliseringsbeslutet uppmanade hon den brittiska regeringen att underminera Mossadeq. På hennes förslag reste Oxfordprofessorn R. C. Zaehner till Iran för att förbereda operationen; Karshenas, Massoud, *Oil, State and Industrialization in Iran*, Cambridge University Press, 1990, rec Sorab Behdad; Ghorban, Narsi, *The Need for Restructuring Iran´s Oil and gas Industri*, Economic Magazin, 1997:16; Mahdavi, M. *The Case of 1979 Iranian Revolution*, Torontos Universitet, 2003; Mackey, Sandra, *The Persian Empire of Mohammad Reza Shah*, kap. 9 i *The Iranians*, Plume Book, New York, 1998; Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, kap 5, Cambridge University Press, 2008; Nomani, Farhad och Behdad, Sohrab, *Class and Labor in Iran – Did the Revolution Matter?* Syracuse University Press, 2006; Amuzegar, Jahangir, *Irans Economy under the Islamic Republic*, I.B. Tauris, 1997; Ghasimi, M. R. *The Iranian Economy After the Revolution: An Economic Appraisal of the Five Year Plan*, International Journal of Middle East Studies, 1992 nr 4; ”De lärda”, teologer-jurister, sing álim, teologiskt/juridiskt råd som tolkar Koranen med betydande politiskt/ekonomiskt inflytande. Begreppet ulama kan inte ges

någon entydig eller förenklad beskrivning. Stephen Humphrey talar om "A Cultural Elite" och *ulama´ as members of a whole sociocultural system, and our task must be to determine the totality of the social relations and cultural relations into which they entered*, jfr betr. ulama begreppen samfällighet/samhälle, society/community; Michael C. H. *The United States in the Middle East;* Lamontagne, Hubert, *La révolution Iranienne*, Cégrep de Limoilou, 2005-10-12; Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, kap 5, Cambridge University Press, 2008; Nomani, Farhad och Behdad, Sohrab, *Class and Labor in Iran – Did the Revolution Matter?* Syracuse University Press, 2006; Amuzegar, Jahangir, *Irans Economy under the Islamic Republic*, I.B. Tauris, 1997; Gheissari, Ali & Nasr, Vali, *Democracy in Iran*, Oxford University Press, 2006; Hourania/Khoury/Wilson, *The Modern Middle* East; Katouzian, Homa & Shahidi, Hossein, *Iran in the 21st Century, Politics, Economics & Conflict*; Mohsen M. Milani, *Teheran´s Take - Understanding Irans U.S. Policy*, Foreign Affairs, July/August 2009; *Iran's Nuclear Program: Myth and Reality*, Publisher, The Iran Brief Copyright 1995; NIOC, ett konsortium, *Iranian Oil Participants Ltd*, där amerikanska bolag hade 40 %, Standard New Jersey, Socony, Texaco, Gulf, Standard California, AIOC (Brittish Petroleum, BP) 40 %, det holländska Shell 14 % och franska CFP 6 %. Det var det *iranska problemet* som signerats av majlis den 21 oktober 1954 för en tid av 40 år. Följderna skulle bli långtgående. Med NIOC ingående i konsortiet låg irans oljetillgångar delvis i landets egna händer men engelska oljeintressen hade nu blivit amerikanska; SAVAK blev från 1957 uppbyggt med stöd av CIA; Katouzian, Homa & Shahidi, Hossein, *Iran in the 21st Century, Politics, Economics & Conflict*; Mohsen M. Milani, *Teheran´s Take - Understanding Irans*
U.S. Policy, Foreign Affairs, July/August 2009; Huntington, S. P. *The Clash of Civilization*; *Iran's Nuclear Program: Myth and Reality*, Publisher, The Iran Brief Copyright 1995, Paper presented before the USPID Sixth International Castiglioncello Conference Fifty Years After Hiroshima, Castiglioncello, Italy, 1995; Eisenstadt, Michael, *The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment*, MERA, Middle East Journal of International Affairs Volume 5, No. 1 - March 2001; *The Strategic Implications of a Nuclear-Armed Iran*, McNair Paper, www.ndu.edu; Chubin, Sharam och Litwak, Robert S, *Debating Iran´s Nuclear Aspirations*; Kemp/Chubin/Farhi/Speier, *Iran´s Nuclear Weapons Options - Issues and Analysis*; An overview of O.F.A.C Regulations involving Sanctions against Iran, *U.S Department of the Treasury Office of Foreign Assets Control.*

11 Shatt El-Arab
12 Fördraget 1639, *Zuhabfördraget*, slutpunkt på ett krig som börjat 1623, en territoriell konflikt mellan Turkiet och Iran som pågått i 150 år; Mehdi, S.G. *Shatt Al-Arab - A Survey Of Wars And Treaties, From Safawid - Ottoman Period to 1975 Algiers Agreement*, GEO-POLITICAL AFFAIRS; Cox, Percy, 1864 - 1937, engelsk diplomat, utformade det brittiska mandatet Irak vid övergången från provisorisk/militär administration till val av Feisal I; *Lloyd George*, *Krigsminnen – Den Mesopotamiska skandalen*, Norstedts, Sthlm, 1934; Kuipers, Ronald L. *Irak – World War I end the British Mandate*, www.workmall.com; Potter, L. G. & Sick, G. G., *Iran, Iraq and the Legacies of War*, Palgrave, New York, 2004; Klieman, A. S, *Foundation of British Policy in the Arab World: the Cairo Confernce 1921*, the Johns Hopkins Press, London, 1970; Shatt-el Arab se *The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research*, *no. 164, 1978*, *Iran - Iraq Boundary*; *Konstantinopelprotokollet*, 1913, fastställdes 1975 med Algeriets Bouedienne som medlare, upp av Irak 1980; Sveriges Radio, 2007-03-26, *Iran förhör gripna britter*; Al Jazeera, CNN, the Guardin 2016-01-13.

Vattenvägar - Färdvägar

12 Om Kaspiska havet
14 Anahita ("obefläckad"), fruktbarhetens och vattnets gudinna i persisk mytologi; Reinhardt-Waller, The Aleksev Manu-skript; Vendidad (Videvdad), textsamling, del av den forniranska Avestan med mytiska texter och skapelsemyter; Boyce, M. Zoroastrians; Vajifdar, F. Avestan Geography: Some Topographical Aspects, Royal Asiatic Society, SOAS, 1998; Wes-terman, F. Själens ingenjörer. Författare under Stalin - en rekognisceringsresa, rec. Jesper Olsson, Bakdörr till den ryska historien, SvD Kultur 2009-01-05; Magnusson, L. Naturskildringen i Konstantin Paustovskijs Meščorskaja storona, Upp-sala Universitet, 2003; Roberts, P. The End of Oil, Haughton Mifflin Company, NY, 2004; Bahman A. D., *the Law & Politics of the Caspian See in the Twenty-First Century*; Bahman A. D. *the Caspian Sea and the Twenty-First Century,* Ibex Publishers, Maryland, 2003; Frederiksen, S. Spelet om olje- och naturgasresurserna i Centralasien, Energitrans-porter, 2010-09-27; Caspian Sea Region: Natural Gas Export Options, EIA, 2002; Kleveman. L. The New Great Game – Blood and Oil in Central Asia, Atlantic Books, London 2003; Socor, V. Russia, Iran sign Road-Map on Oil and Gas, The Jamestown Foundation, 2010-07-21; Iran Times, 2010-12-03; Howard, R. Iran Oil, the New Middle East Challenge to America, I.B. Tauris, London, 2007; The Hindu Business Line, 2015-03-15; 14 EIA, U.S. Energi Infor-mation Administration; Luhn, Alec, Macalister, Terry, theguardian.com, 21 May 2014; Gurbanov, I. Projects on Papers - Analyst of Strategic Outlook, 2012-07-11; Cohen, A. The Road to Independence. Energy Policy and the Birth of a Nation, NY Times.com; Iran's Claim Over Caspian Sea Resources Threaten Energy Security; *http://www.cnn.com/2001/WORLD-/europe/11/26/pipeline.opens/ The Great Game - The War For Caspian Oil And Gas, Christopher Bollyn*; *South Stream stöds av Ungern, Vårt jobb är att besluta om våra egna intressen och positioner, den ungerske premiärministern om EU-sanktioner mot Ryssland med anledning av utvecklingen i Ukraina*, *SvD 2014-11-23; Iran Times, 2013-07-31*, *Iran crude exports to Asia rose in 2012*

Persiska viken
15 Google raderar Persiska viken från kartan, *Fria Tider, Publicerad 9 maj 2012;* Klieman, A. S. *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921;* David Lloyd George, *Krigsminnen*, Norstedt & Söner, 1934; Bonab, Y P. *The origin and development of imperialist contention in Iran*, *1884-1921*, Iran Bullentin; Rumaihi, Muhammad, *Beoynd Oil*, Al Saqi Books, London, 1986; Esfandiari/Udovitch, ed. *The Economic Dimensions of Middle Eastern History*, The Darwin Press, Princeton, 1990; Renfrew, Colin, *Arkeologi och Språk*, Symposion Bokförlag, Stockholm, 1990; Casal, Jean-Marie, *La civilisation de l´Indus et ses énigmes*, Fayard, Paris, 1969; Parry, J. H. *Trade Dominion – the European Oversea Empires in the – Eighteenth Century*, Phoenix Press, London, 1971; Chaudhuri, K. N. *Trade and Civilisation in the Indian Ocean – An Economic History from the Rice of Islam to 1750*, Cambridge University Press, 1985; Braudel, Fernand, *Medelhavet och Medelhavsvärlden på Filip II:s tid*, Alhambra, 1997; Milton, Giles, *Muskotkriget,* Historiska Media, Lund, 1999; Frye, R. N. *The Heritage of Persia*; Briant, P. Université Toulouse le Mirail, *Bulletin d´histoire Achéménide (I), www.achemenet.com*;Phillips, Wendel, *Qataban and Saba – Begravda städer och glömda riken*, Tidens Bokklubb, Sthlm,

1957; Potts, D.T., *Achaemenid Interests in the Persian Gulf*; Andersson, Björn, *Achaemenid Arabia: a Landscape-Oriented Model of Cultural Interaction*; I.B. Tauris, *The World of Achaemenid Persia*, London/NY, 2010; Braudel, Fernand, *Världens tid – Civilisationer och Kapitalism 1400 - 800*, Gidlunds, Sthlm, 1986; Reza Khan, f. 1878, d. 1944, överste, senare Reza Shah Pahlavi, iransk shah 1925_1941. Abdikerade, framtvingat av engelsk/rysk invasion under andra världskriget, september 1941. R. överflyglade den siste Kadjarshahen, Ahmad Shah Kadjar och grundlade Pahlavidynastin. Vid abdikationen efterträdde sonen Mohammad Reza Pahlavi. R. etablerade en auktoritär statsledning präglad av nationalism, militarism, sekularism och antikommunism kombinerat med censur och statlig propaganda. Införde sociala reformer, reorganiserade försvarsmakt och förvaltning, administration och landets finansiella struktur. Genomförandet har kritiserats som alltför snabbt, hårdhänt och långtgående. Den sociala strukturen blev i grunden oförändrad - en välbärgad minoritet bars upp av de bredare folklagren. I sitt tidiga liv gick R. under namnet Reza Savad Koohi efter hans födelseort, Alasht, Savad Koohområdet. Fadern var överste, etnisk mazandarin, modern azeriska. R. blev militär i kossackbrigaden vid 15 års ålder, senare den militära titeln Reza Khan Mirpanj, som krigsminister känd under namnet Reza Khan Sardar Sepah. Som Shah av Persien lades efternamnet Pahlavi till. R. hade tjänstgjort i den iranska armén under kadjarprinsen Abdol Hossein Mirza Farmanfarma där han avancerat till brigadgeneral; Mojtahedzadeh, P. *Mishmahig Islands (Bahrain), "How was separated from Iran"*, Iran Chamber Society, 2015: Compareti, M. *The Sassanians in Africa*, www.tranoxanien.com; Mojtahedzadeh, P. *Mishmahig Islands (Bahrain), "How was separated from Iran"*, Iran Chamber Society, 2015; Jaffe, Amy, *The Political, Economic, Social, Cultural, and Religious Trends in the Middle East and the Gulf and Their Impact on Energy Supply, Security and Pricing*, *Baker Institute for Public Policy of Rice University,* avsnittet *The Threat of Iran and Irak - 1998*; Saeed M. Badeeb, *Iran's Dispute With the UAE Over Three Gulf Islands, Abu Musa - Island Dispute Between Iran and the UAE*, www.global security*; Iran Will Not Accept Mediation on Persian Gulf Islands: Lawmaker*, Mehr Newscom. 2004-05-17; *The Persian Gulf: Challenges for a New Administration*, Stanley Foundation, 1996; *Iran and its Strategic Role in the Persian Gulf*, Baker Institute Study, nr 7 1998; *The Three Iranian Islands in the Persian Gulf*, Middle East Quarterly (Center for Scientific Research and Middle East Strategic Studies), Vol. 1, N; Floor, Willem, *The Hula Arabs – Shibkuh Coast of Iran*, Mage Publisher, Washington, 2014; Safaviddynastin, Ismail, 1501 – 24, Tahmasph, 1524–76, Ismail II, 1576-77, Sultan Muhammed, 1577-87, Shah Abbas I, 1587-1629, Safi I, 1629-42, Abbas II, 1642-66, Safi II, 1666-1694, Shah Soltan Hosseyn, 1694 – 1722; Nader Shah, regent 1737_1747; Karim Khan, regent 1751_1794; *Hulaarab* (Hula, Hola); benämningen omfattar etniska persiska sunniaraber med ursprung i städer och byar utmed Persiska vikens östra kus

14 Sidenlederna

16 *Vid sidan av Hedin verkade Sir Aurel Stein, Albert von Le Coq och Ferdinand von Richtho-fen. Den sistnämnde, verksam under åren 1860 - 72, myntade uttrycket sidenvägarna;* Hopkirk, P. *Foreign Devils on the Silk Road*, Oxford University Press, 1984; Charpentier, Jarl, *Vilhelms av Ruysbroeck resa genom Asien 1253*–*1255*, P. A. Norstedt & Söner, Stockholm, 1919; *Frye, R. N. The Heritage of Persia, The Golden Age of Persia* o.a.a*; Compareti, M.* Sogdiana*,* The Iranian, 24 juli, 2001*;* Marcuso Polos resor i Asien 1271 - 1295*, Forum, 1991. Marco Polo passerade Kerman, saltöknen Dasht-e-Lut, Khorasan, Pamirbergen, Samarkand, Tarimbäckenet, Gobiöknen och Kansuprovinsen. Efter provinserna Shen-si och Shansi nåddes Kublais residens, Shangtu, 1275, vid nuvarande Dolonnor, norr om Peking; Tuchscherer, Michel,* Université de Provence, *Des epices au cafe, le Yemen dans le commerce international (XVIe-XVIIe SIECLE); SvD Näringsliv, 2014-11-05, Kina storsatsar på ny Sidenväg*; Mobin, A. *The Aryan Migration, CAIS at SOAS*; Frawley, D. *The Myth of the Aryan Invasion of India, www. hindunet.org*; Yablonski, L. *Scythian Triad and Scythian World*; Yablonski-Bashilov, *Some Current Problems Concerning the History of Early Iron Age Eurasian Steppe Nomadic Societies*; Aronsson-Hedman, *Intercultural Relations Among Eurasian Pastoral Nomads - The Case of Northern Fennoscandia*, Universitetet Östersund; Zakiev, M. *Tatars: Problems of the History and Language*, The Tatar Gazette, 1995; Medelhavsmuseet/Historiska museet, *Efter syndafloden, Ur, Babylon, Nineve*, Stockholm, 1977; James E. *Gravarna berättar*, Prisma, 1986: Forskning och Framsteg, nr 5 2008; Dahlén, A. *Persepolis skatter i rättslig tvist*, Svd 2008-09-01; Gholi Majd, M. *The Great American Plunder of Persia´s Antiquities 1925-1941*, University Press of America, NY, Oxford, 2003

15 Utmed Zagrosbergen

17 Phillips, David L., *The Kurdish Spring*, Transaction Publishers, U.S.A./UK 2015; Olson, Robert, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s*, Mazda Publishers, 2015; *Xenofon*, 430–354, atensk general, skrev om en persisk prins som försökte ta kungatronen från sin bror Artxerxes men stupade i ett slag vid *Kunaxa*, norr om Babylon, *Xenophon, The Persian Expedition*, The Penguin Classics, 1951

16 Kulturer och kulturvägar

18 Holmqvist, Hjalmar, Kyrkohistoria, I, Gamla tiden och medeltiden, Norstedts & Söners, Stockholm, 1928; Gibbon, E., *Romerska rikets nedgång och fall*, III; Henriksson, A.; Ball, H. *Dionysus Aeropagita;* Barbero, Alessandro, *Barbarernas dag – slaget vid Adrianopel*, Agerings Bokförlag, 2005; Breitholtz, Lennart, *Vid medeltidens gryning - Rom under barbarernas svärd,* Svenska Humanistiska Förbundet, Lund, 1984: Kalin, I., *Knowledge as the Unity of the Intellect and the Object of Intellection in Islamic Philosophies: A Historical Survey from Platon to Mulla Sadra*, The George Washington University, publicerat i *A Companion to World Philosophies*, red. E. Deutch och R. Bontekoe, Blackwell Publishers, 1977; Ahmadi, F. och N., *Iranian Islam and the Concept of the Individual, The Importance of the Theological View in the Study of the Iranian Conception of man*; de Burgh, W. G. *The Legacy of the Ancient World*, Penguin Books, 1967; De Boer, T.J., *The History of Philosophy in Islam*, Islamic Philosophy online, New York, 2003 ; Ball, H. *Dionysus Aeropagita;* von Glasenapp, *De fem världsreligionerna*, s 345-46; Mahdi, Ali Akbar/Lahsaeizadeh, Abdolali, *Sociology in Iran*; Andre/Tigerstedt, *Kort allmän litteraturhistoria,* Scandinavian University Book, 1961; Duncan, David Ewing, *Kalendern*, W&W, 1998, s 171; Cariou, D., *Medelhavsvärlden på 1100-talet*; Ramezani, Mohsen, *Shah Nameh*; Bashiri, Iraj, *Firdowsi and His Shahname*; Ahmadi, Fereshteh och Nader, *Iranian Islam and the Concept of the Individual*; Payvand's Iran News 12/12/00; Nader Habibi, Economist, *Middle East and Africa Division "Bringing the Dialogue of Civilizations Closer to Home*; Lindeborg, L. *Usamas bibliotek*, DN Kultur 01-10-25

Visionärerna

17 Isfahan, Safaviderna och Shah Abbas I

19 Newman, A.J. *Safavid Iran – Rebirth of a Persian Empire*. I. B. Tauris, London, 2006; Morgan, D. *Medieval Persia 1040 - 1707*, Longman, London and New York, 1988; Mitchell, Colin P. *New Perspectives on Safavid in* Iran, Routledge, London, NY, 2011; Mitchell, Colin P. *The Practice of Politics in Safavid Iran – Power, Religion and Rhetoric*, I.B. Tauris, London, 2012; Stevens, R., *The Land of the Great Sophy*, Methuen & CO LTD, London, 1962; 19 Foran, J. *The Long Fall of the Safavid Dynasti: Moving Beyond the Standard Views*, International Journal of Middle East Studies, 1992:2;

Regenter Safaviderna
Ismail, 1501-1524 - Tahmasp, 1524-1576 - Ismail II, 1576-1577 - Sultan Mohammad, 1577-1587 - Shah Abbas I, 1587-1629 - Safi I, 1629-1642 - Abbas II, 1642-1666 - Safi II, 1666-1694 - Shah Soltan Hosseyn, 1694-1722, Mahmud, 1722-1725 - Ashraf, 1725-1729, Tahmasp II, 1722-1732 - Abbas III, 1732-1736
*Afsharidern*a
Nader Shah, 1737-1747 - Ali-Qoli (Adil), 1747-1748 - Ebrahim, 1748-1749 - Shahrokh, 1748-1749
Safavider
Shah Soleyman II (Mir Sayyed Mohammad), 1749-1750 - Esmail III, 1750-1773
Afshari
Shahrokh, 1748-1795
Zand (västra Iran)
Mohammad Karim Khan Zand, 1751-1794

Blake, Stephen P, *Shahjahanabad – The Sovereign City in Mughal India 1639 - 1739,* Cambridge South Asian Studies, Cambrige, 1993; Charpentier, Jarl, *Stora Moguls Dynasti*, Bonniers, 1924; Dalrymple, William, *The Last Mughal*, Bloomsbury, London, 2006; Byron, Robert, *Vägen till Oxanien*, mbm förlag, Stockholm, 2007; Bakhchinyan, A. *The Activity of Armenian Merchants in International Trade*, src-h.slav.hokudai.ac.jp/rp/.../no14/14-03_Bakhchinyan.pdf; Watt, W. M. *The Significance of the Early Stages of Imami Shiism*; Martin, Vanessa, *Creating an Islamic State – Khomeini and the Making of a New Iran,* I.B. Tauris, Lonon/NY, 2003; Soroush, A. *The End of Islamic Ideology (Iran);* New *World Encyclopedia*; Corbin, Henry, *En Islam iranien*, Gallimard, 1971 - 72; W. Montgomery Watt, *The Significance of the Early Stages of Imami Shiism;* Babaie, S/Babayan, K/Baghdiantz-McCabe, I/Farhad, M, *Slaves of the Shah – New Elites of Safavid Iran*, I. B. Tauris, London, 2004; Weber, M. *Ekonomi och samhälle, 3, Politisk sociologi*, Argos, Lund, 198; Bournoutian, G A. *Armenians in Iran (ca 1500 - 1994*), http://www.iran chamber.com; Stevens, Roger, *The Land of the Great Sophy,* Methuen & Co, Ltd, London, 1971; Chelkowski, Peter J *Mirror of the Invisible World – Tales from the Khamseh of Nizami*, The Metropolitan Muserum of Art, New York, 1975; Fragner, B. *From the Safavids through the Zands*, Encyclopedia Iranica, Economy, VIII; van Leeuwen, R. *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus*, Leiden, Brill, 1999; Harrison, D. *Slaveri, 1500-1800*, Historiska Media, Lund, 2007; Esfandiari/Udovitch, *The Economic Dimensions of Middle Eastern History - Essays in Honor of Charles Issawi*, Princeton, NY, 1990; Khanbaghi, A. *The Fire, the Star and the Cross - Between Economic Success and Social Challenge: Non-Muslims under the Safavids*, I.B. Tauris, London 2006; Baudel, F. *Världens tid, Civilisationer och kapitalism under 1400 - 1800*, Gidlunds böcker, Stockholm, 1986; Stevens, R., *The Land of the Great Sophy,* Methuen & Co, Ltd, London, 1971; Harrison, D. *Slaveri, 1500-1800*, Historiska Media, Lund, 2007;

18 Nader Shah och påfågelstronen

20 Caroe, Olaf, *The Pathans 550 BC-AD 1957,* Macmillan & Co Ltd, London, 1965; Morgan, David, *Medieval Persia 1040 - 1797*, Longman, London, 1988; Tucker, Ernest S, *Nadir Shah´s Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, University Press of Florida, 2006; Enayat, Hamid, *Modern Islamic Political Thought*, I. B. Tauris, London, 2005; Ergil, Dogu, *Reformerad Islam och sekularism – Den sekulära staten och Europa*, red. Kurt Almqvist, Atlantis, 2007; Amini, I. *Napoleon and Persia, Franco-Persian Relations under the First Empire*, Mage Publishers, 1999; Floor, W, *The Rice and Fall of Nader Shah – Dutch East India Company Reports 1730 - 1747,* Mage Publisher, 2009

19 Amir Kabir

21 Abrahamian, E., A. *History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008; Yapp, M E *The Making of the Modern Near East 1792 - 1923*, Longman, London/New York, 1987; Amanat, Abbas, *Pivot of the Universe – Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy*, I. B. Tauris, London, 2008; Fördraget utvidgades 1873 med tillägg till 1857 års fredstraktat och en överenskommelse 1882 innebar att slavar på iranska fartyg skulle friges. Iran deltog härefter i en Brysselkonferens för att 1890 förbjuda såväl transporter som import av slavar; Floor, Willem, *Public Health in Kadjar Iran,* Mage Publishers, Washington DC, 2004; *Barda and Bardadari*, slavar och slaveri, Encyclopedia Iranica; Lambton, *Social Changes in Persia in the Nineteenth Century* i *The Modern Middle East*; Planhol, Xavier De, *Economy - I, Economic Geography*, Encyclopedia Ira*nica*; Calmard, Jean, *France – relations with Persia to 1989*, www.iranica.com; Mirza Aqa Khan-e Noori, försteminister 1851 to 1857, hade stött Agha Mohammad Khan vid grundandet av Qajardynastin. Karriären hade skett hos Allah-Yar Khan Asaf al-Daula, en släkting till Mohammad Shahs hustru Mahd ol Oliya, mor till Naser al-Din Shah. Noori gick bort 1865; Encyclopedia Iranica*; Martin, V. The Kadjar Pact - Bargaining, Protest and the State in the 19th-Century,* I.B. Tauris, London/NY, 2005*; Dabashi, H Iran – A People Interrupted, The New Press, NY/London, 2007; Wikipedia*; Corbin, H., *En Islam Iranien*, del VI, bok VI, *L´ecole Shaykhie*; Keddie, N *Religion and Politics in Iran*, Yale University Press, 1983; *Middle East Policy Council, vol VII okt. 2000 nr 4*, Ray Takeyh, *Gods Will Iranian Democracy and the Islamic Context*; Jahanbeglo, R *Iran – Between Tradition and Modernity*, Lexington Books, Oxford, 2004.

20 Reza Shah

22 Mohammad Ali Shah, 1872 – 1924; Axworthy, M. Iran, Empire of *the Mind, the Crisis of the Qajar Monarchy, the Revolution of 1906 - 1911 and the Accession of the Pahlavi Dynasti,* Penguin Books, 2008; Bonakardian, Mansour, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911*, Syracuse University Press, New York, 2006; Browne, Edward G., *The Persian Revolution 1905-1909,* Thomas & Hudson, London, 2002; Browne, Edvard G. och Hasan Javadi, *Letters from Tabriz – The Russian Suppression of the Iranian Constitutional Movement*, Mage Publishers, Washington, 2008; Axworthy, M. *Iran, Empire of the Mind, the Crisis of the Kadjar Monarchy, the Revolution of 1906-1911 and the Accession of the Pahlavi Dynasti,* Penguin Books, 2008; Kuipers, Ronald L. *Irak–World War I end the British Mandate*, www.workmall.com; Raskolnikov, F. F. *Tales of Sub-Lieutenant Ilyin – The Taking of Enzeli*; Gevork, K. *Battle for Baku 1918*, Military History magazine, 2005-06-29, *The Diaries of General Lionel Dunsterville 1911-1922*; Winegard, T., *Dunsterforce: A Case Study of Coalition Warfare in the Middle East, 1918-1919*, Canadian Army Journal vol. 8.3 (Fall 2005), s. 93-109; *The Diaries of General Lionel Dunsterville 1911-1922*; Seyyed Hassan Modarres, 1870 - 1937, präst inom iranska shi´itiska tolvsekten hade kraftfullt stött den konstitutionella revolutionen. Från 1914 var han från och till riksdagsman för Tehran där han vände sig emot den brittiska militära närvaron och fördragsförslaget 1919. Till hans studenter hörde Ruhollah Khomeini; Bagley, F. R. C., *Religion and the state in modern Iran, part 2*, Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic Studies, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1975; Lloyd George, David Brittisk premärminister 1916 – 1922, *Krigsminnen*, P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1934; Klieman, Aaron S, *Foundations of British Policy in the Arab World: the Cairo Conference 1921*, the Johns Hoplins Press, London, 1970; Zirinski, M. P. *Imperial Power and Dictatorship and the Rise of Reza Shah, 1921-1926*, *International Journal of Middle East Studies", 1992 nr 4 s 640-663*; Wright, D. *Ironside, William Edmund*, 1880-1959, *Encyclopedia Iranica*; Berg, Magnus och Trepagny, Veronica (red), Fazlhashemi, Mohammad, *Kolonialt medvetande utan kolonier : svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien*, Adlibris, 1999; Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah – From Qajar Collapse to Pahlavi Power*, I. B. Tauris, New York, 1998; Katouzian, H., *State an d Society in Iran*, I. B. Tauris, NY 2006; Iran Chamber Society, *History of Iran. Reza Shah Pahlavi*; Cronin, *The Last Migration*; Netiran.com., *Tribes of the Tehran Province*, Office for Tribal Affairs of the Tehran Province;Nörgaard, Haldor, *Några anteckningar beträffande SENTAB Svenska Entreprenad AB*, stencil, SKANSKA; Eckart Ehlers, Willem Floor, *Urban Change in Iran 1920 - 1941*, Iranian Studies, vol 23/3 - 4, 1993; George Sand chockerade med romanen *Leone Leoni* (1833); Fatimeh, Zarrin Taj Baraqani, Qurrat al-Ayn, 1814-1852, Qurrat al-Ain, avrättad 1852 sedan tre Babis genomfört ett mordförsök gentemot shahen; Negar Mottahedeh, *Representing the Unpresentable*, Syracuse University Press, 2008; Beck & Nashat, *Women in Iran from 1800 to the Islamic Republic*; Satya, J. Gabriel, *Class Analysis of the Iranian Revolution of 1979*, ur *Representing Class*, ed. Gibson-Graham, Resnick and Wolff, 2001, Duke University Press; Sediqeh Dowlatabadi - *An Iranian Feminist* (1882-1961); NetNative, *A Brief History of Womens Movements in Iran 1850-2000*; Teodorescu, Alice *Kvinnorna kan återerövra demokratin*, Fores/Captus, Ohlininsititutet, Friheten i Iran - en essäsamling; Arjomand, S A *the Turban for the Crown – the Islamic revolution in Iran*, Oxford University Press, NY, 1989; The Library of Congress, *The Era of Reza Shah, 1921-41*, 2001-07-30; Hiro, Dilip, *Iran Today*, Politico´s, New York, 2006; Chevalier, J-M, Oljan, ett internationellt maktspel, Norstedts, Stockholm, 1975; Malek, Mohammad, *Oil in Iran between the Two World Wars*, Iran Chamber Society; Encyclopedia Iranica, *Anglo-Persian Oil Company*; Katouzian, H *State and Society in Iran,* I. B. Tauris, London, 2006; Marashi, A, *Nationalizing Iran – Culture, Power & the State, 1870 - 1940;* Fakhreddin, A *The Quest for Democracy in Iran – a Century of Struggle Against Authoritarian Rule*, Harward University Press, London, 2008; Ansari, A M *Modern Iran*, Pearson/Longman, London, 2007; Keddie, N R *Modern Iran*, Yale University Press, 2006; Murray, Donette, *US Foreign Policy and Iran*, Rouledge, 2010.

21 Den iranska kvinnorörelsen

23 Wolkstein, D. Noah Kramer, S. *Inanna – himlens och jordens drottning*, Bokförlaget Trevi, Sthm; Anahita har gett namn åt en asteroid, upptäckt av C. H. F. Peters, 1887, senast synlig 2001 av Arecibo Observatory; Clunies Ross, M. *Hedniska ekon – Myt och samhälle i fornnordisk litteratur*, Anthropos, 1996 – *Mimer, Kvase och kriget mellan asar och vaner*; *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, NY 1968; Saggs, H.W.F. *Civilization before Greece and Rome*, Yale University Press, London, 1989; Thue, Helge*, Internasjonal privatrett,* Trondheim, 2002;Sasaniderna, iransk dynastibildning 226–640; Studier kring kvinnofrågor har gjorts i olika samhällen, Caecilie Seler-Sachs, 1855-1935, tysk etnolog och fotograf som i samarbete med sin make, etnografen Eduard Seler, gav ut flera arbeten, bland dem *Frauenleben im Reiche der Azteken* och *Ein Blatt aus der Kulturgeschichte Alt-Mexikos*, ISBN 3-496-00786-9; Encyclopædia Iranica, *Family Law, legal prescriptions dealing with marriage, divorce, the status of children, inheritance, and related matters, i. In Zoroastrianism, ii. In Islam, iii. In Modern Persia*; I de svenska landslagarna fanns gradual- och parentelprinciperna. Den förstnämnda skulle hindra boets splittring med en trängre arvskrets (Östgötalagen). I Svealagarna delades släkten i avdelningar, *istadarätt* - avkomlingar, barn, barn-barn o s v kunde överta avlidna föräldrars arvedel. I västgötalagen fanns mindre avvikelser; Taussi Sjöberg, M. *Rätten och kvinnorna – från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Atlantis, Stockholm, 1996; Inger, Göran, *Kompendium i Rättshistoria, Rättsutvecklingen i Sverige från medeltid till nutid*, Liber, Lund, 1978; Corbin, Henry, *En Islam iranien*, Gallimard, 1971–72; Onfray, M. *Contre histoire de la philosophie, I: Les Sagesses antiques*, Editions Grasset & Fasquella, 2006; Armstrong, K. *Myternas historia*, Bonniers, 2005; Stausberg, M. *Zarathustra och zoroastrismen*, Nya Doxa, Nora, 2005; Nigosian, S.A. *The Zoroastrian Faith*, McGill & Queen´s University Press, 1999; Rose, J. *Zoroastrianism*, I.B. Tauris, 2011; Boyce, M. *Zoroastrians*, Routledge, 2001; .Taussi Sjöberg, M. *Rätten och kvinnorna – från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Atlantis, 1996; Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia 1*, AWE/GEBERS, Uppsala, 1977; Teodorescu, A. *Kvinnorna kan återerövra demokratin***,** *Friheten i Iran - en essäsamling*, Fores/Captus, Ohlininsititutet; NGO - *Non governmental organization* inom FN. Närmare 3 000 organisationer får bidrag från internationella givare; Khorasani, N. A. *Mahnaz Afkhami - Reform and Regression: The Fate of the Family Protection Law*, 2008-10-14; .Wallach Scott, Joan, *Slöjans politik*, Tankekraft, 2010; Chehabi, H. *Staging the Emperors New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah*, Iranian Studies, vol 26, 1993; Radjavi, Heydar,

French Hats in Iran, Mage Publisher, Washington, 2011; Nayyeri, M. H. *Gender Inequality and Discrimination: The Case of Iranian Women*, Iran Human Rights Documentation Center, 2013; Karlsson-Minganti, P. *Muslima – Islamisk väckelse och unga muslimska kvinnors förhandlingar om genus i det samtida Sverige,* Carlssons bokförlag, Stockholm, 2007; Spellberg, D.A. *Politics, Gender and the Islamic Past,* Columbia University Press, New, York, 1994; Khamenei, S. H. *Replies To Inquiries About The Practical Laws of Islam*, Alhoda, Tehran, 2005; Kamrava, M. *Iran´s Intellectual Revolution*, Cambridge University Press, New York, 2008; Zayer, Camilla *De familjerättsliga Sharialagarna - Guds lag i människans samhälle*, Lunds universitet, 2010; Koolaee, Elaheh, *Iranian Women from Private Sphere to Public Sphere, With Focus on Parliament*. Iran and the Caucasus, Volume 13, Issue 2; The *Diary of H.M. the Shah of Persia during the Tour Throug Europe in A.D. 1873*, Bibliotheca Iranica/Mazda Publishers, 1995; Amanat, A. *Taj al-Saltana, Crowning Anguish. Memoirs of a Persian Princess from the Harem to* Modernity, Mage Publishers, Washington, 2003; Afary, J. *Portraits of Two Islamist Women: Escape from Freedom or from Tradition*, Cambridge Scientific Abstracts, 2001; Afkhami gav 1994 ut *Women in Exile,* verksam inom, Human Rights Watch, - Committee of the World Movement for Democracy - the International League for Human Rights - the Global Fund for Women - Gender at Work - Women Leaders Intercultural Forum - Global Women's Action Network for Children - International Museum of Women och Realizing Rights: The Ethical Globalization Initiative (2002-2010); Council of Guardians, Opinion 1488, July 1984; Fallah, Xerxes, *Svensk ordre public*, Lunds universitet, 2002; Mutahhari, Morteza, *Kvinnans rättigheter i Islam*, Kulturavdelningen vid Republiken Irans Ambassad i Stockholm, 1996; Eftekharzadeh, *Imam-e Zaman*, Naba Organization, Tehran, 2002; Noshiravani, R. *Iranian women and the islamic republic: a chronology*, Foundation for Iranian Studies, 2009; Iran Human Rights Documentation Center; Encyclopedi Iranica; Ahmadi, S. *Från den ena revolutionen till den andra*, Le Monde Diplomatique, februari 2010; Saam B. *One Man - One Desire, A Study of the Reasons of the Iranian Revolution in 1979 and its Mobilization Process*, Lunds universitet STVK01; Nomani, F. & Behdad, S. *Class and Labor in Iran – Did the Revolution Matter?* Syracuse University Press, NY 2006; Nayyeri, M. H. *Gender Inequality and Discrimination: The Case of Iranian Women,* Iran Human Rights Documentation Center, 2013; Vazirizadeh, F. *Att gå skilda vägar - En studie om skilsmässa bland iranier bosatta i Sverige*, Lunds Universitet, 1999; Utrikesdepartementet, 2007; Ebadin, Shirin, *History and Documentation of Human Rights in Iran*, Bibliotheca Persica Press, NY, 2000; Khosravi, Sharam, *The Third Generation – The Islamic Order of Things and Cultural Defiance among the among the Young of Theran*, Department of Social Anthropology, Stockholms Universitet, 2003; Mahmoudi, Said, Chahandeh, Ali, *Om brott och straff i Iran*, Svensk Juristtidning, 2001 s 372; . Noshiravani, R. *Iranian women and the islamic republic: a chronology,* Foundation for Iranian Studies, 2009-09-25; Mir-Hosseini, Z. & Tapper, R. *Islam and Democracy – Eshkevari and the Quest of Reform*, I.B. Tauris, London, 2006; Amani**,** E. *Women Say No to Polygamy - Women achieve temporary victory over Iran Family Protection Bill*, Women News Network, 2008-09-23 FN:s konvention om avskaffande av all sorts diskriminering av kvinnor Irans Symfoniorkester grundades 1933 och har bland andra haft Yehudi Menuhin som gästsolist. Efter 1979 tog sig flertalet orkestermedlemmar till Europa och USA. Den nuvarande chefsdirigenten, Ali Rahbari, har tidigare varit chefsdirigent för Bryssels Filharmoniker; The Express Tribune, 2015-11-29; Dehghan, Saeed Kamali, *Doubts persist over Iranian pledge to ease ban on women at sports events*, 2015-06-16, The Guardian; Sotoudeh, N. Afshin-Jam MacKay, Nazanin, Nia, Gissou, *'Fifa must tackle Iran's ban on women watching football' - With the Women's World Cup final ahead, the soccer world must call for an end to the Islamic republic's law against women going to stadiums, say prominent human rights activists*, The Guardian, 2015-07-03; Sveriges Riksdag, Svar på skriftlig fråga 2014/15:116, *Kvinnors ställning i det iranska rättssystemet*; Nalepa, M. *Den iranska kvinnans status - En demografisk studie ur ett socialistiskt radikalfeministiskt perspektiv*, Lunds Universitet, HT13; Haghighat, L. *Barnkonventionens tillämpning i Iran*, Stockholms Universitet, 2005; Arshani, T. *Icke-shiiternas rättsliga ställning, Shiaislam och de mänskliga rättigheterna,* persiran.se, 2011_06—15; Utrikesdepartementet, Mänskliga rättigheter i Iran 2011; Price, M. *A Brief History of Womens Movements in Iran 1850 - 2000*, http://www.payvand/com/women

Tillbakablickar

Burkhardt, J. *Världshistoriska betraktelser*, Natur och Kultur, Stockholm, 1941

22 Det var en gång

25 Sunderland, E. *Early man of Iran*, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, NY 1968; Nilsson, M. P. M. *Forntidens Historia,* Stockholm 1971; Saggs, H. W. F. *Civilization Before Greece and Rome***,** Yale University Press, London, 1989; Mallowan, M. E. L. *Early Mesopotamia and Iran*, Thames and Hudson, London, 1965; Casal, Jean-Marie, *La civilisation de I´ndus et ses énigmes*, Fayard, Paris, 1969; *Efter Syndafloden*, Medelhavsmuseet och Historiska Museet, Stockholm, 1977; Floor, W., *History of Bread in Iran*, Mage Publisher, Washington, 2015; Muscarella, O., *Jiroft and Jiroft Aratta, A review of Yosef Madjizadeh, Jiroft: The Earliest Oriental Civilization*, The Circle of Iranian Studies, 2007-01-13; *Partherna*, ursprung i en iransk nomadstam, *Parner*, *Dahae*. Benämningen går tillbaka till *Avestan*, de tidigaste textfragmenten från ett forntida Iran, som talade om *Tura*, *Sairima*, *Saini* och *Daha*. De tre förstnämnda har knutits till tre bröder, Erech, Salm och Tuch, en iransk motsvarighet till Sem, Ham och Jafet i Bibelns första mosebok, Genesis. Dahae var förmodligen Rigvedas *Dasa* öster om Kaspiska havet, dagens Turkmenistan, ryttarfolk, enligt Strabon besläktade med skyterna. De fick från 250-talet f.v.t. namnet *Parther* från *Parthava*, en geografisk benämning. Assyrierna hade på 700-talet använt benämningen *Partakka* för delar av Medien. Under akemeniderna satrapområdet *Parthava.* Där ingick *Hyrkanien*, idag Gorganprovinsen, det fornpersiska *Varkana* (varglandet) med centrum i *Zadracarta*, dagens Sari i nordöstra Iran; *Regenter Mederna:* Deioces, 728 - 675 f.v.t., Phraortes (Kashtariti?), 675 - 653 - Skytiskt interregnum – Kyaxares, 625 - 585 - Astyages, 585 – 550; Collins, R. *The Medes and Persians – Conquerors and Diplomats*, McGraw-Hill Book Company, NY; Boyce, Mary, *Zoroastrians – Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, NY/London, 2001; Ktesias of Knidos, grekisk läkare, verkade vid Artaxerxes II Memnons hov 404 - 398. Ktesias antas ha varit hovläkare hos Artaxerxes. Hans *Persica* i 24 band, omnämnd i "Suda", ett lexikaliskt arbete från Bysans under 1000-talet, skall ha kommit ut omkring 398. Tidpunkten för Ktesias är inte helt klarlagd, antasn föddes mellan 444 och 434; Curtis/Simpson, *The world of Achaemenid Persia – History, Art and Society in Iran and the Ancient Near* East, I. B. Tauris, London, 2010; The Columbia

Encyclopedia, Sixth Edition. 2001; Sarkhosh-Curtis, V, Stewart, S.*The Age of the Parthians*, I.B. Tauris, London, 2007; Zendehdel, West Azarbayan Irangardan Publication, Theran, 1998; Se Gamla Testamentet, Jeremia, kap 25, vers 25 så och alla konungar i Simri, alla konungar i Elam och alla konungar i Medien, Bibeln, svenska utgåvan, 1954; Bosch-Gimpera, Les Indo-Européens, *Problèmes archeologiques*, Payot, Paris, 1980

23 Myter, legender, eldtempel

26 *Partherna*, Parnerna eller Dahae. iransk nomadstam, förmodligen Rigvedas Dasa. Från 250-talet f.v.t parther från Parthava, hos assyrierna Partakka, under akemeniderna satrapområdet Parthava med Hyrkanien, idag Gorganprovinsen, det fornpersiska Varkana (varglandet) med centrum i Zadracarta, dagens Sari; Boyce, Mary, *Zoroastrians – Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, NY/London, 2001; Herodotos, *Histories*, Wordsworth Editions Limited, Hertfordshire, 1996; Curtis/Simpson, *The world of Achaemenid Persia – History, Art and Society in Iran and the Ancient Near* East, I. B. Tauris, London, 2010; Johnson Lewis, *Artemisia - Warrior Queen of Halicarnassus - Fought With Xerxes at the Battle of Salamis,* About Education, 2015-02-12; Tarn/Griffith, *Hellenistic Civilisation*, Edward Arnold Publishers, London, 1966; Linnér, S. *Europas födelse,* Natur och Kultur, Sthlm, 1991; Powell, A. *Atens and Sparta, Constructing Greek Political and Social History from 478 B.C*, Routledge, 1993; Clunies Ross, Margaret, *Hedniska ekon – Myt och samhälle i fornnordisk litteratur*, Anthropos, 1996; Sadeq Nazmi Afshar, Mohammad, *Religion in Iran - Anahita, - The Mother of Gods - Iran the cradle of the early gods*, Iran Chamber Society, 2015; Eric Edwards Collected Works · Miscellaneous Writings & Articles, The Pilcrow Theme, Internet, 2015; Parpola, Asko, *The Nasatyas, the Chariot and Proto–Aryan Religion*, Journal of Indological Studies, Nos. 16 & 17, 2004–2005; Forum, Stockholm, 1999; Schmitt, R. *Artemisia - queen of the Achaemenid province of Caria*, Encyclopedia Iranica; Boethius, A. *De grekiska stadsstaternas historia*, Världshistorien, red. Almquist, J.A. Lindblads förlag, Uppsala, 1931; Nilsson, M. *De grekiska tyrannerna*, P. A. Norstedt & Söner, Sthlm, 1941; Xenophon, *The Persian Expedition*, The Penguin Classics, 1951; *Xenofon – Kyrosexpeditionen*, Forum, 1972; Mager, latinets *magus*, grekiskans *magos*, fornpersiskans *magush*, präst, vis man, vetenskapsman; Bivar, A.D.H. *The Personalities of Mithra in Archaeology and Literature*, Bibliotheca Persica Press, New York, 1998; Schippman, K, *The Development of the Fire Temple*, Tehran 1972, *CAIS-SOAS;* Poursharіati, P. *Decline and fall of the Sasanian Empire*, I.B. Tauris, London, 2008

24 Akemeniderna

27 Regenter Akemeniderna: Achaimenes - Teispes - Kyros I - Kambyses I (Kambiz) - Kyros den store, 559 - 530 - Kambyses II, 530 - 522 - Bardia (Smerdis), 522-522 - Darius den store, 522-486 - Xerxes I (Khashyar), 486-465 - Artaxerxes I, 465-424 - Xerxes II, 424-423 (45 dagar) - Darius II, 423-404 - Artaxerxes II, 404-359 - Kyros den yngre, 401-401 - Artaxerxes III, 359 - 338 - Arses, 338-336 - Darius III, 336-330; Ball, Warwick, *Towards one World*, Olive Branch Press, UK, 2011; Curtis, Simpson, *The World of Achaemenids – History, Art and Society in Iran and the Ancient Near* EastAkurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tubatuk, Ankara, 1997; Saggs, H. W. F. *Babylonians*, British Museum Press, 1995, 2000; Knapp, A. Bernard, *the History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt*, Wadsworth Publishing Company/the Dorsey Press, 1988;Saggs, H.W.F. *Civilization before Greece and Rom*, Yale University Press, London, 1989; McNeill, William H. and Sedlar, Jean W. *The Ancient Near* East, Oxford University Press, London, 1968; Mallowan, M.E.L.*Early Mesopotamia and Iran*, Thames and Hudson, London, 1965; Lehman, E. *Orientens forntidskultur*, P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1927; Irans nationalmuseum vägras i en pågående tvist att låna den cylinder som innehåller rättighetsförklaringen för en utställning i Iran; the Circle of Ancient Iranian Studies (CAIS), 2009-10-07. Gholi M. M, *The Great American Plunder of Persia´s Antoquities 1925 - 1941*, University Press of America, 2003; Dahlen, Ashk*, Persepolis skatter i rättslig tvist*, SvD 08-09-01;Kyros den stores monument bär inskriptionen ”passerande, jag är Kyros den store - jag gav perserna ett imperium och jag regerade över Asien. Så var inte avundsjuk på mig för denna grav”. Det lästes av Alexander den store när han lät förstöra Persepolis; Briant, P. Université Toulouse le Mirail, *Bulletin d´histoire Achéménide (I), www.ache menet.com*; Linnér, Sture, *Xenofon, Ledarskap,* En persisk furstes uppfostran; Jerusalem blev ”persiskt” tiden från 538 till 332; Martin P. Nilsson, *De grekiska tyrannerna*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, femte uppl., 1971; Fuller, J.F.C. *The Decisive Battles of the Western World and their influence upon history*, Eyre & Spottiswoode, London, 1963; Cartledge, P. *Thermopylae – the Battle that Changed the World*, Pan Books, London, 2007; Fornara, Charles W. *Archaic times to the end of the Peloponnesian War*, Cambridge Univeristy Press, UK, 1986; Loloi, P. *Portraits of the Achaemenid Kings in English Drama; Sixteenth-Eighteenth Centurys* i *The World of Achaemenid Persia*; Tallis, Nigel, *The Achaemenid Army in a Near Eastern Context, The World of the Achaemenid Persia*; Eva Rystedt, rec Jenifer Neils, *The Parthenon Frieze*, *SvD 2002-10-06*; Abdi, Kamyar, *The Passing of the Throne from Xerxes to Artaxerxes I, or How an Archaelogical Observation Can Be a* Pontential Contribution to Achaemenid Historiography i *The World of Achaemenid Persia*; Powell, A. *Athens and Sparta – Constructing Greek Political and Social History from 478 B.C.* Routledge, 1988; *Kunaxa* – nära Falluja, kärnområde för al-Qaida under USA-invasionen av Irak; Xenophon, *The Persian Expedition,* The Penguin Classic, 1951; Waterfield, R., *Xenophon´s Retrait – Greece, Persia and the End of the Golden Age*, Faber/Faber, London, 2006; Knapp, A. B. *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California, 1988; Frye, R. N. *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964; Frye, R. N. *The Golden Age of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1975; Anderson, P., *Övergången från antiken till feodalismen*, Arkiv förlag, 2004; Andersson, B., *Antik Ekonomi*, Paul Åströms förlag, 1991; Goldschmidt, A., *A concise History of the Middle East*, Westview Press, Colorado, 1999; Tarn/Griffith, *Hellenistic Civilisation*, Edward Arnold Ltd, London, 1966; Walbank, E. W. *The Hellenistisk World,* Fontana Paperbacks, Glasgow, 1981; Whitting, P. *Bysans – an Introduction*, Harper & Row, Publishers, NY, 1973; Hedayati, M. *Iran after the Death of Alexander and its Resistance to Hellenism*; Soudavar, Abolata, *The Aura of Kings, Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2003

25 Marathon och Termophyle

28 Tyrannerna – äldre tid, före perserkrigen, och senare tid, 400- och 300-talen; Martin P. Nilsson, *De grekiska tyrannerna*; Fornara, Charles W, *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War*, Cambridge University Press, 1986; Morley, Neville, *Ancient History – Key Themes and Approaches*, Routledges, 2000; Carsson, Lionel, *Libraries in the Ancient World*, Yale University Press, 2001. 2 Knapp, B. A. *Persia: The March of Imperialism* a.a; Fuller, J. F. C. *The Decisive Battles of the Western World and their influence upon history*; Tallis, Nigel, *The Achaemenid Army in a Near Eastern Context, The World of the Achaemenid Persia*; I.B. Tauris, New York, 2010. **3** Cartledge, Paul, *Thermopylae – The Battle that Changes the World,*

Pan Books, London, 2006; Ball, Warwick, *Towards One World – Ancient Persia and the West,* Olive Branch Press, 2011; Jenifer Neils, *The Parthenon Frieze*, *SvD 2002-10-06*; Xenophon, *The Persian Expedition,* The Penguin Classic, 1951.

26 Arsakiderna

29 citatet om österns underlägset bepansrade... från Linde, E. a.a. förordet; Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, och *Övergången från antiken till feodalismen*; *Abrahamian, E.,* A *History of modern Iran;* Barendse, R. J., *The Feudal Mutation: Military and Economic Transformations of the Ethnosphere in the Tenth to Thirteen Centuries*, Journal of World History, vol 14 nr 4 2003*;* van Leeuwen, R. *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus*, Leiden: Brill, 1999; Hedayati. M. *Persia After the Death of Alexander and Its Resistance To Hellenistic World*; Tarn/Griffith*, Hellenistic Civilisation,* Edward Arnold Publishers LTD, London, 1966; Cambridge Medieval History; Evans, J. Allan, University of British Columbia *An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, Lawrense University, 1999*;* Linnér, S. *Prokopius – Vandalkrigen – Hemlig historia*; Breitholtz, Lennart, *Vid medeltidens gryning - Rom under barbarernas svärd*Cambridge Medieval History; Evans, J. Allan, University of British Columbia *An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, Lawrense University, 1999*;* Linnér, S. *Prokopius – Vandalkrigen – Hemlig historia*; Breitholtz, Lennart, *Vid medeltidens gryning - Rom under barbarernas svärd*

27 Sasaniderna

30 Herodotos, c480-425 f.v.t, *Histories*, Wordsworth Classics, 1996; Ktesifon; arsakidisk/sasanidisk huvudstad fram till arabernas erövring, några mil sydöst om Bagdad, arabiskans *al- Madain*, "städer"; Tuchscherer, Michel, Université de Provence, *Des epices au cafe, le Yemen dans le commerce international* (XVIe-XVIIe Siecle); Frye, Richard N. *The Golden Age of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1975; Runciman, Steven, *Bysantine Civilization*, Edward Arnold & Co, London, 1948; Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge University Press, 1969; Knapp, A. Bernhard, *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California, 1988; Heiberg, J. L. *Bysantinsk kultur*, P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1926; de Burgh, W.G. *The Legacy of the Ancient World*, Penguin Books, 1967; Weigel, R.D.W. Kentucky University, *Valerianus (A.D. 253 - 260) and Gallenius (A.D. 253 - 268)*; *Nisibis*; forntida stad, *Mygdonia*, Irak, gränsfästning under parther/sasanider, residens för armeniska kungar 149 f.v.t.-14 e.v.t, under Septimus Severus romersk koloni. Tillföll perserna efter förödmjukande fredsfördrag under Jovianus 363; Baudel, F. *Världens tid, Civilisationer och kapitalism under 1400–1800*, Gidlunds, Stockholm, 1986; Braudel, F/Duby, G m.fl., *Medelhavet – människan och arvet*; Jean Brun, *Platon och akademin*; Burkhardt, J., *Renässanskulturen i Italien;* McNeill och William H. McNeill, *Mänskliga nätverk*, SNS Förlag, 2006; *Avestan*, forniranska återstående fragment från olika språkperioder; Pirenne, Henri, *Mohammed and Charlemagne*, Meridian Books, NY, 1962; *Heftaliterna,* även *vita hunner*, centralasiatiskt folk som vid mitten av 400-talet invaderade nuvarande Afghanistan och norra Indien. Den persiska sassaniddynastin pressades tillbaka och 455 erövrades Punjab, Gujarat och Malwa fram till 527. Heftaliterna besegrades slutgiltigt 562; Heli, R. *The Hephthalites,* 1996; Weigel, R.D.W. Kentucky University, *Valerianus (A.D 253 - 260) and Gallenius (A.D. 253 - 268)*; Molander, P. Rafflande skildring av striden kring arianismen, rec. *SvD 2000-12-05*; O`Leary, De Lacy, *Persian Monophysites*; Marx, I. *The Xiongnu Culture – Third Century BCE*; *Han Emperor Wu-tis Interest in Central Asia and Chang Chiens Expeditions*, www.silkroad.com; Hasan, K. *The History of Pakistan: The Kushans;* Evans, J. A. University of British Columbia, *An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, Lawrense University*, 1999*; Madelung, W. *Mazdakism and the Khurramiyya*; *Albigensians and Waldensians, Heresies*. *Heftaliterna,* även *vita hunner*, centralasiatiskt folk som vid mitten av 400-talet invaderade nuvarande Afghanistan och norra Indien. Sasaniddynastin pressades tillbaka och 455 erövrades Punjab, Gujarat och Malwa fram till 527. Heftaliterna besegrades slutgiltigt 562; Barbero, Alessandro, *Barbarernas dag – Slaget vid Adrianopel,* Agerings Bokförlag, 2011*;* Breitholtz, L, *Vid medeltidens gryning – Rom under barbarernas svärd*, Svenska Humanistiska Förbundet, 1984; Merovingerna, frankisk kungaätt i dagens Frankrike, Tyskland och Belgien från 400-talet till 700-talet; Molander, Per, *När Jesus och Gud blev ett - Rafflande skildring av striden kring arianismen,* SvD 2000-12-05; Linnér, S. *Prokopius – Vandalkrigen – Hemlig historia;* Khosrow I, Anushirvan, den rättfärdige, 531 – 579; Brown, Peter, *The World of Late Antiquity*, Thames & Hudson, London, 2002; Herrin, J. *The Formation of Christendom*, *Bysans Confronted by Islam*, Princeton University Press, 1987; Herrin, Judith, *Det bysantinska riket*, Agerings Bokförlag, Malmö, 2009; Previté-Orton, C.V. *The Shorter Cambridge Medieval History, I*, Cambridge University Press, 1978; Herrin, J. *The Formation of Christendom, Bysans Confronted by Islam*, Princeton University Press, 1987; Compareti, M. *The Sasanians in Africa, www. Transoxanien.com*; Kennedy, D. Derrick, R. University of Texas, 1990, *Rome´s Desert Frontier*; Sasanidväldet var delat i klasser, präster-soldater-skrivare-funktionärer, bönder och hantverkare; Anstormningen från söder hade föregåtts av sasanidernas nederlag 611 vid Kufa; Hourani, A. *De arabiska folkens historia*; Cambridge Medieval History; Runciman, S. *Bysantine Civilization*; Whitting, P. *Bysans - an Introduction*; *Excavations In Iran Unravel Mystery Of 'Red Snake*, CAIS-SOAS 08-02-20; Barwise, K. *Ancient and Medieval Army Lists – Sasanid Persian (220 AD-637 AD)*; Encyclopedia Iranica; Melikian, Souren, *Iranian Art under Multiple Guises*, *Destroying a Treasure: The Sad Story of a Manuscript*, International Herald Tribune 1966-04-26; *Excavations in Iran Unravel Mystery Of 'Red Snake*, CAIS-SOAS 08-02-20; Shabani, Reza, *Iranian History at a Glance*, Alhoda, Tehran, 2005; Frye, R. N. *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964; Frye, R. N. *The Golden Age of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1975

28 Om Zarathustra

31 Gerald Bechtle, Berns Universitet, *Thiel, Simplikios und das Ende der neu-platonischen Schule*, 2003-09-10; Holmqvist, H. *Kyrkohistoria*, P.A. Norstedt & Söner, Sthlm, 1928; Armstrong, K. *Myternas historia*, Bonniers, 2005; Armstrong, Karen, *Historien om Gud,* Forum, 1998; Armstrong, Karen, *Historien om Jerusalem*, Forum, 1998; Armstrong, Karen, *Kampen för Gud – Fundamentalism inom judendom, kristendom och islam*, Mån-Pocket, 2001; Bivar, A.D.H. *The Personalities of Mithra in Archaeology and Literature*, Bibliotheca Persica Press, New York, 1998;Corbin, H., *En Islam iranien – Aspects spirituels et philosophiques, band 2, Sohrawardi et les Platoniciens de Perse, band 4, L´ecole d´Isphahan, L´ecole Shaykhie, Le Douzieme Imam*; Khazai, K., *The Gathas;* Painter, Sidney, *A History of the Middle Ages 284 - 1500*, Alfred A. Knopf, NY, 1958; Stephenson, Carl, *Mediaval History – Europe from the 2nd to the 16th Century*, Harper & Row, NY/London, 1962;

29 Tro, Tillit, Tilltro och Tvång
32 *aql.* mänskligt förnuft - *ayatholla*, högre religiös ledare inom shiaislam - *faqih*, muslimsk rättslärd - *fiqh,* rättstradition - *hadith. sira*, Mohammads liv, uttalanden, beteende - *mantiq*, logik - *mutazila*; rationalistisk teologisk riktning - *ijma*, överensstämmelse, konsensus - *ijtihad*, självständig tolkning - *ilm,* statisk kunskapsmassa - *isnad,* traditionskedja - q*iyas*, analogislut - *rijal*, återberättelse - s*ultan;* "makt", från 1000-talet högsta härskartitel - *sunna*, traditionen - Profetens exempel, *ijma*, trosgemenskapens konsensus - s*haria*; islamisk rätt, *ibadat,* privata frågor, *muamalat*, sociala frågor - *tawil*; allegorisk korantolkning - *taqiyya*; shiitiskt döljande av tro i sunnitisk omgivning – *Tasawwuf,* sufimystik - *usul al-fiqh,* grundläggande principer - v*elayate Faqih*, doktrin etablerad av Ayathollah Khomeinis, teokratiskt samhälle; Begreppet *ulama* definieras i I R. Stephen Humphreys *Islamic History - A Framework for Inquiry* som *members of a whole socio-cultural system, and our task must be to determine the totality of the social relations and cultural relations inti which they entered*; Schhacht, *An introduction to Islamic Law*; Det är oklart var emellan Poitiers och Tours Karl Martell mötte arabiska förband. Det kan ha varit vid gränsområdet i det antika Gaule efter ett mord på en arabisk härförare. Araberna stoppades knappast vid Poitiers – det var förmodligen en mindre kavalleriframstöt. Araberna dominerade berörda områden, däribland provinsen Narbonne. Den ära som tillskrivits Karl Martell utgjordes snarast ett sätt på vilket den karolingiska dynasti där Karl Martell följdes av Pippin den Lille legitimerades, ett fenomen som sedan levt kvar "tout au long de l´histoire des relations complexes entre la France et l´Islam……et ce jusqùa aujourd´hui"; Le Monde des Religions, sept-oktober 2009; *Taqiyah*, en av fyra tillämpningsprinciper. De andra är *bara´rat*, undantagsprincipen, *ihtiyat*, försiktighetsprincipen och *istishab*, dominansprincipen; Luc Ferry, *L´homme-Dieu ou le sens de la vie*; Marcusel Gauche, *Condition historique*; Said, E. W. *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994; *Orientalism*, Ordfront, Stockholm 2000; Bruce, Steve, *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory*, Oxford University Press, 2011; Berger, Peter, *The Desecularization of the World – Resurgent Religion and World Politics*, Ethics and Public Policy Center, Washington DC, 1999; Stern, J., *Mind over Martyr – How to Deradicalize Islamist Extremists,* Foreign Affairs, jan-febr 2010; Jansen, G. H. *Militant Islam,* Pan Books, 1979; Lilla, M. *The Stillborn God: Religion, Politics and the Modern West*, 2007; Wrange, P. *The Concept of Sovereignty – Alive and Kickin*; Wiklund, O. Rättspositivismen, EG-rätten och problemet med den kreative domaren, *Juridisk Tidskrift, 1994/95 nr 2*; Kramer, M., *Fundamentalist Islam in Large – The Drive for Power*, Internet; Scott, J. W, *Slöjans politik*, Tankekraft, 2010; Lynch, Marc, *Veiled Truths, The Rice of Political Islam in the West*, Foreign Affairs, juli/augusti 2010; Roald, A. S. och Stenquist, B., *Islam och sekulariseringen,* DN 2008-07-01; Arkoun, M. *arabisk idéhistoria*, Alhambra Förlag AB, 1993; Hourani, Albert, *De arabiska folkens historia*, Alhambra, 1992; Hourani, A. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798 - 1939,* Cambridge University Press, 1991; Hourani, A. Khoury P.S, Wilson M.C, *The Modern Middle West*, University of California Press, 1993; Om *Den muslimska expansionen*, Grundskoleboken, https://www.grundskoleboken.se/wiki/Huvudsida; Johnson, Bo, *Islamisk rätt*, Publica, Stockholm 1975; *Braudel, F. Världens tid – Civilisationer och kapitalism 1400 – 1800*, Gidlund, 1986; Braudel, Fernand, *Medelhavet och medelhavsvärlden under Filip II:s tid, Alhambra, 1997; Braudel, Fernand/Duby, Georges m.fl.*, Medelhavet – Människan och arvet, *Gidlunds, 1990; Said, Edward W. Orientalism; Karlsson, Ingmar, Islam och Europa;* Herrin, J. *The Formation of Christendom, Bysans Confronted by Islam*, Princeton University Press, 1987*;* Walbank, F.W. *The Hellenistic World*, Fontana Paperbacks, Glasgow, 1981; Tripp, Charles, *All (Muslim) Politics Is Local*, Foreign Affairs, oktober 2009; Tarn, W, *Hellenistic Civilisation*, Edward Arnold Ltd, London, 1966; Muller, Walter W. *Outline of the History of Ancient Southern Arabia*, General People Congress, 1997; Pontara, Giuliano, *Etik, Politik, Revolution*, Bo Cavefors bokförlag, 1971; Ball, Hugo, *Dionysios Aeropagita*, Artos Bokförlag, 1997; Boyce, M. *Zoroastrians – Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, 2001; Campos Méndez, I., *Anahita and Mithra in the Achaemenid royal inscriptions Anahita - Ancient Persian Goddess and Zoroastrian Yazata*, University of Las Palmas of Gran Canaria, Academia.edu; Rashid, A., *Jihad*, svenska Afghanistankommittén, 2002; Amir Ali, M., *Jihad Explained, The Institute of Islamic Information and Education*, Chicago; Engineer, Ali A., *The Real Meanings of Jihad – The Greatest Jihad is to Conquer one's greed and Selfishness*; Nasr, Seeyed Hossein, *The Spiritual Significanse of Jihad, Al Serat vol IX no I, Internet 2003-01-07*; Seyed Kamran Mirza, *An Exegesis on Jihad in Islam*; Wheatcroft, A. *De otrogna – Konflikten mellan kristendom och Islam*, Historiska Media, Lund, 2006; Allawi, Ali A. *The Crisis of Islam Civilization;* Moghadam, Fatemeh, E., *Property Rights and Islamic Revolution in Iran* i Esfandiari, H och Udovitch, *The Economic Dimensions of Middle Eastern History*, The Darwin Press, Inc. Princeton, 1990; Laroui, Abdallah, *Equisses historiques*, Centre Culturel Arabe, Casablanca, 2001; Laroui, A., *L´histoire du Maghreb*, Centre Culturel Arabe" Casablanca, 2001; Anners, E. *Den europeiska rättens historia*; Bakhshayeshi, Aqiqi, *Ten decades of Ulamas Struggle*, Islamic Propagation Organization; Anna Törngren, *Opium för folket - Till kritiken av religionshistorien,* Digitaliserad upplaga; Cohen, M. R. *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton University Press, 1980; van Leeuwen, R. *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus*, Leiden: Brill, 1999; Sunniter; största gruppen av muslimer; Weber, M., *Ekonomi och Samhälle", 2 – religions- och rättssociologi*; Mutahhari, M. *Rättsvetenskap och dess principer*; *Proposed Penal Code Retains Stoning;* Peters, Rudolph*, Crime and Punishment in Islamic Law – Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century,* Cambridge University Press, New York, 2005; Smirnov, A., *Truth in Islamic Though*", Esposito, John L. *Islam, Den raka vägen*, Studentlitteratur, 2006; Ringgren/Ström, *Religionerna i historia och nutid*; Corbin, Henry, *En Islam iranien*, Gallimard, 1971 – 72; Ahmadi, *Iranian Islam and the Concept of the Individual*; Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, http.multimedia.ecn.purdue.edu..html; Hedin, Christer, *Vetandets villkor* och *Islam i samhället*; Pagels, E., *De gnostiska evangelierna*; Smith, Peter, "*The Routinization of Charisma? Some Comments on ´Motif Messianique et Processus Social dans le Bahaisme*; Danielle Jacquark, *The influence of Arabic medicine in the medieval West*; *The Process of Reception and Assimilation: Arabic Medicine in Historical Perspective*, Islamic Heritage, Internet; *Encyclopedia of the Arabic Science*, Ed. Roshdi Rashed, Routledge, London, 1996; Weber, M., *Ekonomi och Samhälle (2)*; Weber, M, *Ekonomi och Samhälle. 3*; Schacht, *An introduction to Islamic Law*; Inom Shia sammanställdes hadithsamlingar av *Ibn Yaqub al-Kulayni, Ibn Babuya och al-Tusi*; W. Montgomery Watt, *The Significance of the Early Stages of Imami Shiism*; Devin J Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Responses to the Sunni Legal System*, University of Utah Press, U.S. – 1998; Daftary, F. *Ismailis in Medieval Muslim Societies,* J.B Tauris & Co Ltd, New York, 2005; Hargrove, Barbara, *The Sociologi of Religion*, sec.ed., Harlan Davidson inc., Illinois, 1989; Madelung, W. *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, New York, 1988; Manochehr, D. *From Zarathustra to Khomeini: Populism and Dissident in Iran*; Fazlhashemi, Mohammad, *Den arabiska våren*, Historiska Media, 2013.

30 Weber, etiken, protestantismen och Islam (artikel, 2013)
33 Max Weber, *Politik als* Beruf, Gesammelte Werke, Műnchen, 1921; Janet Afary, Kevin B. Anderson, *Focault and the Iranian Revolution, s. 102;* Arshin, Adib-Moghaddam, *Iran in World Politics – The Question of the Islamic Republic,* Hurst & Company, London, 2007; Ali Akbar Mahdi, Abdolali Lahsaeizadeh, *Sociology in Iran*, Jahan Book Co, Bethesda, USA, 1992; Corbin, H., *En islam iranien –aspects spirituels et philosophiques,* del 1, Gallimard, 1971; Ahmadi, Shervin, *Från den ena revolutionen till den andra*, Le Monde Diplomatique, februari 2010; Ansari, Ali A., *Modern Iran*, Pearson & Longman, London, 2007

31 Appendix – Summary
34 Eklind, Kent, *Introduction – Connections between Sweden and Iran Since 400 years* - ICC, Iran Cultural Center, september 2017
35 Vitestam, Gösta, *The people of ar-rūs as merchants according to Arabic sources* – in *Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic studies*, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1975; Eklind, Kent, *Iran –Från dåtid till nutid/Iran – from Past to Future*, Ferdosi Publications, Stockholm, 2010; Carlsson, S/Rosén, J *Svensk historia I-II*, Scandinavian University Books, Bonniers 1961-62; Jean Chardin, not to be confused with Jean-Baptiste-Siméon Chardin; Arne, T. J, *Svenska Orientsällskapet, Årsbok 1937*; Morgan, D. *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, London, 1988; *Covering Islam – How the Media and the Experts Determine how we see the rest of the World, Vintage Books, London, 1981, 1997; Montesquieu, Persiska brev/Persian Letters,* Bonniers, 1915; Shakibi, Z. *Revolutions and the Collapse of Monarchy – Human Agency and the Making of Revolution in France, Russia and Iran*, International Library of Historical Studies, 42, I.B. Tauris, London/NY, 2007; Foran, J. *The Long Fall of the Safavid Dynasti: Moving Beyond the Standard Views*, International Journal of Middle East Studies", 1992 nr 2; Fragner, B., *From the Safavids through the Zands*, Encyclopedia Iranica, Economy, VIII; Newman, A.J. *Safavid Iran – Rebirth of a Persian Empire*. I. B. Tauris, London, 2006; Babaie, S/Babayan, K/Baghdiantz-McCabe, I/Farhad, M, *Slaves of the Shah – New Elites of Safavid Iran*, I. B. Tauris, London, 2004; Mitchell, Colin P. *New Perspectives on Safavid in* Iran, Routledge, London, NY, 2011; Mitchell, Colin P. *The Practice of Politics in Safavid Iran – Power, Religion and Rhetoric*, I.B. Tauris, London, 2012; Stevens, R., *The Land of the Great Sophy*, Methuen & CO LTD, London, 1962; T. J. Arne, *Svenskar i Iran/Swedish in Iran*, Svenska Orientsällskapet, Årsbok 1937; Zettersten, K. V. *De orientaliska urkunderna i Svenska Riksarkivet*, Historiska studier, I, Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens handlingar, Del 80, W & W, Stockholm, 1952; Dahlén, A. *Historiska förbindelser mellan Sverige och Iran från vikingatid fram till 1970-talet* – Historian connections between Sweden and Iran from the Vikings to 1970; Gheissari, Ali, *Iranian Intellectuels in the 20th* Century, University of Texas Press, Austin, 1988; Sachedina, A. AbdulHossein, *The Just Ruler in Shiìte Islam*, Oxford University Press, 1988; Arjomand, S.A, *Turban for The Crown; The Islamic Revolution In Iran*, Oxford University Press, 1988; Brecht, Eugen Berthold Friedrich "Bertolt", 1898-1956, German poet, playwrighter and theatre director of the 20th century. He made contributions to dramaturgy and theatrical production, the latter through the tours undertaken by the Berliner Ensemble – the post-war theatre company operated by Brecht and his wife, long-time collaborator and actress Helene Weigel; Keddie, N. R., *Iranian Revolution in Comparative Perspective in The Modern Middle East*, ed. Hourani, A. University of California Press, 1993; The C*onstantinopel Agreement* 1915, commitments between France, Britain and Russia that Istanbul would be under Russian power if the trippel allians, a set of secret assurances made by the Triple Entente during World War I if they gain the victory. The British defeats in the battle at Dardanelles erased the question. The result is presumed to have been used by Kemal Ataturk to secure the Turkey Republic. The agreement 1915 has to be separated from the *Constantinopel Agreement* 1888 allowing countries outside war with Egypt to use the Suez Channel. The agreement hade influences later on since Iran broke the diplomatic connections with Egypt after the peace agreement between Egypt and Israel; Abrahamian, E. *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008; Dabashi, H. *Iran – A People interrupted*, The New Press, NY/London, 2007; Mackey, S. *The Iranians – Persia, Islam and the Soul of a Nation*, Plume, NY/London, 1996; Ghani, C. *Iran and the Rice of Reza Shah*, I.B. Tauris, London, 1998; Bonakardian, M. *Britain and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911*, Syracuse University Press, New York. 2006; Lloyd George, David *Krigsminnen,* Norstedts, Stockholm, 1934; Mamalek, one of Irans most popular and influencing politicians. He lived 1900-1907 mostly in Europa, Paris. After returning to Iran he was appointed to Prime minister six times; Curzons proposal 1919 was supported by the *triumvirate* med Hassan Vosouq, al Dowleh, 1868-1951, Sarem al-Dowleh; 1885-1975 and Firouz Mirza Nosrat al-Dowleh, 1889-1938; Curzon, George, 1859-1925, parliament member 1886, secretary for India (vice king) under the marquis of Salisbury, from 1891, undersecretary in the foreign department 1895. Published the classical *Persia and the Persian Question* (1892) and *Problems of the Far East* (1894). Disunited with Lord Kitchener in India he was distanced from Arthur Balfour, the Tory leader. Curzon returned to England and was leading the resistance against the suffragettes. With Lloyd George, from 1916, Curzon was appointed to the war cabinet and became leader for the House of Common. He refused to support the Qualification of Women Act 1918. Curzon was appointed to several ministerial posts, foreign minister 1919-1924. He was expected to be Prime Minister but had to stay back for Stanley Baldwin, possibly influenced by Curzons lack of flexibility and his aristocratic arrogance; Fawcett, L. *International Relations of the Middle East - Oil and the Consolidation of the Middle East State System*, Oxford University Press, 2005; Klieman, A.S. *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921;* Ghani, C. *Iran and the Rise of Reza Shah*; Katouzian, Homa, social scientist and Fellow of St Antony´s College, Oxford, *State and Society in Iran – the Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, I.M. Tauris, London, 2005; Katouzian, Homa, social scientist and Fellow of St Antony´s College, Oxford, *State and Society in Iran – the Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, I.M. Tauris, London, 2005; Shuster 1912 published a book, *The Strangling of Persia*, new edition 1999; the time was influenced of antagonism between democrats and moderates and there was the murdering of Ayatolla Sayyed Abdollah Behbahani included. The democrat leader Taqizadeh was accused to be behind, Ghani C. *Iran and the Rice of Reza Shah*, I. B. Tauris, London, 1998; Bonakdarian, M. Britain and the Iranian Constitutional Revolution 1906-1911, Syracuse University Press, New York, 2996; George, David Lloyd, *Krigsminnen*, *War memory, P.A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm,1934.*Browne, Edward, ed. Hasan Javadi, *Letters from Tabriz - The Russian Suppression of the Iranian Constitutional Movement,* Mage Publishers, Washington, DC, 2008; Browne, Edward G., *The Persian Revolution 1905-1909*, Thomas & Hudson, London, 2002;

Raskolnikov, F. F. *Tales of Sub-Lieutenant Ilyin – The Taking of Enzeli*, Gevork, K. *Battle for Baku 1918, Military History magazine, 2005-06-29*; *The Diaries of General Lionel Dunsterville 1911-1922*; Modarres, Seyyed Hassan 1870 - 1937, ayatollah, supporting the constitutional revolution, opponent against the British presence in Iran and the proposed agreement 1919. Among his pupils was Ruhollah Khomeini; Jahanbegloo, Ramin, Ed. Iran - *Between Tradition and Modernity*, Lexington Books, Maryland, 2004; About Sentabs participation building way, railways and airports (*Mehrabad*) see Nörgaard, Haldor *Några anteckningar beträffande SENTAB Svenska Entreprenad AB/Some notes around SENTAB;* Clawson, P. *Knitting Iran Together: The Land Transport Revolution, 1920-1940*, The Journal of the Society for Iranian Studies, volume 26/3-4, 1993; APOK – today BP; Abbasov, Mamed, t*he Anglo-American Oil Controversy in Iran 1919-1924, Khazar University Press, 1998-1999*; Ehlers, E. Floor, W. *Urban Change in Iran 1920-1941*, Iranian Studies, vol 23/3-4, 1993; Mottahedeh, Negar *Representing the Unpresentable*, Syracuse University Press, 2008; Chehabi, H. Staging the Emperor´s New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah, Iranian Studies, 26 number 3-4, 1993; Carlberg, E., *På uppdrag i Persien*, *On Mission in Persia*, No K, 1962. The book remains of the apprehensions at the time it was published. One chapter talk about the Tsars hospitality in a time then Russia attacked the Iranian parliamentarian assembly; On humiliating descriptions of Iranians among Swedish officers in Swedish press, see Magnus Berg and Veronica Trepagny (red), *Kolonialt medvetande utan kolonier* and *Svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien*, with *Svensk tapperhet kontra persisk* and *En föregångare till Betty Mahmody*; Muhammed Fazlhashemi, www.iranica.com, juni 2006*;* Svenska Orientsällskapet, *Årsbok 1937*; Katouzian, Homa, social scientist and Fellow of St Antony´s College, Oxford, *State and Society in Iran – the Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, I.M. Tauris, London, 2005; *TwentyFive Years 1892-1916*, vol. 2 pp 166-169, quotation from Ghani, C; Kuipers, Ronald L. *Irak–World War I end the British Mandate*, www.workmall.com; After the second World War American oil companies signed concessions in South Arabia and prevented Britain and France to participate. European summons in accordance with an agreement 1928 was refused – it was *monopolistic*. Rosmaita, G. J. Strange Menagerie, The Eagle, the Peacock, the Lion, & the Bear, The Atlantic Charter as the Root of American Entanglement in Iran, & Its Influence Upon the Development of the Policy of Containment, 1941-1946, 1999; Rumaihi, M., *Beyond Oil, Unity and Development in the Gulf*, Al Saqi Books, London, 1983; IPC was nationalized 1972; Burton I. Kaufman, *the Oil Cartel Case: A Documentary Study of Antitrust Activity in the Cold War Era*, Greenwood Press, 1978; Cadman, John, 1877-1941, mining engineer, connected to APOC from 1930; Ferguson, N. *Empire, How Britain Made the Modern World*, Penguin Books, 2004; Kuniholm, B. R., *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*; Princeton University Press, 1980; Blair, J. M., *The Control of Oil*, Pantheon Books, 1976; Mirak-Weissbach, M. *A Persian Tragedy*, Executive Intelligence Review, 2005-11-04; Azimi, Fakhreddin, *Iran – The Crisis of Democracy*, I.B. Tauris, London, 2009; Warne, William E., *Mission for Peace, Point 4 in Iran*, IBEX Publishers, Bethesda, Maryland, 1956/1999; Dulles, John Foster, 1888-1959, foreign secretary under President Eisenhower; Bahramitash, R. *Fifty Years after the Coup*, Montreal Gazette 2003-08-28; de Luc, D. *The Spectre of Operation Ajax*, The Guardian 2003-08-20; Operation Ajax marked the implementation of a method where the power states made hidden operations to destabilise or remove national governments. It was repeated in Guatemala 1954, Chile 1973; Gasiorowski, Mark J. *The 1953 Coup D´etat in Iran*, Department of Political Science Lousiana State University, 1998-08-23; Livergood, Norman D. *The New U.S. British Oil Imperialism*, 2002-08-30, counter.bloke.com; Fawcett, Louise, *International Relations of the Middle East,* Oxford University Press, 2005; Pike, J. *Qods (Jerusalem) Force–Iranian Revolutionary Guard Corps, RGC – Pasdaran-e Inqilab,* www.fas; SAVAK became from 1957 a security force with support from CIA. I the 1960´s Bertrand Russel proposed that Iran could be used as a study object about what the West mean with The Free World; Fawcett, Louise, *International Relations of the Middle East - Oil and the Consolidation of the Middle East State System*, Oxford University Press, 2005; Murray, Donette, *US Foreign Policy and* Iran, American-Iranian relations since the Islamic revolution, Routledge, New York 2010; Eklind, Kent, *Iran – Myter, Sanningar, Sanktioner/Iran – Myths, Truth Sanctions*, Ferdosi Publications, Stockholm, 2016; Pollack/Byman/Indyk/Maloney/O´Hanlon/Riedel, *Which Path to Persia – Options for a New American Strategy Toward Iran*, Brooking Institution Press, Washington, 2009; Citat från Hobsbawm, Eric, *Globalisation, Democracy and* Terrorism, ABACUS, UK, 2007; Swedish market expected to meet some benefits after the nuclear deal, Larsson-Hultin, *Ericssonchef ser enorm potential på iransk marknad,* Svenska Dagbladet 2015-12-19; Svenska Dagbladet, Näringsliv, 2010-08-03, *Ny lag hotar svenska Iranaffärer*.